

Les bases coloniales de Barcelona, 1765-1968

Martín Rodrigo y Alharilla (editor)

MUHBA Documents 5

Les bases colonials de Barcelona, 1765-1968

Martín Rodrigo y Alharilla (editor)

MUHBA Documents 5

**Ajuntament
de Barcelona**

SUMARI

- 5 **Presentació**
Martín Rodrigo y Alharilla
- 9 **Barcelona i el món americà**
Martín Rodrigo y Alharilla
- 19 **Barcelona y América: una relación cultural y económica para ganar el mundo**
Gabriela Dalla-Corte Caballero
- 29 **Barcelona y la colonización de Marruecos: 1859-1975**
Eloy Martín Corrales
- 49 **Barcelona i les Filipines**
Josep Maria Delgado Ribas
- 57 **Barcelona, la metròpoli de Guinea?**
Jordi Sant Gisbert
- 69 **Els capitals americans i la industrialització de Barcelona al segle XIX**
Àngels Solà Parera
- 79 **Barcelona, capital del retorn**
Martín Rodrigo y Alharilla
- 93 **Els indians i la construcció de la ciutat**
Carme Grandas Sagarra
- 105 **Rutes indians per la Barcelona actual**
Tate Cabré Massot

PRESENTACIÓ

Martín Rodrigo

Universitat Pompeu Fabra - CSIC

La Barcelona actual és el resultat d'una llarga història d'assentaments humans que s'han succeït ininterrompudament des de l'època preromana i romana fins a l'era contemporània. Però la Barcelona actual és també el resultat de la interacció d'aquests mateixos assentaments i dels seus habitants amb altres societats i altres territoris, tant els més propers com els més llunyans. De fet, no es pot copsar la complexitat de la configuració contemporània de Barcelona sense entendre, per exemple, els vincles de la ciutat amb el món colonial espanyol. Els vuit autors que han col·laborat en aquest volum han volgut reflexionar justament sobre diferents aspectes d'aquests vincles i relacions.

El primer dels escenaris d'aquestes bases colonials de la Barcelona contemporània és el continent americà. I és que, d'ençà de les anomenades *reformes borbòniques*, la ciutat de Barcelona va poder establir lligams comercials directes amb els principals ports de l'Imperi espanyol a Amèrica. A partir d'aquelles relacions comercials, el port es va obrir al món americà des de finals del segle XVIII, una obertura que va permetre també l'establiment de vincles migratoris directes d'àmbit transatlàntic entre Barcelona i Amèrica i viceversa. La independència de l'Amèrica continental no va fer desaparèixer aquesta relació amb l'Imperi espanyol a Amèrica, reduït inexorablement, després de la derrota d'Ayacucho, a les illes de Cuba i Puerto Rico. Al contrari, al llarg del segle XIX la transformació de Barcelona en una ciutat plenament industrial es va produir mentre s'aprofundien de manera paral·lela els seus lligams econòmics, de tot tipus, amb el Carib espanyol. I d'aquests lligams s'ocupa el primer dels nou textos d'aquest volum, titulat «Barcelona i el món americà».

Aquestes pregoneres relacions amb Amèrica eren tan estretes que van poder superar fins i tot la pèrdua total de l'imperi a la darreria del segle XIX. Podem parlar, de fet, al segle XX, d'unes relacions postcoloniales (o potser neocoloniales) entre Barcelona i Amèrica. Un dels resultats d'aquest interès va ser la creació d'una important institució, la Casa d'Amèrica de Barcelona, nascuda l'any 1911 i que encara és vigent. Gabriela Dalla-Corte tracta d'aquesta institució en un text que analitza la configuració de tot aquest món cultural i econòmic, nascut a Barcelona amb la voluntat de «guanyar el món», que va permetre a alguns prohoms de la ciutat de participar en iniciatives com ara la Compañía Hispano Americana de Electricidad.

Un altre escenari important de l'Imperi espanyol fou l'arxipèlag filipí. Barcelona va tenir també una profunda relació amb aquest llunyà enclavament colonial espanyol, en especial a partir de l'obertura del canal de Suez, fet que va convertir el port barceloní en el més ben situat de la Península per salpar rumb al Sud-est asiàtic. S'ocupa d'aquesta relació el professor Josep Maria Delgado, que analitza les dimensions econòmiques (la creació, per exemple, de la Compañía General de Tabacos de Filipinas), però també polítiques i culturals, d'aquests vincles entre Barcelona i l'arxipèlag filipí. Delgado posa en relleu, per exemple, la intensa vinculació del patriota filipí Rizal amb Barcelona, tant en la seva vida com en el camí cap a la seva mort.

I si Amèrica i Àsia formen part de les arrels colonials de la ciutat, també les colònies espanyoles a l'Àfrica van tenir el seu paper. Sobre les relacions entre Barcelona i el Marroc (abans, durant i després del protectorat) reflexiona el professor Eloy Martín Corrales. Al seu text trobem un

Litografia del port de Santiago de Cuba (fragment).

recorregut apassionant, molt ben il·lustrat, sobre l'interès de molts prohoms barcelonins per la colonització del Marroc en un marc cronològic ampli, que sembla que comença amb l'anomenada Guerra d'Àfrica del 1859 (per bé que, en realitat, comença abans) i que arriba fins a la fi de la sobirania sobre els territoris del Sàhara Occidental.

L'altre territori colonial espanyol a l'Àfrica fou Guinea Equatorial, del qual tracta Jordi Sant. Amb un títol ben suggeridor, aquest autor es pregunta si no podem considerar Barcelona com la metròpoli de Guinea i dedica tot el seu text a intentar oferir possibles respostes a aquesta pregunta. I és que la capital catalana va protagonitzar diferents iniciatives que buscaven aprofundir la colonització, sobretot, de l'illa de Bioko (antigament Fernando Poo), fins al punt que Jordi Sant afirma que la ciutat fou la seu del *lobby* empresarial espanyol més potent amb relació a la colònia de Guinea Equatorial.

Aquest volum recull també quatre treballs obra d'Àngels Solà, Carme Grandas, Tate Cabré i jo mateix. Quatre textos que comparteixen una mateixa preocupació: conèixer millor i donar a conèixer el llegat dels indians a la ciutat de Barcelona. Una de les conseqüències més visibles de les relacions de la capital catalana amb l'Imperi espanyol a Amèrica (i potser podríem dir que un dels resultats més clars d'aquestes bases colonials de les quals tracta el llibre) fou la presència d'un peculiar tipus d'emigrant, l'*indiano* o *americano*. Enriquit a Amèrica (o, en casos molt puntuals, a les Filipines) i instal·lat a Barcelona, l'indià va contribuir de manera destacada a la configuració de la ciutat contemporània.

Àngels Solà analitza específicament el pes dels capitals americans en la industrialització de Barcelona durant el segle XIX. Els meus textos posen en relleu com Barcelona es va convertir, al llarg d'aquell segle, en una veritable capital del retorn capaç d'atraure els més rics *americanos* de Catalunya (i també d'altres orígens), que van ajudar a inserir la ciutat en els circuits financers internacionals i van contribuir a la construcció de l'Eixample a partir d'una conducta inversora orientada a l'activitat immobiliària. Més enllà d'aquest vessant econòmic, Carme Grandas reflexiona a bastament sobre el fenomen de la relació dels indians amb la construcció de la ciutat. Quant a Tate Cabré, ens presenta un interessantíssim i ben documentat recorregut que consta de diferents rutes indians per la Barcelona actual: una aportació molt útil que facilita la localització i la visualització d'aquest llegat indià.

Els nou capítols que formen aquest volum aporten, en definitiva, una visió plural i alhora documentada sobre els diferents aspectes que han configurat les arrels colonials de Barcelona. Són el resultat d'unes jornades que vaig coordinar, per encàrrec del Museu d'Història de Barcelona, a la primavera del 2011. Ara es presenten, en format de llibre, les línies principals de les ponències d'aquelles jornades. Esperem que ens serviran a tots plegats per conèixer millor les bases colonials de Barcelona.

BARCELONA I EL MÓN AMERICÀ

La liberalització mercantil de finals del segle XVIII va beneficiar extraordinàriament Barcelona, que es va consolidar com un dels centres cabdals del comerç entre el Vell i el Nou Món. Tot Catalunya va participar de l'aventura americana, ja que mentre la construcció de vaixells es concentrava a Blanes o Lloret de Mar i les tripulacions sortien principalment de la zona nord del país, els productes per a l'exportació (aiguadents, oli, fruita seca, etc.) es produïen al sud i Barcelona i el seu port es convertiren en el punt de trobada. La intensitat del comerç colonial amb Amèrica va permetre, a més, el desenvolupament d'institucions intrínsecament unides a l'activitat comercial, com ara les entitats creditícies, les asseguradores i, sobretot, les societats de capital. Darrere les possibilitats d'aquest lucratiu comerç es van desplegar els catalans a Amèrica. Es van concentrar a la zona del Carib, majoritàriament a Cuba. El comerç amb Amèrica va esdevenir llavors, i amb diferència, la principal activitat i font de beneficis per als comerciants i els naviliers barcelonins. No és gens estrany, doncs, que els empresaris catalans consideressin primordial el manteniment de les colònies sota domini espanyol i defensessin de manera constant i aferrissada el seu control davant el Govern de la metròpoli.

BARCELONA Y EL MUNDO AMERICANO

La liberalización mercantil de finales del siglo XVIII benefició extraordinariamente a Barcelona, que se consolidó como uno de los centros capitales del comercio entre el Viejo y el Nuevo Mundo. Toda Cataluña participó de la aventura americana, ya que mientras que la construcción de barcos se concentraba en Blanes o Lloret de Mar y las tripulaciones salían principalmente de la zona norte del país, los productos para la exportación (aguardientes, aceite, frutos secos, etc.) se producían en el sur y Barcelona y su puerto se convirtieron en el punto de encuentro. La intensidad del comercio colonial con América permitió, además, el desarrollo de instituciones intrínsecamente unidas a la actividad comercial, como las entidades crediticias, las aseguradoras y, sobre todo, las sociedades de capital. Tras las posibilidades de este lucrativo comercio se desplegaron los catalanes en América. Se concentraron en la zona del Caribe, mayoritariamente en Cuba. El comercio con América se convirtió entonces, y con diferencia, en la principal actividad y fuente de beneficios para los comerciantes y navieros barceloneses. No es de extrañar, pues, que los empresarios catalanes consideraran primordial el mantenimiento de las colonias bajo dominio español y defendiesen de forma constante e implacable su control ante el Gobierno de la metrópolis.

BARCELONA AND THE AMERICAN WORLD

Barcelona benefited enormously from the liberalisation of commerce in the late eighteenth century, to the point of becoming one of the main centres of trade between the Old and the New Worlds. Catalonia as a whole took part in the American adventure: while shipbuilding was concentrated in Blanes and Lloret de Mar and crews were chiefly provided from northern Catalonia, goods for export (eaux-de-vie, oil, nuts and dried fruit, etc.) were produced in the south and both converged in Barcelona and her port. The intensity of colonial trade with America also favoured the birth of institutions essentially linked to commercial activity such as credit companies, insurance companies and, above all, capital companies. Catalan settlers in America took advantage of the possibilities offered by this profitable trade, and established themselves for the most part in the Caribbean, chiefly in Cuba. Trade with America thereby significantly became the main activity and primary source of benefits for Barcelona shipowners and dealers. It comes as no surprise, therefore, that Catalan businessmen should have considered the preservation of the colonies under Spanish rule a priority, fiercely defending their control over them before the government of the metropolis.

Martín Rodrigo

Universitat Pompeu Fabra - CSIC

BARCELONA I EL MÓN AMERICÀ

Martín Rodrigo

La liberalització mercantil desenvolupada en temps de Carles III (1759-1788) i mantinguda i ampliada després per Carles IV (1788-1808) va permetre als comerciants catalans establir lligams amb els ports americans directament des de Catalunya.¹ A partir del 1765 i, sobretot, del 1778, no calia que les mercaderies ni els vaixells catalans passessin obligatòriament per Cadis abans de marxar cap a Amèrica. Aquest fet va afectar directament un nombre molt reduït de ports catalans: Els Alfacs (Tortosa), Tarragona (només des del 1800) i, sobretot, Barcelona. De fet, el port que més va beneficiar-se dels decrets de lliure comerç fou el de la capital catalana, de manera que el volum d'entrades i sortides de vaixells amb origen (o destí) als ports de l'Amèrica espanyola va augmentar de manera significativa, especialment a partir del 1771.

Josep Maria Delgado ha analitzat alguns dels efectes d'aquest fenomen tot insistint, per exemple, en el paper del comerç colonial amb Amèrica com a factor de desenvolupament de les institucions creditícies a la Barcelona de l'últim terç del segle XVIII. També ha ressaltat com aquest comerç colonial va impulsar l'activitat asseguradora i especialment el món de les societats de capitals en el mateix període. Ara bé, tot i que Delgado parla, al seu treball, de *Catalunya*, el fet cert és que la base documental que utilitza per fonamentar les seves conclusions en aquests dos apartats és exclusivament *barcelonina*. El Registre de Canvis Marítims (que es va crear el gener del 1796), per

1. Aquesta recerca forma part del projecte HAR2009-14099-C02-01, «Transiciones imperiales, cambio institucional y divergencia. Un análisis comparado de la trayectoria colonial y postcolonial de las posesiones españolas en América, Asia y África (1500-1900)».

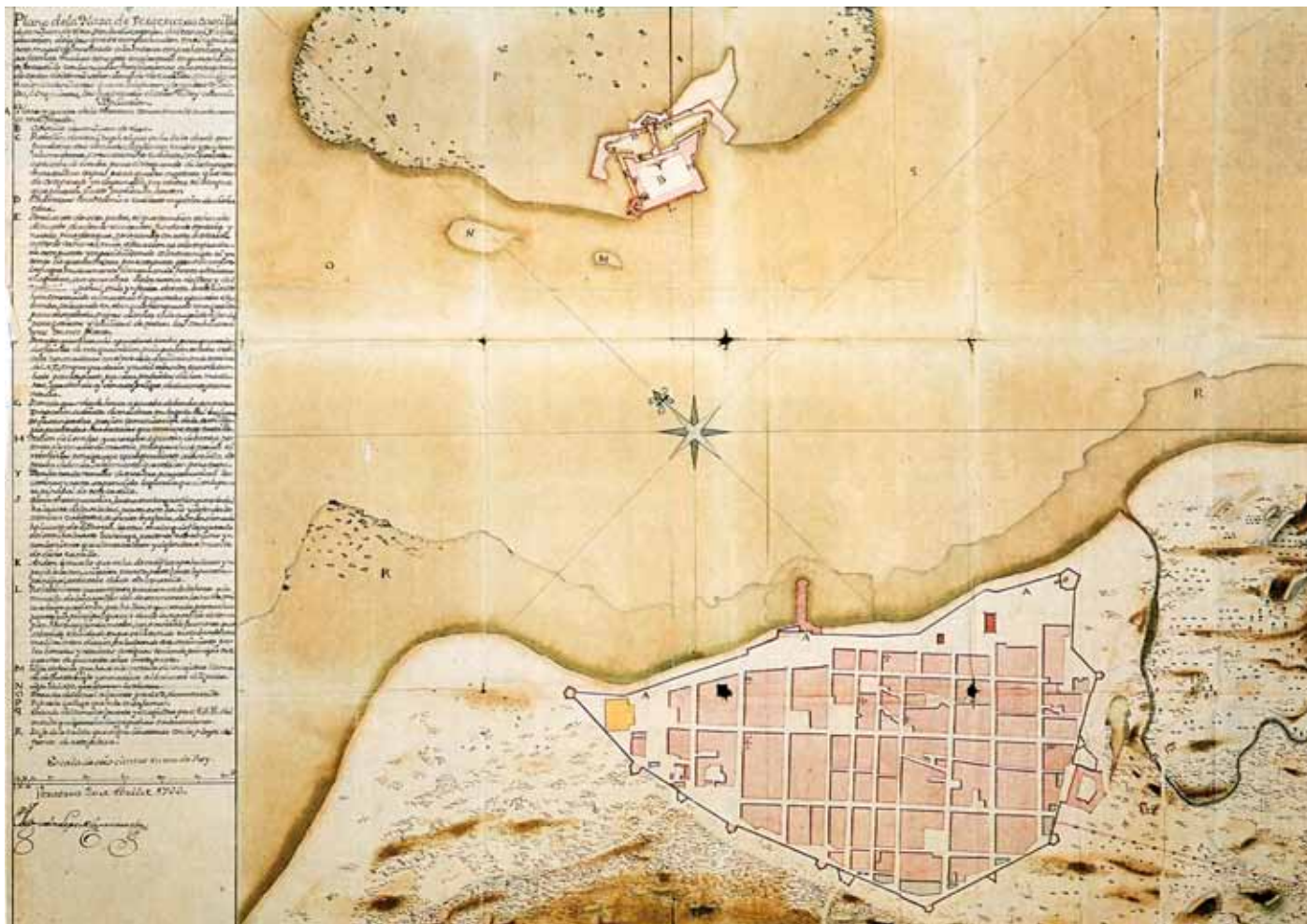
exemple, era exclusiu de Barcelona, i la capital catalana fou també la seu de les 17 companyies d'assegurances marítimes que analitza en la seva recerca.²

Dit d'una altra manera, per bé que és cert que els efectes dels decrets de lliure comerç van afectar el conjunt del país (com s'han encarregat de posar en relleu autors com ara Pierre Vilar, Carlos Martínez Shaw o el mateix Josep Maria Delgado), no és menys cert que fou la capital catalana la ciutat que més directament es va beneficiar d'aquest impuls al comerç amb Amèrica. Paga la pena analitzar, doncs, els diferents efectes d'arrossegament que el comerç directe de Barcelona amb el Nou Món va tenir per a l'economia de la ciutat, en les darreres dècades del segle XVIII i les primeres del XIX. D'entrada, va afavorir la capacitat del port de Barcelona de consolidar-se com un node destacat en la redistribució de mercaderies entre el Vell i el Nou Món. I, d'altra banda, va permetre el desenvolupament de diferents sectors econòmics vinculats al comerç colonial, com ara: (a) les companyies asseguradores, (b) els préstecs i canvis marítimes i, per descomptat, (c) la construcció i la matriculació de vaixells mercants.

En aquest context, molts barcelonins i, en general, molts catalans van emigrar cap a l'Amèrica espanyola. De fet, a Amèrica van arribar primer les mercaderies i després els mercaders.³ D'aquesta manera, a les dècades

2. Josep Maria DELGADO, *Catalunya y el sistema de libre comercio, 1778-1818: una reflexión sobre las raíces del reformismo borbónico*, 3 vol., tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 1981, pàg. 273 i s.

3. Gabriela DALLA-CORTE, *Vida i mort d'una aventura al Riu de la Plata, Jaime Alsina i Verjés, 1770-1836*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000; Martín

Gravat del port de Veracruz (1768). El sistema de lliure comerç va permetre comerciar directament des del port de Barcelona amb diferents ports americans com ara Veracruz. Aquesta ciutat mexicana va concentrar bona part dels emigrants barcelonins al Nou Món.

(Foto: MMB)

del lliure comerç va augmentar de manera notable el nombre de catalans establerts al Nou Món i, especialment, a la zona del Carib, on es va concentrar el 43 % dels catalans emigrats a ultramar. Doncs bé, la població catalana que va expulsar més població, en termes absoluts, fou Barcelona: un 24 % dels catalans arribats a Amèrica, entre el 1765 i el 1820, havien nascut precisament a la capital catalana (204 barcelonins sobre un total de 1.263 catalans).⁴ Per ordre d'importància, els ports americans que van atraure llavors més barcelonins foren Veracruz (68), Montevideo (41), l'Havana (30), San Juan de Puerto Rico (29), La Guaira (10) i Cumaná (10).

Val a dir que la major part dels intercanvis mercantils establerts aleshores entre Barcelona i l'Imperi espanyol a Amèrica es concentraven a l'àrea del mar Carib i del golf de Mèxic i, singularment, sobre l'eix Barcelona-l'Havana-Veracruz. Bona part, de fet, de les importacions arribades al port de Barcelona

eren, precisament, productes colonials provinents d'aquella regió americana. Cap al 1815, per exemple, els retorns d'aquest circuit comercial es feien, en un 80 %, amb sucre cubà, un producte que es canalitzava sobretot cap al mercat espanyol i diferents mercats mediterranis. A partir del 1820, tanmateix, aquest model de relacions comercials començà a canviar: d'una banda es va produir la independència de les noves repúbliques americanes al continent i, de l'altra, les Corts liberals van aprovar, el 5 d'agost de 1820, un decret que impedia la importació de grans i de llegums estrangers a territori espanyol. Aquesta prohibició afectava, sobretot, l'estratègia importadora i reexportadora dels comerciants catalans, que es van haver de resituar en poc temps. I tal com ha descrit Josep Maria Fradera, ho van fer aprofundint en les seves relacions amb el món americà, en un procés que, segons aquest autor, es va caracteritzar pel «doble caràcter de continuïtat i canvi»: *continuïtat* perquè no hi va haver mai «una interrupció efectiva del comerç americà», però també *canvi* perquè la nova estructura tenia «poc a veure amb la del segle XVIII».⁵ Anem a pams.

RODRIGO Y ALHARILLA, «Emigración, familia y comercio. Catalanes en las Antillas (1820-1890)», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, any 19, 57 (2005), pàg. 305-333.

4. Josep Maria DELGADO, «La emigración española durante las décadas del comercio libre (1765-1820). El ejemplo catalán», *Siglo XIX*, 7 (1989), pàg. 315-339.

5. Josep Maria FRADERA, «El comerç americà durant el se-

Litografia del port de Santiago de Cuba. Amb la independència de l'Amèrica continental, l'illa de Puerto Rico i, sobretot, la de Cuba van augmentar encara més la seva importància per als comerciants i els productors barcelonins i, en general, catalans.

[Foto: MMB]

La desintegració de l'Imperi espanyol entre el 1810 i el 1825 no va suposar, de fet, la pèrdua de la projecció ultramarina de la societat i l'economia barcelonines, sinó només un canvi de paràmetres: el nou model es va concentrar geogràficament en l'àmbit de les Antilles espanyoles (Puerto Rico i, sobretot, Cuba) i es van configurar nous circuits comercials adaptats a les necessitats de la naixent indústria.⁶ A partir de la dècada del 1830, el món americà va esdevenir el veritable pal de paller del sistema de relacions comercials de Catalunya en general i de la seva capital en particular. En paraules, novament, de Josep Maria Fradera, «no resulta massa difícil adonar-se del paper clau del comerç americà en la configuració i el sosteniment d'un sector exterior molt ben adaptat a les necessitats del desenvolupament de la base industrial» del país.⁷

Fou un destacat industrial (i polític), Joan Güell i Ferrer, qui millor va saber resumir, en una sola frase, la importància d'aquest fet i sobretot la centralitat de Cuba en aquest model de relacions comercials i colonials de Barcelona. Segons Güell: «La isla de Cuba, española y rica, es el principal mercado exterior de nuestros productos agrícolas y tal vez industriales; [...] ella es el centro de donde radia todo nuestro comercio marítimo, sirviendo de base al que tenemos con Montevideo, Buenos Aires, Nueva Orleans y México».⁸ Güell va escriure aquest pamflet el 1871, en el marc de la

gle XIX», dins *El comerç entre Catalunya i Amèrica, segles XVIII i XIX*, Barcelona, L'Avenç, 1986, pàg. 109-121.

6. Josep Maria FRADERA, *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna*, Barcelona, Crítica, 1987.

7. Josep Maria FRADERA, «El comerç americà...», pàg. 117.

8. Joan GÜELL, *Rebelión cubana*, Barcelona, 1871.

primera guerra cubana per la independència. Dos anys abans, el 1869, és a dir, en aquell mateix context, un prestigiós intel·lectual del país com era Joan Mañé i Flaquer utilitzà les planes del *Diari de Barcelona* per afirmar, d'una manera semblant, que la pèrdua de Cuba significaria «la ruina para una parte de nuestra industria, de nuestro comercio [y] de nuestra marina mercante».

Ras i clar, al segon terç del segle XIX el comerç de Barcelona amb Amèrica s'articulà a partir de tres grans circuits entrelaçats: la ruta del *tasajo*, passant pel Riu de la Plata (un *tasajo* que servia per alimentar els esclaus, de Brasil, de Cuba o de Puerto Rico); el comerç directe amb els principals ports de les Antilles i la importació de cotó en floca des de l'Havana o, directament, des de Mobile, Savannah o Nova Orleans, per abastir les fàbriques cotoneres de la ciutat i del país. Hom pot apreciar que l'illa de Cuba —en particular la seva capital, l'Havana— va esdevenir el nus principal que lligava tots tres circuits. No és casual, doncs, la importància que els catalans van tenir entre els comerciants establerts a Cuba i, sobretot, a l'Havana.

Tampoc no ha de sorprendre, per tant, que Barcelona fos el principal port espanyol al llarg del segle XIX, i no solament pel volum de mercaderies que entraven i sortien sinó, sobretot, per la importància de la seva matrícula. El 1836, per exemple, els 255 vaixells matriculats a la província marítima de Barcelona representaven el 26,8 % del nombre total de vaixells matriculats a Espanya. Aquest percentatge és encara més gran si analitzem el tonatge d'aquests vaixells: els velers matriculats a la província marítima de Barcelona representaven aleshores un 35 % del tonatge total de la

VISTA DEL PUERTO DE LA HABANA.

Gravat del port de l'Havana (mitjan segle XIX). Com a capital de Cuba, l'Havana va esdevenir un port de gran importància per als comerciants i els exportadors catalans.

(Foto: MMB)

marina mercant espanyola, tal com s'aprecia en el quadre 1.

Als anys immediatament posteriors, coincidint amb la intensificació dels vincles comercials de Barcelona amb les Antilles espanyoles i amb el conjunt de l'Amèrica hispana, el nombre de vaixells matriculats a la capital catalana va créixer de manera significativa. Segons les dades fiscals de la ciutat, 19 anys més tard, és a dir, el 1855, se situava en

305, dels quals 10 eren vapors i la resta velers. Aquest va ser, probablement, un any rècord. Més endavant, el nombre de vaixells matriculats a Barcelona es va mantenir elevat tot i que amb una lleugera tendència decreixent: si, segons les fonts fiscals, l'any 1862 constaven 290 vaixells inscrits, cinc anys més tard, el 1867, se'n comptabilitzaven 292. En aquesta darrera data, el nombre d'armadors de la ciutat superava el centenar; hi havia, concretament, 111

	NRE. VAIXELLS	% VAIXELLS	TONATGE	% TONATGE
Barcelona	255	26,8	63.033	35,6
Bilbao	147	15,4	38.803	21,9
Mallorca	143	15,0	16.174	9,1
València	49	5,1	6.374	3,6
La Corunya	27	2,8	5.957	3,4
Alacant	51	5,4	5.314	3,0
Santander	20	2,1	5.302	3,0
Resta d'Espanya	260	27,4	36.257	20,4
TOTAL	952	100,0	177.214	100,0

Quadre 1. Vaixells de vela per províncies marítimes (1836). Font: José JIMENO AGIUS, *La marina mercante en España y en el extranjero*, Madrid, Imp. de E. Moroto, 1889.

naviliers matriculats: gairebé tots armadors de vaixells de vela i la gran majoria propietaris només d'un o dos vaixells.⁹

Aquestes xifres provenen de la Matricula Industrial i de Comerç de Barcelona. Ara bé, segons un estudi fet uns anys més tard pels mateixos naviliers de la ciutat, el 1868 hi havia matriculats a Barcelona un total de 455 vaixells mercants que sumaven un total de 103.724 tones de desplaçament.¹⁰ Sigui com sigui, sembla bastant clar que Barcelona tenia un nombre elevat de vaixells mercants matriculats, tants que convertien la matrícula de la ciutat en la més important d'Espanya i que feien que la capital catalana fos l'espai d'actuació d'un nombre destacat de comerciants i naviliers, alguns dels quals participaven, com s'ha dit, en el flux importador de cotó en floca des dels principals ports del sud dels Estats Units i, especialment, des del port de Nova Orleans. Aquest fou un circuit mercantil absolutament necessari per a l'èxit del procés d'industrialització de Catalunya i, singularment, de la seva capital; un circuit sense el qual no s'entendria la transformació de Barcelona en una ciutat marcada per la ràpida implantació del sistema fabril amb totes les seves pregones conseqüències. Els diferents estudis de Jordi Nadal han posat en relleu que fou, precisament, al districte de Barcelona i el seu pla on es va concentrar bona part de la indústria cotonera del país. Cap al 1861, per exemple, el Pla de Barcelona concentrava el 34,87 % del conjunt de fusos que hi havia aleshores a Catalunya, com també el 35,7 % dels telers del país.¹¹ Aquests fusos i telers s'alimentaven bàsicament del cotó que venia de l'Amèrica del Nord.

Tant era així que la interrupció d'aquest flux mercantil, a partir del bloqueig dels ports del sud dels Estats Units durant la Guerra de Secessió (1861-1865), provocà l'anomenada *fam de cotó*, un període caracteritzat per una curta però intensa crisi industrial i de treball que afectà sobretot Barcelona i el seu pla. Tanmateix, els comerciants i els naviliers que operaven en aquest circuit, tant al port de Barce-

lona com a diferents ports i ciutats americanes, van ser capaços de trobar solucions puntuals per mirar d'assortir les fàbriques cotoneres del país. Una d'aquestes solucions passà per augmentar la importació de cotó des del Brasil (bàsicament, des de Pernambuco), i una altra va aconseguir establir un nou circuit per a l'exportació de cotó nord-americà creuant el Río Bravo i passant per Matamoros, a Mèxic, i per l'Havana, a Cuba. Aquest circuit d'urgència va servir per burlar amb èxit el bloqueig de l'armada ianqui als ports exportadors del sud de la Unió. Tal com ha assenyalat l'historiador mexicà Mario Cerutti, «parece obvio que La Habana no era otra cosa (como Matamoros) que un eslabón situado en el Golfo de México: el nudo de un encadenamiento que deslizaba el algodón hacia Liverpool, Nueva York, Barcelona y algunos puertos franceses».¹²

Vapors *Buenos Aires* i *Vidal Sala*. En l'època dels vaixells de vapor, les destinacions principals dels vapors de Barcelona continuaven essent els diferents ports de l'Amèrica hispana.

[Foto: MMB]

9. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Navieras y navieros catalanes en los primeros tiempos del vapor, 1830-1870», *TST Transportes, Servicios y Telecomunicaciones*, 13 (2007), pàg. 63-92.

10. *Información sobre las consecuencias que ha producido la supresión del derecho diferencial de bandera y sobre las valoraciones y clasificaciones de los tejidos de lana formada con arreglo a los artículos 20 y 29 de la ley de Presupuestos del año de 1878-79, por la Comisión Especial Arancelaria, creada por R.O. de 8 de setiembre de 1878*, I, Madrid, 1879, pàg. 282.

11. Jordi NADAL, *Moler, tejer y fundir: estudios de historia industrial*, Barcelona, Ariel, 1992, pàg. 115.

12. Mario CERUTTI, *Empresarios españoles y sociedad capitalista en México (1840-1920)*, Colombres, Fundación Archivo de Indianos, 1995, pàg. 47.

Veler *Borinquen*.
 Pintura al tremp de
 Domenico Gavarrone.
 L'edat d'or de la marina
 velera de construcció
 catalana, a les dècades
 centrals del segle
 XIX, té una relació
 directa amb els estrets
 vincles mercantils
 de Barcelona amb
 Amèrica. Alguns
 vaixells tenien noms
 clarament americans
 com ara *Borinquen*,
 nom indígena de l'illa
 de Puerto Rico.

[Foto: MMB]

Més enllà del cotó, un interessant document ens permet radiografiar amb una gran precisió les característiques, els volums i fins i tot els valors de les mercaderies que van passar (d'entrada i de sortida) pel port de Barcelona en un any determinat de mitjan segle XIX, en aquest cas el 1848. Es tracta de la *Balanza mercantil de la importación y exportación verificada por el puerto y aduana de Barcelona en el año de 1848*. Tal com resumim en el quadre següent, aquest document permet quantificar amb exactitud la importància del comerç marítim entre Barcelona i Amèrica, tant en termes absoluts com en termes relatius. Així, podem saber que en aquell any, mirades segons el seu valor, el 45,16 % de totes les mercaderies arribades des de l'estranger al port de Barcelona provenien d'algun port d'Amèrica (inclosos també els ports de Cuba i de Puerto Rico). I, el que és més notable, que un 73,95 % del valor del comerç d'exportació que sortí

aquell any pel port de la ciutat es va dirigir cap a Amèrica.

Afavorit per un marc legislatiu proteccionista (mercès sobretot a l'anomenat *dret diferencial de bandera*, vigent fins al 1869), la pràctica totalitat d'aquest comerç tant d'importació com d'exportació amb Amèrica, registrat aleshores pel port de Barcelona, es va fer en vaixells de bandera espanyola: el 95,4 % de les importacions provinents d'Amèrica i el 99,5 % de les exportacions cap a Amèrica es van fer a través de vaixells espanyols. Val a dir que aquests altíssims percentatges (que fregaven, de fet, el cent per cent) eren molt superiors als que s'enregistraven aleshores a les altres rutes de la navegació i el comerç marítim cap a l'estranger característiques de Barcelona. Només un 30,2 % del valor de les mercaderies exportades (i un 60,6 % de les importades) cap a o des de l'estranger (excloent-hi Amèrica) es va fer aquell any en vaixells de bandera espanyola.

Dit d'una altra manera: Amèrica no era solament el principal mercat per als productes exportats a través del port de Barcelona, sinó que, a més a més, els vaixells de bandera espanyola gairebé monopolitzaven el tràfic de mercaderies entre la capital catalana i el Nou Món; molt més que en qualsevol altra ruta exterior pròpia també del port de la ciutat. Volem insistir en dues de les principals conseqüències d'aquest fet:

(1) el comerç amb Amèrica era aleshores la principal font d'activitat per als comerciants i els naviliers barcelonins i, per tant, la seva principal font d'acumulació de beneficis;

(2) quan parlem de vaixells de bandera espanyola ens referim, en bona mesura, a vai-

IMPORTACIONS			
D'Amèrica	De la resta del món	Totals	%
(1)	(2)	(3)	(1/3)
18.126.123	22.006.379	40.132.502	45,16
EXPORTACIONS			
A Amèrica	A la resta del món	Totals	%
(1)	(2)	(3)	(1/3)
12.521.544	4.410.195	16.931.739	73,95

Quadre 2. Importacions i exportacions del port de Barcelona, 1848 [valors en pessetes].

Litografia del port de Barcelona (1888). L'Exposició Universal de Barcelona, l'any 1888, va servir per destacar les pregoneres relacions de la ciutat amb el món americà i, també, amb l'arxipèlag filipí.

(Foto: MMB)

xells de vela construïts a Catalunya i matriculats, sobretot, a Barcelona.

És prou conegut, de fet, que aquesta estructura del comerç exterior pròpia de Barcelona i característica, sobretot, de les dècades centrals del segle XIX, una època en què Amèrica era molt important, es correspon amb l'anomenada *edat d'or de la marina velera de construcció catalana*, segons l'afortunada expressió encunyada pel primer estudiós del fenomen, Josep Ricart i Giralt. En aquells anys, un munt de drassanes escampades per un bon grapat de platges catalanes (ubicades bàsicament entre Barcelona i Sant Feliu de Guíxols) van construir centenars de vaixells mercants de vela, dedicats molts d'ells al comerç amb Amèrica. En termes relatius i mirant el conjunt del país, l'activitat constructora de les drassanes de Barcelona era poc important, per no dir residual. Eren molt més importants les drassanes de Blanes o de Lloret de Mar, per esmentar dos clars exemples.

En aquest sentit, la importància de Barcelona raïa no tant en l'activitat constructora de les seves drassanes com en el fet d'haver-se convertit en el nus que vinculava dues regions catalanes molt diferenciades. Al nord, cap a la costa de llevant, una regió especialitzada,

com hem dit, en la construcció de vaixells —i, per tant, en el desenvolupament d'un seguit de sectors productius vinculats directament amb aquesta activitat dinàmica, com ara l'extracció de fusta a les Guilleries o el Montseny o bé diferents oficis artesanals com ara els de calafat, mestre d'aixa, etcètera— i a proporcionar mariners a aquests vaixells mercants. Al sud, cap a la costa de ponent, hi havia els espais de producció d'aquells béns primaris que s'exportaven després cap a Amèrica (vins, aiguardents, oli, fruita seca, etcètera) i que es carregaven a Barcelona en els vaixells construïts a la costa catalana de llevant i amb tripulacions on predominaven els fills del Maresme, la Selva o l'Empordà. Podem afirmar que, gràcies a la dinàmica del comerç amb Amèrica, Barcelona va poder reforçar en cert sentit la seva condició de capital econòmic del país, ja que actuava com un peculiar *entrepôt* que unia dues regions ben diferents i que les vinculava, a la vegada, amb el món americà. Al bell mig, com diem, el port de Barcelona.

Resulta difícilment qüestionable que el port de Barcelona va tenir, en aquella conjuntura, un paper rellevant en el creixement econòmic català, amb una importància que no va deixar d'augmentar durant tot el segle XIX. Albert

Carreras i César Yáñez han calculat que el valor de trànsit portuari de la capital catalana va passar de representar un 17,2 % del producte interior brut català l'any 1847 a suposar el 31,1 % del PIB del país quinze anys després, el 1862, i que va arribar fins al 41,3 % el 1880 i al 48,6 % vers el 1890. A partir d'aquests càlculs, tots dos autors han arribat a la conclusió que, en aquells anys, el grau d'obertura de l'economia catalana era un dels més alts de l'Europa d'aleshores, superior fins i tot al de l'economia britànica.¹³ No podem resistir-nos a la temptació d'assenyalar la vinculació d'aquest fet amb la importància, ja esmentada, de les pregones relacions comercials del port de Barcelona amb diferents ports americans.

Una altra de les conseqüències d'aquestes relacions de Barcelona amb el món americà (i, molt especialment, amb Cuba i Puerto Rico) fou que la capital catalana es va convertir en un gran pol d'atracció per a molts homes de negocis que havien aconseguit enriquir-se, sia com a comerciants, sia com a hisendats, en terres americanes. Aquest fenomen, les conseqüències del qual s'analitzen en altres aportacions dins d'aquest mateix volum, em permet afirmar que Barcelona va esdevenir, cap a mitjan segle XIX i a la darrereria, una veritable capital del retorn. Per a molts d'aquests retornats (els cèlebres *indianos* o *americanos*), de Cuba o de Puerto Rico, totes dues colònies espanyoles continuaven essent una realitat molt present, unes illes que calia mantenir sota domini colonial espanyol fos com fos. Si afegim, a més a més, la importància del comerç de Barcelona amb els principals ports antillans, entendrem millor les reaccions, patrícies i plebees, que es van establir a la ciutat arran de l'esclat de la primera guerra per la independència a Cuba, iniciada el 10 d'octubre de 1868 a la regió oriental de l'illa.

Unes setmanes més tard, «las principales casas y familias de Barcelona» es van adreçar a la Diputació de Barcelona demanant que prenguéssim un paper actiu contra els cubans insurrectes. La Diputació va acollir favorablement la demanda i va afirmar que no volia caure en una «falta de protecció a los sagrados intereses de sus administrados», és a dir, d'aquells que s'hi havien adreçat «al considerar comprometidos los grandes intereses de este país». El resultat d'aquesta iniciativa fou l'enviament de diferents contingents de volun-

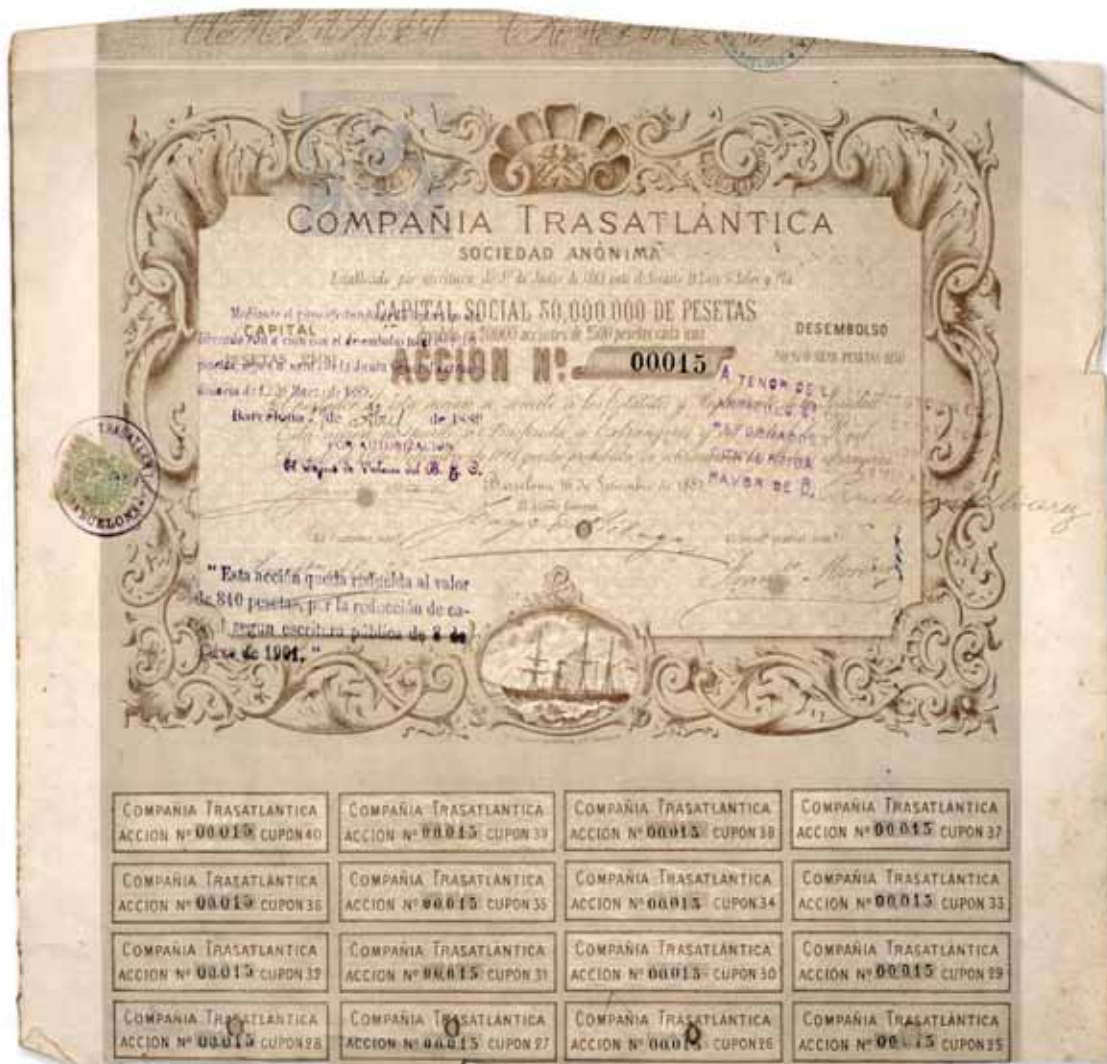
taris catalans a la Guerra de Cuba, a la primavera i a la tardor del 1869, amb la mobilització d'uns 3.600 joves que van lluitar a la manigua cubana per mantenir l'espanyolitat de l'illa. El comiat del primer d'aquells batallons al port de Barcelona, el dissabte 27 de març de 1869, fou un veritable acte de masses que posà en relleu l'existència d'un imperialisme popular a la ciutat. Segons el *Diari de Barcelona*: «El aspecto que en aquellos momentos presentaba el puerto no es para ser descrito. Los muelles y andenes, lo propio que la muralla de mar y el terraplén de Atarazanas estaban cuajados de espectadores y era tanto el gentío, que llegó a invadir algunas embarcaciones que hay atracadas al indicado muelle Nuevo, sin que pudiesen impedirlo las tripulaciones de dichos buques». Fins i tot un activista crític amb l'empresa dels voluntaris com Conrad Roure va descriure la cerimònia d'una manera semblant. Segons Roure, «el muelle y la muralla de Mar presentaban un aspecto animadísimo. El puerto se hallaba lleno de lanchas tripuladas por los deudos y amigos de los que partían, que iban a despedirlos hasta los costados del buque». Un altre particip de la cerimònia, el progressista Miquel Elias, explicava a Víctor Balaguer en una carta privada el sentit de comunió entre els joves voluntaris que marxaven a la Guerra de Cuba i la població que es quedava a la ciutat. Segons Elias, «explicarte lo que ha sucedido al arrancar el vapor es imposible; miles de pañuelos al aire, los Voluntarios todos saludando con sus gorros encarnados y la música tocando el himno de Prim y todo el mundo dando vivas a España, a la Libertad, a los Voluntarios y qué sé yo que más. En fin, chico, era un espectáculo hermosísimo».¹⁴

Aquest imperialisme popular, clarament agressiu, defensor de l'espanyolitat de les seves colònies, estava aleshores, a l'últim terç del segle XIX, tan arrelat a la societat barcelonina que es va tornar a manifestar tan bon punt l'ocasió ho va requerir. Així va succeir, per exemple, durant la crisi de les illes Carolines, l'agost del 1885. I es va expressar novament amb motiu del nomenament del ferm general Valeriano Weyler com a capità general de Cuba, al començament del 1896. Tal com va recollir la premsa de la ciutat, acabada la missa de rigor a la basílica de la Mercè, «al salir el general del templo ha sido vitoreado con entusiasmo. Durante el corto trayecto [que separava l'església del port] no cesaron los vivas y las

13. Albert CARRERAS i César YÁÑEZ, «El puerto en la era industrial. Una síntesis histórica», dins AUTORS DIVERSOS, *Economía e historia del puerto de Barcelona. Tres estudios*, Barcelona, Port Autònom de Barcelona-Editorial Civitas, 1992, pàg. 81-157.

14. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Cataluña y el colonialismo español (1868-1899)», dins Salvador CALATAYUD, Jesús MILLÁN i M. CRUZ ROMEO (ed.), *Estado y periferias en la España del siglo XIX. Nuevos enfoques*, València, PUV, 2009, pàg. 315-356.

Acció de la Compañía Transatlántica. Donada la seva relació privilegiada amb l'Estat, aquesta empresa cobria les línies regulars des de la Península als diferents territoris colonials espanyols (Cuba, Puerto Rico, Guinea, Filipines). Es va encarregar també del transport dels soldats a les guerres de Cuba (1868-1878 i 1895-1898). (Foto: MMB)

ovaciones al general Weyler, entre los aplausos de la multitud. Fue rodeado por compacta multitud compuesta en su mayor parte de obreros que lo levantaron en alto, llevándolo en hombros, aclamándole, desarrollándose una escena conmovedora y entusiasta». ¹⁵ El poble de Barcelona acomiadava així el general Weyler, enviat a Cuba a tractar amb mà ferma els cubans independentistes.

Només la derrota militar de l'exèrcit espanyol, el 1898, i la consegüent pèrdua de sobirania sobre Cuba i Puerto Rico, com també sobre les illes Filipines, les Carolines, les Marianes i les Palaos, va apaivagar el sentiment imperialista tan estès a la ciutat de Barcelona. En termes metafòrics, diria que a partir del 1898 el déu de la guerra, Mart, va donar pas al déu del comerç, Mercuri. A partir d'aleshores, les iniciatives que van néixer a Barcelona, en el nou escenari postcolonial, van prioritzar l'establiment de vincles estables amb el món americà a partir de relacions econòmiques superant l'etapa anterior, caracteritzada per

la voluntat de domini polític i militar. Amb el segle xx va arribar una nova època en què es va modificar sensiblement el sentit de les relacions de Barcelona amb el món americà. Uns altres personatges, com ara Josep Puigdollers, Frederic Rahola o Rafael Vehils, van impulsar un nou model de relacions de Barcelona amb el món americà que va permetre mantenir aquestes relacions pregones en un escenari postcolonial.

15. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Cataluña y el...», pàg. 354.

BARCELONA I AMÈRICA: UNA RELACIÓ CULTURAL I ECONÒMICA PER GUANYAR EL MÓN

Tot i la pèrdua de les últimes colònies el 1898, l'interès de Barcelona per Amèrica no va defallir i la ciutat no va voler perdre el contacte amb un món americà amb el qual la lligaven beneficieuses relacions. Fruit d'aquest desig de permanència és la fundació de la Casa d'Amèrica de Barcelona, una institució de gran rellevància creada a principis del segle xx i que encara perviu. El seu objectiu ha estat la recopilació de tota mena d'informació relacionada amb el món americà per facilitar els vincles i les possibilitats de negoci de les empreses catalanes a terres americanes.

L'abundant informació recollida al llarg de la seva extensa trajectòria li ha permès reunir un complet i interessantíssim arxiu, que va aconseguir sobreviure a la Guerra Civil i que s'ha convertit en referència obligada per als estudis sobre les relacions amb el món americà postcolonial. Aplega llibres i revistes produïts a Amèrica, una àmplia col·lecció fotogràfica i una nodrida documentació sobre la mateixa entitat que no deixen cap dubte sobre la forta vinculació de Barcelona amb el continent americà. En aquests vincles culturals hi ha l'origen de la potent indústria editorial que ha perdurat fins avui, i les al·lusions vivencials a alguns dels protagonistes d'aquestes intenses relacions ajuden a entendre com es va anar teixint l'indissoluble lligam entre Barcelona i l'Amèrica postcolonial.

BARCELONA Y AMÉRICA: UNA RELACIÓN CULTURAL Y ECONÓMICA PARA GANAR EL MUNDO

A pesar de la pérdida de las últimas colonias en 1898, el interés de Barcelona por América no decayó y la ciudad no quiso perder el contacto con un mundo americano al cual la unían beneficiosas relaciones. Fruto de ese deseo de permanencia fue la fundación de la Casa de América de Barcelona, una institución de gran relevancia creada a principios del siglo xx y que pervive aun hoy. Su objetivo ha sido recopilar todo tipo de información relacionada con el mundo americano para facilitar los vínculos y las posibilidades de negocio de las empresas catalanas en tierras americanas. La abundante información recopilada a lo largo de su extensa trayectoria le ha permitido reunir un completo e interesantísimo archivo, que consiguió sobrevivir a la Guerra Civil y que se ha convertido en referencia obligada para los estudios sobre las relaciones con el mundo americano poscolonial. Incluye libros y revistas producidos en América, una amplia colección fotográfica y una nutrida documentación sobre la propia entidad que no dejan duda alguna sobre la fuerte vinculación de Barcelona con el continente americano. En esos vínculos culturales se halla el origen de la potente industria editorial que ha perdurado hasta nuestros días, y las alusiones vivenciales a algunos de los protagonistas de esas intensas relaciones ayudan a entender cómo se fue tejiendo el indisoluble lazo entre Barcelona y la América poscolonial.

BARCELONA AND AMERICA: A CULTURAL AND ECONOMIC RELATIONSHIP TO WIN THE WORLD

Despite the loss of the last Spanish colonies in 1898, Barcelona's interest in America never declined, for the city did not intend to break her close and fruitful ties with the American world. Born out of this desire of permanence was the House of America in Barcelona, a highly significant institution created in the early twentieth century that still exists. Its objective has been to compile all kinds of information related to America in order to facilitate connections and business possibilities for Catalan companies in American lands. The large amount of information gathered over the course of its long existence gave rise to an interesting and extensive archive that managed to survive the Spanish Civil War and has become an indispensable reference in studies of the connections with the post-colonial American world. The archive houses books and journals produced in America, a large photographic collection and copious documentation on the entity itself that leaves no room for doubt concerning the direct connections between Barcelona and the American continent. The powerful publishing industry that survives to this day resulted from these connections and the references to some of those who played a leading role in them help us understand how the long-lasting ties between Barcelona and post-colonial America were gradually established.

Gabriela Dalla-Corte
Universitat de Barcelona

BARCELONA Y AMÉRICA: UNA RELACIÓN CULTURAL Y ECONÓMICA PARA GANAR EL MUNDO

Gabriela Dalla-Corte

La primera mitad del siglo xx

A inicios del siglo xx, después de la pérdida de Cuba, Puerto Rico y Filipinas, los empresarios catalanes idearon un singular organismo privado destinado a fomentar las relaciones culturales y económicas con el mundo sudamericano. La Casa de América de Barcelona, actualmente Casa Amèrica Catalunya, ha sido durante los últimos cien años una asociación cuya finalidad era obtener información sobre las posibilidades económicas y comerciales en Latinoamérica y facilitársela a los empresarios catalanes. La Casa de América se inauguró en abril de 1911. Como intentamos demostrar aquí, el objetivo de la institución fue desde su origen aportar y difundir cierta información sobre el continente americano a la ciudad de Barcelona para aumentar las posibilidades económicas de las empresas catalanas en América Latina.

Fue sin duda el único centro americanista de la ciudad en la primera mitad del siglo xx y, como analizamos en este artículo, no sería sustituido tras la Guerra Civil.¹ En esa primera mitad del siglo, el personaje central de ese interés por América fue el comerciante Josep Puigdollers i Macià, nacido en Roda de Ter (Osona) en 1866 y fallecido

en Barcelona en el año 1908.² Fue viajante, escritor, economista y empresario y, durante su juventud, representó a empresas dedicadas a la producción textil de Terrassa y Sabadell. Emprendió un viaje de negocios a América y residió en Argentina, donde estableció importantes relaciones mercantiles con la población catalana emigrada a aquel país en las últimas décadas del siglo xix. Representó a la Compañía General de Tabacos de Filipinas y, en 1889, realizó una gran gira por Chile, Perú y Ecuador y logró que los productores españoles modernizaran los procedimientos de elaboración, embalaje y presentación.

Josep Puigdollers i Macià realizó otro viaje en 1898, durante la guerra hispano-estadounidense, y la firma del Tratado de París lo encontró en Puerto Rico, que fue invadido por las tropas norteamericanas. A su forzado regreso a Barcelona, fundó en 1900 la *Revista Comercial Iberoamericana Mercurio*, que promocionaba el Crédito Iberoamericano.³

2. *Diccionari dels catalans d'Amèrica*, III, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992.

3. La *Revista Comercial Iberoamericana Mercurio* se puede consultar en la Hemeroteca del Arxiu Històric Municipal de Barcelona (AHM), la Biblioteca Nacional de Catalunya (BNC) y la Biblioteca de la Universidad de Barcelona (UB). Esta revista se publicó desde el inicio como Publicación Mensual de la Sociedad en Comandita de Josep Puigdollers i Macià bajo la dirección de Frederic Rahola i Trèmols (1902-1903) y del Crédito Iberoamericano, dirigido a su vez por Puigdollers, Rahola, Narcís Verdaguer i Callís, Francesc Cambó, el marqués de Comillas y el artista Pedro Abarca (1904-1905). Véase Frederic RAHOLA TRÈMOLS, *Sangre Nueva. Impresiones de un viaje a la América del Sud*, Barcelona, Tipografía La Académica, 1905. Desde entonces se dio una edición ilustrada y la colaboración en Madrid (1906-1907) y, desde 1908 hasta 1938, siguió dos modelos: por un lado, la *Edición Ilustrada de Política Económica e Informaciones Generales* y, por el otro, la *Edición Comercial y de Transportes de Barcelona*,

1. Se ha consultado el Archivo del Instituto de Economía Americana (IDEA)-Casa de América (1911-1980) en el Pabellón de la República de la Universidad de Barcelona. Desde el año 2006 se pueden analizar en la Fundació Casa Amèrica Catalunya el Archivo del Instituto de Estudios Hispánicos de Barcelona (IEHB) (1948-1979), el Archivo de la Asociación Cultural Iberoamericana de Barcelona (ACI) (1948-1952) y el Archivo del Institut Català de Cooperació Iberoamericana (ICCI) (1980-2007).

Fundación de la Casa de América de Barcelona, abril de 1911, pasaje Méndez Vigo.

(Foto: FP.GD.JVQ)

La revista, dedicada a la exportación, contó con una de las personas más importantes del americanismo catalán de la primera mitad del siglo XIX, Rafael Vehils i Grau-Bolívar, así como con el director artístico Pedro Casas Abarca.⁴

Junto a la de Puigdollers encontramos, desde los inicios del siglo XX, la figura del abogado Narcís Verdaguer i Callís. Nacido en octubre de 1862, fue corresponsal del semanario *La Veu del Montserrat*, además de fundador del Centre Escolar Catalanista en 1886. También participó en la fundación de la Unió Catalanista y de *La Veu de Catalunya*, diario que dirigió de 1891 a 1898 y que luego cedió a Enric Prat de la Riba y Josep Puig i Cadafalch. Como sabemos, fue uno de los impulsores del catalanismo conservador, y Francesc Cambó i Batlle, que se convertiría en líder indiscutido de la Lliga Regionalista, fue su pasante en los primeros años en que ejerció

dirigida por Simeón Mugerza. La Guerra Civil interrumpió la producción de esta revista americanista.

4. Gabriela DALLA-CORTE, *Casa de América de Barcelona (1911-1947)*, Madrid, LID, 2005. Martín RODRIGO y ALHARILLA, «Emigración, familia y comercio. Catalanes en las Antillas (1820-1890)», en *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, 57 (2005), pág. 305-333; y «Navieras y navieros catalanes en los primeros tiempos del vapor, 1830-1870», *TST Transportes, Servicios y Telecomunicaciones*, 13 (2007), pág. 63-92.

de abogado. Verdaguer fue secretario del Foment del Treball Nacional de 1898 a 1902 y fue elegido presidente del Centre Nacional Català (1900) y vicepresidente de la Lliga Regionalista formada de la mano de Enric Prat de la Riba en 1901. Con posterioridad ocupó el cargo de concejal del Ayuntamiento de Barcelona (1909-1910), fue diputado provincial por Vic-Granollers (1911-1913), diputado provincial por Barcelona (1913) y en las Cortes Españolas por Vic (1914-1916). Presidió la Sociedad Económica de Amigos del País (1910-1911).

Casado con Francesca Bonnemaison –una pedagoga y erudita que militaba en la Lliga Regionalista–, Verdaguer fue autor de numerosos libros, entre los que destacan *Als meus paysans electors de Vich-Granollers*, que salió a la luz en el significativo año de 1911.⁵ Obtuvo el apoyo de los industriales para el proyecto catalanista, lo cual le permitió fundar el Centro Jurídico Iberoamericano en la sede de *Mercurio*.⁶ También contó con el apoyo del marqués de Comillas y de Josep Puigdollers i Macià.⁷

Desde principios del siglo XX observamos la presión ineludible de Puigdollers y Verdaguer en el proyecto americanista, que pretendía crear un organismo formado por el empresariado catalán interesado en América. Puigdollers marcó sin duda el americanismo catalán en diversas obras que publicó hasta dos años antes de su fallecimiento en 1908,⁸ circunstancia que sería recordada por los miembros de *Mercurio* al celebrar la primera década de funcionamiento de la revista en 1910.⁹ Uno de aquellos jóvenes miembros era

5. Narcís VERDAGUER CALLÍS, *Als meus paysans electors de Vich-Granollers*, Vic, Impremta G. Portavella, 1911. Gran Larousse Català, Barcelona, Edicions 62, 10, 1987. Enric UCCELAY DA CAL, *El Imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*, Barcelona, Edhasa, 2003.

6. Gabriela DALLA-CORTE, «La América meridional en la retina de la revista *Mercurio*: mercado y embajadas comerciales a principios del siglo XX», *Illes i Imperis*, 6 (2002), pág. 137-174.

7. Martín RODRIGO y ALHARILLA, *Los marqueses de Comillas, 1817-1925: Antonio y Claudio López*, Madrid, LID, 2001.

8. Josep PUIGDOLLERS i MACIÀ, *Comunicaciones internacionales de España*, Barcelona, 1906; *Las relaciones entre España y América. Manera de fomentarlas. Informe de José Puigdollers i Macià ante la Subcomisión Internacional Permanente de Barcelona del Congreso Social-Económico Hispano-Americano en la sesión del 1 de febrero de 1902*, según notas taquigráficas tomadas por Sebastián Farnés, Barcelona, Imprenta Elzeviriana de Borrás y Mestres, 1902; *Memoria geográfica-estadística de la República Argentina*, Barcelona, Imprenta de La Renaixença, 1889.

9. «José Puigdollers Macià, homenaje de *Mercurio* en 1910», *Revista Comercial Iberoamericana Mercurio*, año X (1910).

Reunión de los miembros de la Casa de América de Barcelona en 1912.

(Foto: FP.GD.JVQ)

Rafael Vehils i Grau-Bolívar,¹⁰ que se inició en el americanismo en aquellos años a través de la Universidad de Barcelona.

La modernización de Barcelona hacia América Latina

En abril de 1911 se fusionaron dos organismos: una asociación cultural, la Sociedad Libre de Estudios Americanistas, que había sido creada en 1910 en la Universidad de Barcelona, y otra asociación económica, llamada Club Americanista, que había sido fundada por los indianos que desde hacía unos años vivían en Cataluña. He ahí la base de la Casa de América de Barcelona, una entidad privada que desde el año 1911 trató de llevar adelante grandes proyectos económicos. Desde el inicio contó con aproximadamente 925 socios particulares, 337 empresas de Cataluña y oficiales de gestión.

Fue una entidad vinculada a Iberoamérica que buscó luchar contra Estados Unidos.¹¹ Recordemos que la Unión Panamericana había sido creada un año antes, en 1910, y se derivaba de la Oficina de las Repúblicas

«Oficiales en la Junta de la Casa de América», Barcelona, 1912. Se observa a Rahola i Trèmolts junto a Rafael Vehils.

(Foto: FP.GD.JVQ)

Discurso de Frederic Rahola i Trèmolts.

(Foto: FP.GD.JVQ)

Americanas (1890-1902) y de la Oficina Internacional de las Repúblicas Americanas (1902-1910).¹² Gran parte de sus reuniones fueron convocadas por hombres, si bien también contó con mujeres intelectuales que colaborarían en diversas actividades y correspondencia con América. Sus actividades fueron muy amplias y variadas y fueron posibles gracias a la relevancia intelectual de Frederic Rahola i Trèmolts, así como de los latinoamericanos que se habían quedado a vivir en Barcelona.

12. Después de la Segunda Guerra Mundial, la sede de Washington fue denominada Organización de Estados Americanos (OEA).

10. Gran parte de la documentación fotográfica que acompaña al presente artículo fue entregada personalmente a la autora por el embajador argentino Jorge Vehils en el año 2009. Corresponde a la documentación de su padre, Rafael Vehils i Grau-Bolívar, que dejó la ciudad de Barcelona de manera definitiva en el año 1939. En adelante identificamos las fotografías o documentos entregados como FP.GDC.JVQ (Fotografías personales. Gabriela Dalla-Corte. Jorge Vehils).

11. Leandro MORGENFELD, *Vecinos en conflicto. Argentina y Estados Unidos en las Conferencias Panamericanas (1880-1955)*, Buenos Aires, Ediciones Continente, 2011.

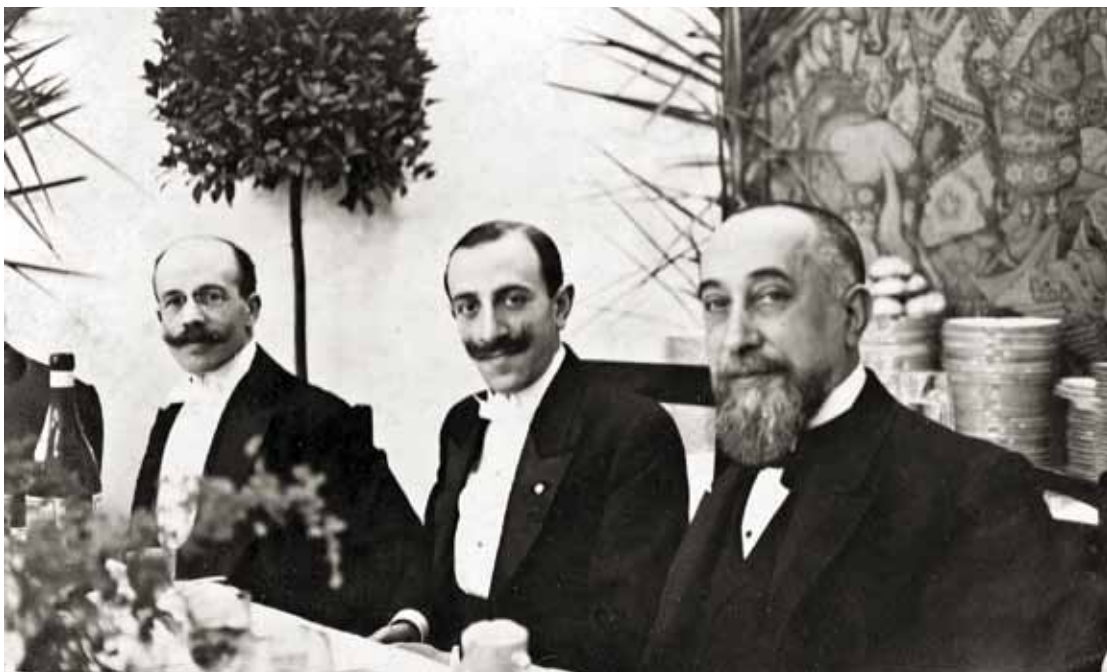
Miembros latinoamericanos en los encuentros de la Casa de América a partir de la fusión entre catalanes y latinoamericanos.

(Foto: FP.GD.JVQ)

El gran explorador americano, Raffaele Weyl con Rafael Vehils y Frederic Rahola i Trèmols, febrero de 1914.

(Foto: FP.GD.JVQ)

Estallada la Primera Guerra Mundial, en 1914, Narcís Verdager i Callís decidió reunirse con Ramón Méndez de Cardona, Frederic Rahola i Trèmols, el conde de Lavern, Pedro Maristany, el vizconde de Güell, Tomás Santos de Lamadrid, Marcelino Jorba, Manuel Menacho, Manuel Malagrida, José Lozano, marqués de Mariano, Eduardo Calvet, Francisco Durán y Rivas, Miguel Hernández Gener y Andrés Triana, y muy pronto hicieron llegar al rey un texto que sentaría las bases del pensamiento económico: *Exposición*

*que el Consejo de la Casa de América eleva al Gobierno de Su Majestad sobre su organización de servicios y la necesidad de una activa cooperación del Estado.*¹³ El texto fue dirigido al Consejo de Ministros, representado por el presidente Eduardo Dato.

13. *Exposición que el Consejo de la Casa de América eleva al Gobierno de Su Majestad sobre su organización de servicios y la necesidad de una activa cooperación del Estado, dirigida al consejo de Ministros representado por el Presidente Eduardo Dato, Barcelona, Imprenta F. Borrás, 1914.*

Debido a los problemas económicos surgidos durante la guerra, la Casa de América abandonó el pasaje Méndez Vigo después de concentrar a todos sus miembros.

A partir de 1919, Francesc Cambó dominó la entidad, a la cual agregó el nombre de Asociación Internacional Iberoamericana. Esta situación explica, entre otras razones, el proyecto que personalmente sustentó para que la sede social de la Casa de América ocupara uno de los edificios más valiosos de España cerca del puerto de Barcelona. Poco después, en 1927, la casa pasó a llamarse Instituto de Economía Americana (IDEA)-Casa de América de Barcelona. Cambó dominó a partir de entonces la nueva institución y creó un archivo documental especializado en América y en competencia con los centros de Alemania, Francia y Estados Unidos. La entidad se vinculó a la Unión de Asociaciones Internacionales de Bruselas para aumentar sus posibilidades contra Wall Street.

El gran adalid del americanismo catalán fue, sin lugar a dudas, el gestor de Cambó: Rafael Vehils i Grau-Bolívar, que había recibido el apoyo de Rahola. Descendía de una familia catalana radicada en Cuba y venida a menos por los conflictos económicos de la isla durante la segunda mitad del siglo XIX. Vehils nació en Barcelona el 8 de noviembre de 1886 y falleció en Buenos Aires el mismo día de 1959, sin haber podido regresar a Barcelona desde el inicio de la Guerra Civil. Jurisconsulto, político y financiero, se graduó en derecho en 1909 y comenzó sus actividades profesionales y políticas de inmediato. La tía de Rafael Vehils i Grau-Bolívar, Dolors Grau i Bolívar, contrajo matrimonio en el año 1872 con Romà de Grassot i Elias (1841-1915), el propietario del Camp d'en Grassot en el Eixample de Barcelona por un total de siete manzanas, dos de ellas enteras. Como Romà de Grassot i Elias no tuvo descendencia, sus bienes fueron a parar a sus sobrinos, entre ellos Rafael Vehils i Grau-Bolívar como principal beneficiario. Eso le permitió dedicarse íntegramente a la actividad que verdaderamente le importaba, el americanismo, hasta su muerte.

En el caso de la unión familiar de los Vehils, contamos con la fotografía de la nota periodística del casamiento de María del Carmen Vehils i Grau-Bolívar, hermana de Rafael. María se estableció en Barcelona con su esposo, el marqués de Arrigo, de la noble familia italiana de Arrigo adscrita al Vaticano. Se casaron en la capilla de la Concepción, en la que ella hizo la entrada con su tío, Romà de Grassot, y fue apoyada por el inspector general

del convento salesiano, el general Aureo Payueta, y por Ramón Fabra, mientras que su novio prefirió el apoyo del coronel del Ejército uruguayo y cónsul de la República de Uruguay en Barcelona, Lucas Rodríguez, así como del senador por Valencia, Eduardo Berenguer, y la participación de Mariano Viada, líder de la revista *Mercurio*, y de Francisco de Paula Maristany, primogénito del conde de Lavern.

El segundo hijo de Rafael Vehils, Jorge Vehils, conservó fotografías en Buenos Aires, en especial la del tío Joaquín Vehils Fochs, que en 1930 visitó la Compañía Hispanoamericana de Electricidad (CHADE) y reforzó los vínculos familiares tras la muerte del heredero de Rafael.

Francesc Cambó y Rafael Vehils de Barcelona a Argentina

Al inicio de la Casa de América de Barcelona Rafael Vehils editó el libro *América en España. Estudios americanistas en Barcelona* basándose en el proyecto americanista del siglo XX. Entre 1912 y 1913 participó en la fundación de un sindicato algodonero catalanoamericano con intereses en el Chaco argentino-paraguayo, así como en la exportación de vino a la ciudad de Montevideo.¹⁴ El gestor de la Casa de América se integró a este grupo con 20 años y aparece en las fotografías más importantes sobre la emigración catalana hacia el Río de la Plata en esos primeros años de funcionamiento de la entidad.

Entre 1910 y 1914 Rafael Vehils publicó varias obras: *América en España. Estudios americanistas en Barcelona* (Casa de

Viaje a Montevideo.
De izquierda a derecha:
Francisco de Ciurana,
Dr. Pont, Vehils.

(Foto: FP.GD.JVQ)

14. *FP.GDC.JVQ*, Encuentro del marqués de Medina, ministro de España, y Rafael Vehils, Montevideo.

Investigación en territorios del Chaco, 1913.

(Foto: FPGD.JVQ)

América, 1910); *Los fundamentos del americanismo español y la misión oficial de la Casa de América de Barcelona*, un discurso pronunciado en septiembre de 1912 en Corrientes y Buenos Aires (Editorial E. Díaz, hijo, 1913) y *La Casa de América y la organización internacional, Informe del director* (Tipografía La Académica, 1914). Lo que era evidente en aquellas fechas era el interés de Cambó por el territorio del Chaco, y de ahí las inversiones que se realizaron.

En la relación mantenida con Mariano Viada podemos entender la importancia de las obras de Vehils. Publicó *La Casa de América en la Unión de Asociaciones Internacionales de Bruselas* (1914); el discurso que dió en Madrid titulado *Memorandum Reservado sobre fomento de relaciones de España con las Repúblicas de América* (La Académica, 1915); el texto *Delegación Parlamentaria para las Relaciones con América y Unión Interparlamentaria Hispanoamericana*, que expuso como diputado a Cortes por Castellterçol (1917-1919) y, en 1919, *Una nueva fuerza laboratriz para el problema iberoamericano*, publicado por la Casa de América, así como la obra *Banco Español Transatlántico, S.A., en formación (Fundamento, Orientación, Estructura)*.

Al año siguiente, Vehils contó con el empresario Viada en la redacción del libro *VII Congreso de la Unión Postal Universal, Servicios Hispano-Americanos*. Mientras, en 1918, había asumido el cargo de diputado a Cortes, que repitió en 1921 y en 1923 siempre

gracias al apoyo recibido de Francesc Cambó.¹⁵ En aquellos años participó en el Consejo Superior de Economía, del Consejo de Precios y Tarifas, fue secretario general del Comité Nacional de Comercio Exterior y presidió el Sindicato Américo-Español de Promoción y Estudios Financieros. No son casuales las importantes informaciones sobre Cuba y su familia que dio a conocer en esas fechas de posguerra a través de la revista *Mercurio*.¹⁶

Acabada la Primera Guerra Mundial, Vehils se estableció en Montevideo y dirigió la compañía de tranvías La Transatlántica y la importación de libros españoles a través de la Cámara Oficial Española de Comercio. Gracias al apoyo de la Conferencia Nacional del Libro de Barcelona, editó *El libro en Uruguay*, así como la obra *Orientaciones y propósitos* (1927), con la que intentó dar a conocer las posibilidades económicas de la exportación de libros. Poco después se trasladó a Buenos Aires y publicó *Banco Exterior de España. Informe para el crédito nacional peninsular*, que pudo dar a conocer gracias su condición de presidente

15. FPGDC.JVQ, Carta de Francesc de Asís Cambó i Batlle, Lealtad 14, Madrid, 1-11-1916, a Fernando Lión y Mantillo en referencia a los cambios políticos para apoyar a un «candidato regionalista» en las elecciones; le pide que pase a ver a «su amigo» Vehils, quien además había conseguido hacer funcionar «las relaciones de España con América». Propuso a Vehils como candidato según el documento de entrega de Jorge Vehils a G. Dalla-Corte.

16. FPGDC.JVQ, Artículos de Rafael Vehils, «La curva bolchevista» y «Las riquezas de Cuba», *Revista Comercial Iberoamericana Mercurio*, año 20 (26-8-1920), 366.

del Sindicato Américo-Español de Promoción y Estudios Financieros.¹⁷

Después de la Primera Guerra Mundial, la Casa de América creó un certificado para dar a conocer a los miembros. En la década de 1930 popularizó el nombre de «Instituto de Economía Americana de Barcelona» y obtuvo el apoyo de los presidentes de la Generalitat Francesc Macià y Lluís Companys i Jover. Quizás por ello uno de los temas más importantes fue la conexión con los delegados de la Casa de América, que llegaron a sumar aproximadamente 200 informadores de origen catalán radicados en América.¹⁸ Los empresarios incentivaron el acceso a la información económica mundial a través de la lectura de la hemeroteca controlada por medio centenar de mujeres especialistas en biblioteconomía.¹⁹ Por su actividad española y americanista, en particular la mercantil,²⁰ Vehils recibió la

17. Jordi SANT GISBERT, *Barcelona, la metrópolis guineana. La gloria de la iniciativa en las gestiones para establecer corrientes de comercio entre la Guinea española y la Península*, Barcelona, Mimeo, 2011.

18. FPGDC.JVQ, «Delegados de la Casa de América de Barcelona en América desde 1913».

19. La información central de la Casa de América de Barcelona corresponde a las aproximadamente 300 cajas conservadas en el Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) sobre las estadísticas económicas americanas durante la primera mitad del siglo XX.

20. FPGDC.JVQ, «Jefe de la Sección de Tratados de

condecoración de Isabel la Católica y Carlos III en España, la Orden del Libertador de Venezuela y la Cruz al Mérito de Ecuador.

Con la Guerra Civil (1936-1939), el único modo de conservar el archivo y la hemeroteca de la Casa de América de Barcelona fue obtener el apoyo incondicional de los delegados de América Latina, que firmaron un documento de protección que impidió a los republicanos entrar en la sede de la Vía Laietana número 28.²¹ Vehils se vio obligado a permanecer de manera definitiva en Buenos Aires hasta su muerte, acaecida en 1959. Fue el gestor personal de Cambó y dirigió diversas empresas, en particular la Compañía de Gas de La Plata y la CHADE.²²

Comercio del Ministerio de Agricultura, Industria y Comercio, Madrid, 28 de febrero de 1934, a Vehils.

21. FPGDC.JVQ, «Cónsules de América, firma de protección de la Casa de América de Barcelona», 1936.

22. Sobre la CHADE puede encontrarse documentación parcial en el Archivo General de la Nación Argentina (AGN), en la Biblioteca Nacional de Buenos Aires (BNBA) y en la Biblioteca de la Legislatura de la Ciudad Autónoma de Buenos Aires, antiguo Concejo Deliberante (BLCABA). Véase Gabriela DALLA-CORTE, «Empresas, instituciones y red social: la Compañía Hispanoamericana de Electricidad (CHADE) entre Buenos Aires y Barcelona», *Revista de Indias*, 237 (2006), pág. 519-544. También FPGDC.JVQ, copia de la obra *Les Dictadures* de Francesc Cambó, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1929, dedicada por el autor en Buenos Aires, Argentina, a Rafael Vehils el 4 de octubre de 1929.

Encuentro en la Vía Laietana, 28. Casa de Francesc Cambó. Vehils abajo a la izquierda.

(Foto: FP.GD.JVQ)

La Institución Cultural Española²³ y la Cámara Oficial Española de Comercio de Buenos Aires se fusionaron con el proyecto de la Editorial Sudamericana en 1939. Los empresarios e intelectuales formaron un grupo diverso. Intelectuales y políticos argentinos aportaron 10.000 pesos argentinos, entre ellos Carlos Mayer, Enrique García Mérou, Alejandro Shaw, Alfredo González Garaño, el político Luis Duhau, el empresario Antonio Santamarina y el catalán Andrés Bausili, que pertenecía a la Casa de América y era miembro del Ayuntamiento de Barcelona. Jacobo Saslavsky aportó el doble de dinero, y el famoso escritor Oliverio Girondo y el catalán Rafael Vehils entregaron 25.000 pesos. La máxima inversión la hizo la escritora argentina Victoria Ocampo con 30.000 pesos.²⁴ En 1940, gracias al apoyo económico que en Buenos Aires le dio Cambó, Rafael Vehils favoreció el desembarco del editor catalán Antoni López i Llausàs desde Francia para asumir la dirección de la Editorial Sudamericana.²⁵

Durante la década de 1940 Vehils publicó varias obras, como *Los principios sociales de la Conferencia de Chapultepec* con el apoyo del Consejo Interamericano de Comercio y Producción (Montevideo, 1945) o *La inmigración española en la Argentina* (Buenos Aires, 1947). En aquella época trabajaba como responsable económico y gestor de Francesc Cambó en América Latina. Sus fotografías personales muestran la importancia que dio a América, así como su interés por vivir en Buenos Aires con su familia²⁶ y por dirigir el Instituto español en Buenos Aires.²⁷

El último libro de Vehils fue editado un año antes de su muerte, en 1958. Se tituló

Sentido y modos de la cooperación intelectual hispano-argentina y fue editado por la Imprenta Balmes que funcionaba en Buenos Aires.²⁸ Durante todos esos años Vehils no pudo publicar sus obras en Barcelona, entre otras razones porque en 1938, en plena Guerra Civil, había desaparecido la revista *Mercurio* y gran parte de sus miembros se habían visto obligados a exiliarse.²⁹ En 1961 el periodista Francesc Carbonell homenajeó la obra de Rafael Vehils en el libro *Las Bodas de Oro de la Casa de América* y lamentó la ausencia formal de Vehils en Barcelona desde el año 1936. Convertido en secretario y luego director de este proyecto americanista, el más importante de España, Carbonell fue el único que pudo sustituir a Vehils en la dirección de la entidad. Lo hizo con el apoyo formal de Francesc Cambó primero y de su hija Helena después, lo cual permitió el uso del local de la Via Laietana, 28, y la conservación de las fuentes documentales hasta el año 1980.

Conclusiones: la segunda mitad del siglo xx

A partir de 1948 funcionó en la Ciudad Condal el Instituto de Estudios Hispánicos de Barcelona (IEHB), que dependía del Instituto de Estudios Hispánicos (IEH) establecido en Madrid.³⁰ En 1980 la Generalitat adoptó el nombre de Institut Català de Cooperació Iberoamericana (ICCI) y los miembros de la Casa de América se incorporaron a él formalmente manteniendo su independencia. Por otra parte, sabemos que cuatro años después de la muerte de Francesc Cambó en Buenos Aires, en 1946, su hija Helena contrajo matrimonio con Ramón Guardans Vallés.³¹ Al regresar a Barcelona permitió durante años que la Casa de América de Barcelona conservara su documentación en el número 28 de la Via Laietana.³² Las fotografías conservadas por el propio Rafael Vehils muestran la administración de la

23. *FP.GDC.JVQ*, Primer Coloquio Intelectual de la Institución Cultural Española, Palacio del Concejo Municipal de Buenos Aires, noviembre de 1942, documentos personales de Rafael Vehils i Grau-Bolívar.

24. Gabriela DALLA-CORTE y Fabio ESPÓSITO, «Mercado del libro y empresas editoriales entre el Centenario de las Independencias y la Guerra Civil española: la editorial Sudamericana», *Revista Complutense de Historia de América*, 36 (2010), pág. 257-289. Analizamos la documentación en la sede de la Universidad Nacional de Buenos Aires (UBA), Colección Emilio Ravignani, CER, caja 36, *Accionistas de la Editorial Sudamericana (1939-1940), Plan de reorganización financiera y proyecto de reforma de los Estatutos de la Editorial Sudamericana, Asamblea General Extraordinaria del 25 de junio de 1940*.

25. *FP.GDC.JVQ*, «El alto, Dr. Alejandro Shaw, al lado, de frente, Antonio López Llausàs, foto de 1950 aprox.». La Editorial Sudamericana fue una de las subsistencias personales de Rafael Vehils i Grau-Bolívar y de Antoni López i Llausàs en Argentina.

26. *FP.GDC.JVQ*, «Familia de Vehils en Argentina, esposa, hijo Alberto fallecido».

27. *FP.GDC.JVQ*, «Miembro de la Conferencia en el Instituto español en Buenos Aires», aproximadamente 1950.

28. *FP.GDC.JVQ*, Rafael Vehils en 1958 en una entrega de premios en Buenos Aires. La obra puede hallarse en la Biblioteca Personal «Dr. Ricardo Levene», Buenos Aires.

29. *¿Quién es quién en Argentina? Biografías contemporáneas*, Buenos Aires, Ed. Guillermo Kraft, 1947.

30. *50 Anys d'ICCI (1948-1998). Cinquanta anys d'acció americanista a Catalunya*, Barcelona, Institut Català de Cooperació Iberoamericana, 1999.

31. Helena Cambó i Guardans fue premiada el 13 de abril del año 2010 con la Creu de Sant Jordi. Creus de Sant Jordi, Artur Mas, presidente de la Generalitat de Catalunya, Palau de la Generalitat, Barcelona, 2010.

32. *FP.GDC.JVQ*, Fotografía de la Oficina de la Casa de América de Barcelona con la información de la Junta de Gobierno, Via Laietana, 28, Barcelona, año 1930.

Casa de América de Barcelona en la Via Laietana, 28, primera y segunda planta, propiedad de Francesc Cambó. Actualmente alquilado por AGAUR y AQU de la Generalitat de Catalunya.

[Foto: FP.GD.JVQ]

entidad. Posteriormente, la documentación fue derivada al Pabellón de la República de la Universidad de Barcelona. Los archivos de lo que fue la Casa de América de Barcelona contienen valiosas fotografías americanistas, libros y revistas producidos en América y documentación de lo que fue la asociación catalana durante décadas.

En el año 1980 este nuevo organismo que fusionó la Casa de América de Barcelona con el IEHB organizó la primera exposición sobre la realidad catalana para los ciudadanos americanos que visitaron la Ciudad Condal. También tuvo lugar el primer encuentro de «casales catalanes» de Latinoamérica, con gran importancia de los radicados en Argentina, que promocionaban el conocimiento de Cataluña fuera de España. Al cabo de 25 años se produjo una fusión y se originó lo que es hoy la Casa Amèrica Catalunya, con una dependencia directa del Ayuntamiento de Barcelona, la Generalitat de Catalunya y la Agencia Española de Cooperación Internacional y Desarrollo (AECID).

El 27 abril de 2011 la Generalitat de Catalunya otorgó la Creu de Sant Jordi a la Casa Amèrica Catalunya en el centenario de su fundación con el argumento de que había reforzado los «vincles culturals, socials i econòmics entre el nostre país i l'Amèrica Llatina, mitjançant les seves múltiples activitats, la gestió de beques i l'ajut a projectes de col·laboració per

al desenvolupament».³³ Las empresas económicas y culturales vinculadas a este proyecto fueron centrales antes de la Guerra Civil, y una parte de ellas, las editoriales, conservaron su dominio durante años. Tras asumir el nombre de Casa Amèrica Catalunya en 2006, la entidad decidió celebrar su centenario en abril de 2011.

33. Creus de Sant Jordi, Artur Mas, presidente de la Generalitat de Catalunya, Palau de la Generalitat, Barcelona, 27 de abril de 2011, pág. 14. Asistencia personal al acto de la Fundació Casa Amèrica Catalunya.

BARCELONA I LA COLONITZACIÓ DEL MARROC: 1859-1975

Les relacions entre Catalunya i el Marroc van ser intenses i duradores fins a la independència del 1956. Al segle XIX, grans empreses com la Compañía Trasatlántica van tenir un paper destacat en el desenvolupament de les relacions mercantils. Els qui tenien interessos al Marroc demanaven, però, una major implicació del Govern central per tal de reforçar la presència espanyola a la zona. La seva intenció era convertir el país en un mercat monopolitzat per a la producció nacional. D'altra banda, el contacte amb el continent veí va potenciar l'africanisme, que va quedar reflectit en la literatura i va afavorir tant la creació de societats geogràfiques com els viatges i les expedicions.

Els principals beneficiats foren les navilieres, la banca i el capital privat, però el cost militar del manteniment del Marroc va començar a passar factura i, en alguns sectors, es va anar creant un clima d'oposició a l'aventura colonial que va tenir el seu punt culminant en la Setmana Tràgica.

Tanmateix, el nacionalisme català moderat sempre va apostar per l'expansió africana, conscient del benefici que podia reportar a la indústria i al comerç catalans. Les postures dins de Catalunya s'anaven polaritzant, però, i una gran part de la societat se sentia cada cop més desvinculada de la desprestigiada aventura marroquina. Finalment, aquesta postura derivà cap a un antiespanyolisme bel·ligerant, fruit de la profunda decadència en què es trobava immersa Espanya i que arrossegava Catalunya.

BARCELONA Y LA COLONIZACIÓN DE MARRUECOS: 1859-1975

Las relaciones entre Cataluña y Marruecos fueron intensas y duraderas hasta la independencia de 1956. En el siglo XIX, grandes empresas como la Compañía Trasatlántica tuvieron un papel destacado en el desarrollo de las relaciones mercantiles. Aquellos que tenían intereses en Marruecos pedían, no obstante, una mayor implicación del Gobierno central para reforzar la presencia española en la zona. Su intención era convertir el país en un mercado monopolizado para la producción nacional. Por otra parte, el contacto con el continente vecino potenció el africanismo, que quedó reflejado en la literatura y favoreció tanto la creación de sociedades geográficas como los viajes y las expediciones.

Los principales beneficiarios fueron las navieras, la banca y el capital privado, pero el coste militar del mantenimiento de Marruecos empezó a pasar factura y, en algunos sectores, se fue creando un clima de oposición a la aventura colonial que tuvo como punto culminante la Semana Trágica. El nacionalismo catalán moderado, sin embargo, siempre apostó por la expansión africana, consciente de los beneficios que podía reportar a la industria y al comercio catalanes. Las posturas en Cataluña, no obstante, se iban polarizando y gran parte de la sociedad se sentía cada vez más desvinculada de la desprestigiada aventura marroquí. Finalmente, esa postura derivó hacia un antiespañolismo beligerante, fruto de la profunda decadencia en la que se hallaba inmersa España y que arrastraba a Cataluña.

BARCELONA AND THE COLONISATION OF MOROCCO: 1859-1975

The links between Catalonia and Morocco were intense and long-lasting, up until the country's independence in 1956. In the nineteenth century large companies such as the Compañía Trasatlántica played an important role in the development of their commercial relations. Those who had interests in Morocco, however, requested a greater implication of the Spanish government in order to strengthen Spanish presence in the area. Their intention was to transform the country into a market monopolised by national production. Contact with the continent promoted Africanism, as was reflected in literature, the establishment of geographical societies, travels and expeditions.

Shipping companies, banks and private capital were the first to benefit, but the military cost of preserving Morocco began to take its toll and some sectors witnessed the emergence of a climate of opposition to the colonial adventure, that came to a head during Barcelona's Tragic Week.

In spite of this, moderate Catalan nationalism remained committed to the expansion of Africa, aware of the benefits it could bring to Catalan industry and trade. The positions within Catalonia were gradually polarised and a fair part of the country felt increasingly dissociated from the discredited Moroccan adventure. Finally, this position led to a belligerent anti-Spanish nationalism that stemmed from the profound decadence Spain was experiencing and that was beginning to sweep through Catalonia.

Eloy Martín

Universitat Pompeu Fabra

BARCELONA Y LA COLONIZACIÓN DE MARRUECOS: 1859-1975

Eloy Martín

La huella del Marruecos colonial en Barcelona¹ es innegable. Algunas de sus calles y plazas están dedicadas a varios episodios (en buena parte bélicos) e individuos relacionados con ese capítulo de la historia: Tetuán, Castillejos, Wad-Ras, Taxdirt, Alhucemas, Tánger, Alí Bei, Prim y Fortuny. Sin embargo, poco más parece vincular a Barcelona con el pasado colonial de Marruecos. La cada vez más acusada lejanía cronológica en relación con unos episodios cuyos contornos se difuminan paulatinamente explicaría la escasa huella del período colonial. El principal factor que motiva este hecho tiene mucho que ver con la decidida voluntad de un sector de la sociedad catalana (básicamente el catalanismo) de eliminar los vestigios de un pasado que considera, indebidamente, ajeno al devenir histórico de Cataluña. Existe una decidida voluntad de «olvidar» el período colonial,² por más que

forme parte del pasado, y del presente, de Cataluña.³

Para comenzar conviene recordar los largos períodos en los que Barcelona, como las restantes ciudades del litoral catalán, tuvo que dotarse de sólidas murallas para protegerse de las repetidas acometidas de las flotas corsarias berberiscas, que asolaron el litoral hispano entre los siglos XVI y XVIII. El castillo de Montjuïc avisaba de la presencia de los corsarios musulmanes para evitar que los marineros y los vecinos de la ciudad fuesen capturados.

Esa etapa, que no excluía los intercambios mercantiles entre el puerto de Barcelona y los norteafricanos, se cerró en 1767 con el Tratado de Paz, Amistad y Comercio entre el monarca hispano y el emperador marroquí. En adelante, los comerciantes musulmanes frecuentaron el puerto de Barcelona, como demuestran algunas visitas a sus instalaciones portuarias. En paralelo, algunos barceloneses viajaron por Marruecos, siendo el más célebre de todos Alí Bey el Abassi, que vivió en el país norteafricano entre 1802 y 1805.⁴

La toma de Argel por parte del ejército expedicionario francés en 1830 despertó el interés barcelonés por el litoral norteafricano: dibujos, grabados, romances y varias otras piezas dieron cuenta de la conquista francesa. En España surgió el temor a quedar aislados,

1. Este texto se inscribe en el marco del proyecto HAR2009-14099-C02-01, «Transiciones imperiales. Cambio institucional y divergencia. Un análisis comparado de la trayectoria colonial y poscolonial de las posesiones españolas en América, Asia y África (1500-1900)».

2. Sucede lo mismo en el caso de otros dominios coloniales, como fue el de Cuba. La importante actividad económica catalana en la isla (comercio, plantaciones e ingenios) y su participación en la trata negrera en el golfo de Guinea (para facilitar la necesaria mano de obra a la isla) explican que de Cataluña salieran 3.600 voluntarios para luchar contra los independentistas cubanos en la guerra de 1868-1878. Martín RODRIGO y ALHARILLA, «Cataluña y el colonialismo español (1868-1899)», en S. CALATAYUD, J. MILLÁN y M. C. ROMEO (eds.), *Estado y periferia en la España del siglo XIX. Nuevos enfoques*, Valencia, PUV, 2009, pág. 315-356. Véase también la obra colectiva *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*, Barcelona, Consorci de les Drassanes de Barcelona, 1995. Josep Maria FRADERA, «Ciència i negoci amb rerefons colonial al segle XIX català (set vinyetes i un epíleg)», *L'Avenç*, 172 (1993), pág. 30-57.

3. La mayoría de los inmigrantes marroquíes en Cataluña proceden de la antigua zona del protectorado español de Marruecos. Bernabé LÓPEZ GARCÍA y Mohamed BERRIANE (dir.), *Atlas de la emigración magrebí en España*, Madrid, UAM, 1996, pág. 146-153.

4. Eloy MARTÍN CORRALES, *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVIII: el comercio con los enemigos de la fe)*, Barcelona, Bellaterra, 2001.

al norte y al sur, por las tropas francesas. Entretanto eran continuos los incidentes fronterizos en Ceuta y Melilla, lo cual, unido a la ejecución del agente consular español en Mazagán en 1844, casi provocó el envío de un cuerpo de ejército a Marruecos. La prensa barcelonesa (el *Diario de Barcelona* y *El Telégrafo*) emprendió una campaña para exigir que el Gobierno español diera un correctivo a los marroquíes. También aplaudió la ocupación española de las islas Chafarinas frente a la desembocadura del río Muluya en 1847.⁵

Finalmente, los gobernantes de la Unión Liberal aprovecharon las tensiones hispano-marroquíes para declarar la guerra a Marruecos en 1859. La unanimidad fue casi total en el Principado, como en el resto de España, a la hora de secundar una aventura bélica vivida entusiastamente por políticos, empresarios, intelectuales, artistas, eclesiásticos y clases populares. Fue la guerra de Prim, de los 466 voluntarios catalanes, de Fortuny, de Josep Anselm Clavé, de Víctor Balaguer, del marqués de Molins y de *El Cañón Rayado. Periódico Metralla de la Guerra de África*. El conflicto favoreció la recuperación de las glorias militares catalanas fundidas con las castellanas (almo-gávares, Santiago Matamoros y Pelayo).

Además del patriotismo español del que hicieron gala dirigentes y dirigidos, hay que destacar que los progresistas fueron los más decididos partidarios de la guerra, hasta el punto de que de sus filas salieron buena parte de los *voluntaris* que, con una unidad y un uniforme propios, intervinieron en los combates que culminaron con la conquista de Tetuán y la derrota marroquí. Joan Prim, Víctor Balaguer y Marià Fortuny, el Ayuntamiento de Barcelona, la Diputación Provincial y el obispado desempeñaron una importante labor en favor de la movilización bélica. La Guerra de África dejó su huella en el callejero de la ciudad y se erigió la estatua ecuestre del general Prim en el parque de la Ciudadela, aunque no se concretó el monumento de la plaza de Tetuán, del que se llegó a aprobar un boceto (significativamente, las obras, inconclusas, comenzaron en 1910, poco después de la toma del Gurugú por parte de las tropas españolas).⁶

El despliegue del estilo neomudéjar en la ciudad a lo largo de la segunda mitad del siglo XIX estuvo de algún modo relacionado con la guerra: el paraninfo mudéjar de la Universidad de Barcelona, el salón árabe de la Casa Amatller, el Teatro Español y otros ejemplos. No obstante, la huella más importante del conflicto, por lo menos en los 50 años siguientes, fue el papel cívico desempeñado por los veteranos *voluntaris*, que se convirtieron en un referente para la ciudadanía en caso de colectas públicas de solidaridad con los afectados por catástrofes, como por ejemplo la provocada por las inundaciones de Málaga en 1907.

La Guerra de África, calificada como «guerra grande de la paz chica», no se concretó en ventajas sustanciales para España, pero tuvo un coste importante para Marruecos: ampliación de los límites de Ceuta y Melilla, derecho español sobre Santa Cruz de Mar Pequeña de Berbería (fijada posteriormente en Ifni), pago de 20 millones de duros de indemnización, control durante 20 años de las aduanas marroquíes para garantizar el citado pago y ocupación temporal española de Tetuán.⁷

Las tensiones hispano-marroquíes continuaron en un ambiente marcado por la irrupción del imperialismo europeo, que dotó de «legitimidad» sus futuras conquistas en las conferencias de Madrid (1880) y Berlín (1884-1885).

Mientras, en Barcelona, los defensores de la expansión por el litoral norteafricano fueron aumentando. Duran i Bas reclamó una activa participación del puerto de Barcelona a la hora de fijar la orientación de la política africana española. Los intereses catalanes se reorientaron hacia el Magreb occidental, aunque sin descuidar las regiones central y oriental. Un indiano que se estableció en Barcelona, Antonio López López (primer marqués de Comillas y artífice del nacimiento del todopoderoso Grupo Comillas), ejemplifica perfectamente la apuesta por la expansión norteafricana. Puso su naviera al servicio del ejército expedicionario español en la Guerra de África, por lo que fue recompensado con la adjudicación del correo oficial entre Cuba y España. Creó la Compañía Trasatlántica, que se convirtió en el buque insignia del Grupo Comillas

5. Eloy MARTÍN CORRALES, «El patriotismo liberal español contra Marruecos (1814-1848). Antecedentes de la Guerra de África de 1859-1860», *Illes i Imperis*, 7 (2004), pág. 11-43. No es casual que la primera traducción al castellano de los viajes de Alí Bey (publicados en francés en París en 1814) date de 1836, poco después de la conquista de Argel por los franceses.

6. Albert GARCÍA BALAÑA, «Patria, plebe y política en la España isabelina: la Guerra de África en Cataluña (1859-1860)», en Eloy MARTÍN CORRALES (ed.), *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912). De la Guerra de África*

a la *penetración pacífica*, Barcelona, Bellaterra, 2002, pág. 13-78; «Tradicció liberal i política colonial a Catalunya. Mig segle de temptatives i limitacions, 1822-1872», en *Catalunya i Ultramar...*, pág. 107-119. Alfredo REDONDO PENAS, *Guerra d'Àfrica (1859-1860). Els 466 del General Prim*, Valls, Cossetània, 2008. Marie Claude LÉCUYER y Carlos SERRANO, *La guerre d'Afrique et ses répercussions en Espagne, 1859-1904*, París, PUF, 1976.

7. Omar RODRÍGUEZ ESTELLER, «La intervención española de las aduanas marroquíes (1862-1885)», en MARTÍN CORRALES (ed.), *Marruecos y el colonialismo...*, pág. 79-132.

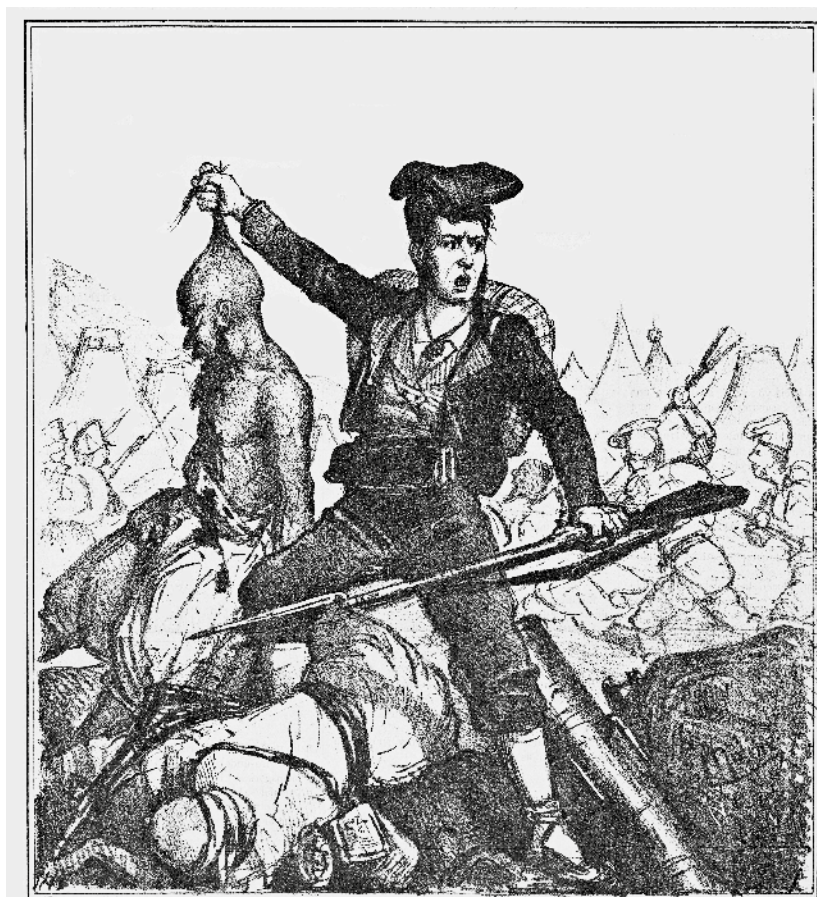
y del lobby colonialista catalán, así como en la punta de lanza de la proyección colonial española en el continente africano, estableciendo una línea marítima que unió Barcelona con los puertos de Canarias, Marruecos y Guinea.

Claudio López Bru, hijo de Antonio López y segundo marqués de Comillas, secundó los asuntos africanos a partir de los años ochenta: viajó a Tánger y Argelia acompañado de su cuñado, Manuel Arnús, su suegro, Clemente Miralles de Imperial, y Jacint Verdaguer; fue vocal honorífico del Congreso Español de Geografía Colonial y Mercantil celebrado en Madrid; financió la expedición de Iradier a Guinea; firmó un contrato con el Estado por el que se establecieron tres líneas de navegación a vapor que unieron Barcelona y otros puertos peninsulares con varios africanos (Ceuta, Tánger, Larache, Rabat, Mazagán y Mogador), y se interesó por la construcción de los puertos de Melilla y Chafarinas.

Hizo de Tánger la base africana de la Compañía Trasatlántica e impulsó la creación de la Cámara de Comercio Española (fue su presidente honorario, mientras que los catalanes Francisco Torras y Riera y Rodolfo Vidal representaban a la compañía y a diversas firmas del Principado) y del Centro Comercial Español (en el que se publicitaron más de 25 empresas catalanas). También participó como accionista destacado en el Banco Hispano Colonial (que suscribió el 25 % de un préstamo solicitado por el sultán de Marruecos, aunque fuera finalmente cancelado); tuvo factoría y taller propio; creó la primera empresa marroquí de alumbrado público en 1891; tuvo a su cargo el servicio de Cajas del Banco de España; financió diversas expediciones comerciales por Marruecos, el Sáhara y Guinea (Bonelli, 1887 y 1889; Francisco Ruiz, 1888; Font i Sagué, 1902); financió la creación de escuelas y la labor misionera (con el encargo a Gaudí de erigir la sede de las misiones franciscanas en Tánger, que no prosperó), así como la construcción de un barrio europeo, una fábrica textil y, finalmente, favoreció la creación de una banca marroquí.⁸

Además del Grupo Comillas, otras com-

8. Martín RODRIGO y ALHARILLA, *Los marqueses de Comillas, 1817-1925: Antonio y Claudio López*, Madrid, LID, 2001. También «Iniciativa empresarial i negoci colonial: el primer Marquès de Comillas», en *Catalunya i Ultramar...*, pág. 135-143. Y «Una avanzadilla española en África: el grupo empresarial Comillas», en MARTÍN CORRALES (ed.), *Marruecos y el colonialismo...*, pág. 133-165; Juan José LAHUERTA, «El viatge de Jacint Verdaguer al Nord d'Àfrica o l'ingenu orientalista», en *Catalunya i Ultramar...*, pág. 144-154; Mustafá AKALAY NASSER, «Gaudí el tangerino. Un proyecto inédito: las misiones franciscanas en Marruecos», *Aldaba*, 16 (1991), pág. 27-35.

Arrivar y moldrer.

pañías, entidades e individuos fraguaron en Cataluña uno de los grupos de presión colonialista más importantes de la España de fines del siglo XIX. En 1883 se constituyó en Barcelona la Compañía Hispano-Africana, que puso en marcha tres líneas de navegación con cabecera en Barcelona y escalas en Argel, Orán, Gibraltar, Tánger, Larache, Rabat, Casablanca, Mazagán, Safi, Mogador, Canarias, el litoral sahariano y Fernando Poo. Su flota, al servicio del despliegue colonial español, transportó a las misiones que se dirigían al continente africano. También estableció factorías y realizó operaciones de crédito y banca en la zona.

Por esas fechas se fundó la Sociedad de Geografía Comercial de Barcelona que, en 1884, comisionó a Saturnino Jiménez para que efectuase un reconocimiento de las costas del Rif. En 1886 se constituyó la sociedad J. Esteva Berga y Cía. (con participación de la naviera Nicolau Hermanos), domiciliada en Casablanca y dedicada a la adquisición de trigo marroquí. Poco más tarde, en 1889, el Fomento del Trabajo Nacional financió la expedición al norte de África de Benito Malvehy y mostró interés por los asuntos de Marruecos a lo largo del período estudiado. El conde Carlos de Godó viajó a Tánger junto

«Arrivar y moldrer»,
El Cañón Rayado, 19
(5-3-1860).

(Foto: AHCB)

con otros dos catalanes, José Boada y Romeu y Enrique Collaso, para impulsar las relaciones mercantiles hispano-marroquíes. En Tánger colaboró con el marqués de Comillas, en los proyectos de construcción de un barrio español y de una fábrica de hilados y tejidos. Los hermanos Godó recabaron la protección del Gobierno para sus proyectos, entre ellos la creación de una Cámara de Comercio en Ceuta, hacia cuyo puerto querían canalizar el comercio del norte de Marruecos. También proyectaban establecer en Fez y Alcazarquivir dos hospederías, que debían ser construidas por la Sociedad Hispano-Marroquí y regidas por los franciscanos para facilitar el comercio en el interior de Marruecos.⁹

Uno de los principales voceros del colonialismo catalán fue Josep Ricart i Giralt, director de la publicación barcelonesa *La Marina Mercante* y destacado portavoz en el Primer Congreso Español de Geografía Colonial y Mercantil (1883). Ricart reclamaba una auténtica política colonial del Estado en el norte de África para que pudiera competir con las potencias europeas. El telón de Aquiles de todas las iniciativas radicaba en la casi imposibilidad de superar la competencia que suponían la navegación y la producción industrial de ingleses, franceses y alemanes. De ahí que la mayoría de las iniciativas conocidas se caracterizaran por reclamar la protección del Estado (rebajas o anulación de impuestos y concesión de monopolios) y conseguir colaborar con la administración colonial (correos, transporte de tropas y suministro de víveres y pertrechos al ejército). En definitiva, era absolutamente necesario que el Gobierno español lograra participar en el reparto del territorio africano y que fuera capaz de reducir la zona obtenida a la condición de mercado capturado para la

producción nacional, ámbito en el que la hegemonía catalana era determinante.¹⁰

Las iniciativas citadas favorecieron, por muy indirectamente que fuera, la revitalización del arabismo, el surgimiento del africanismo y la creación de las sociedades geográficas y de los centros comerciales hispano-marroquíes, e hicieron posibles las numerosas expediciones y los viajes africanos de catalanes. La idea dominante era la de impulsar la influencia española en Marruecos mediante la creciente exportación desde las regiones industriales peninsulares, lo cual permitiría la obtención de beneficios a las navieras, a la banca y al capital privado.¹¹ Se entendía que Cataluña desempeñaría un destacado papel en este sentido. El diario monárquico *La Vanguardia* mostró un gran interés por Marruecos y el norte de África. En 1888, con motivo de la inauguración del servicio marítimo postal entre España y Mogador, publicó un artículo que instaba a interesarse por Marruecos:

Marruecos ofrece grandes horizontes a nuestra abatida industria y a nuestro reducido comercio. El exceso de producción puede tener allí mercados seguros donde colocarse. Francia, Inglaterra, Alemania y Bélgica están haciendo allí un activo comercio. España, con mejores condiciones, puede y debe entrar en esta concurrencia mercantil.¹²

Pero las relaciones con Marruecos no fueron fáciles, por lo que las tensiones hispano-marroquíes desembocaron en la Guerra de Melilla de 1893, un conflicto bélico que contó con el apoyo mayoritario de la sociedad catalana. Los desfiles de las tropas expedicionarias hacia el puerto fueron seguidos por un numeroso público que aclamaba y jaleaba a los soldados. El escritor Manuel Ciges Aparicio, sargento de una unidad que marchaba a Melilla, afirmó que las muchachas barcelonesas pedían a los soldados que, a su regreso, les

9. Eloy MARTÍN CORRALES, «El nacionalismo catalán y la expansión española en Marruecos: de la Guerra de África a la entrada en vigor del Protectorado (1860-1912)», en MARTÍN CORRALES, *Marruecos y el colonialismo...*, pág. 167-215; «El catalanismo y el andalucismo ante la aventura colonial española en Marruecos», en *Actas del Tercer Congreso de Historia Catalano-Andaluza. Cataluña y Andalucía, 1898-1939*, Barcelona, Carena, 1999, pág. 155-191; «Catalanes en Ceuta, Melilla y el Protectorado español de Marruecos (1909-1936)», en María Teresa PÉREZ PICAZO, Antoni SEGURA MAS y Llorenç FERRER ALÓS, *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1996, pág. 233-242; «Intereses catalanes en la expansión colonial española en el Norte de África (1860-1912)», en Alejandro DIEZ TORRE (ed.), *Ciencia y Memoria de África. Actas de las III Jornadas sobre Expediciones científicas y africanismo español (1898-1998)*, Madrid, Universidad de Alcalá de Henares, 2002, pág. 91-110. Emili BAYÓN DEL PUERTO, «La participació catalana en l'intent imperial al nord d'Àfrica», en Manuel ACIÉN (et al.), *Islam i Catalunya*, Barcelona, ICM-Museu d'Història de Catalunya, 1998, pág. 317-324.

10. Víctor MORALES LEZCANO, *El colonialismo hispano-francés en Marruecos (1898-1927)*, Madrid, Siglo XXI, 1976.

11. José Luis VILLANOVA VALERO, «La actividad africanista de la Sociedad de Geografía Comercial de Barcelona (1909-1927)», *Revista de Geografía*, 5 (2008), pág. 69-91. Oscar COSTA RUIBAL, «Catalanisme i africanisme durant el moviment de la Solidaritat Catalana. La creació de la Societat de la Geografia Comercial», *El contemporani*, 6-7 (1995), pág. 40-46. María Dolots GARCÍA RAMON, Joan NOGUÉ y Perla ZUSMAN (eds.), *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*, Lleida, Pagès, 2008. Eloy MARTÍN CORRALES, «Un siglo de viajes y viajeros catalanes por tierras del Norte de África y Próximo Oriente (1833-1939): peregrinos, nostálgicos y colonialistas», *Illes i Imperis*, 8 (2006), pág. 83-111.

12. «España y Marruecos», artículo sin firma, *La Vanguardia* (6/8-1-1888).

trajeran orejas de los marroquíes: «¡Que nos traigáis las orejas de un morito!».¹³

Sin embargo, en esta ocasión, no se produjo la unanimidad registrada con motivo de la guerra de 1859-1860. Las expediciones militares a México, Conchinchina, Santo Domingo, Perú y Chile no lograron provocar el clima patriótico que había conseguido la Guerra de África. Además, el injusto sistema de quintas se fue haciendo cada vez más insoportable. No se alcanzó el nivel de descontento provocado en 1898 por la derrota ante Estados Unidos y la pérdida de Cuba, Puerto Rico y Filipinas, y por la repatriación desde Cuba de miles de soldados enfermos y harapientos. Se erosionó la imagen del Ejército y de los sectores coloniales y se dudaba de que pudieran «civilizar» a cualquier otro pueblo, en este caso al marroquí. Se generalizó el pesimismo acerca de la capacidad del Estado para defender las colonias existentes, o asegurarse la participación en el inminente reparto colonial de Marruecos, y también acerca de su idoneidad para garantizar el dominio de los mercados de las colonias españolas.

En Barcelona y en toda Cataluña, donde se sintió especialmente la pérdida de Cuba, tan importante para la economía catalana, aumentó el número de los que consideraban al Estado (anquilosado por el caciquismo y la corrupción) y al Ejército ajenos y opresores. No es que se pusieran en entredicho los principios y la oportunidad del colonialismo, sino que no se tenía ninguna confianza en la política colonial de la monarquía, de sus gobiernos y del Ejército.¹⁴ No volvieron a crearse

13. Manuel CIGES APARICIO, *El libro de la crueldad. Del cuartel y de la guerra*, Madrid, F. Beltrán, 1906. Utilizo la edición alicantina del Instituto de Estudios Juan Gil-Albert de 1986, pág. 149. El apoyo dado a la contienda por el catalanismo moderado, concretado en la figura de Narcís Verdaguer i Callís, decidido intervencionista aunque con matices críticos hacia la política del Gobierno, en Eloy MARTÍN CORRALES, «El nacionalismo catalán...». También BAYÓN DEL PUERTO, «La participació catalana...»; Jordi CANAL MORELL, «El regionalisme olotí i la guerra de Melilla», *L'Olotí (Setmanari d'Informació i Opinió de la Garrotxa)*, 358 (1986). Para Tarragona, Jesus MARCHÁN GUSTEMS, «La repercussió de la guerra de Melilla de 1893 a Vilafranca del Penedès», en Josep Maria DELGADO, Jordi IBÁÑEZ FANES, Josep PICH MITJANA y Lluís RIUDOR, *Antoni Saumell i Soler. Miscel·lània in Memoriam*, Barcelona, UPF, 2007, pág. 497-506.

14. Véanse los artículos de Pere Aldavert en *La Renaixença*, órgano de expresión más representativo del catalanismo de finales del siglo XIX, en los que predominaba la ironía y una postura aislacionista con respecto a la guerra. Agnès CLAVERA CASADELLÀ, «El catalanismo ante el imperialismo español de África. Pere Aldavert, la Renaixença y la guerra de Melilla de 1893», *Cuadernos del Archivo Central de Ceuta*, 15 (2006), pág. 337-359. La denuncia anticolonialista de Pi i Margall en Josep PICH MITJANA, *Francesc Pi y Margall y la crisis de Melilla de 1893*, Barcelo-

Portada de l'*Almanach de la Campana de Gracia*, 1894.

(Foto: Colección Eloy Martín)

«Los que marxan.- «Te traeré un par de orejas / de esos moros indecentes / para que les pongas ganchos / y te sirvan de pendientes.»», *L'Esquella de la Torratxa*, 773 (3-11-1893).

(Foto: AHCB)

unidades de voluntarios catalanes, al tiempo que proliferaron las críticas contra las aventuras coloniales provenientes del movimiento obrero organizado y de algunos sectores del republicanismo, incluido el republicanismo nacionalista catalán.

Aunque al nacionalismo catalán moderado (representado por Prat de la Riba, Cambó, la Lliga Regionalista y *La Veu de Catalunya*) le costaba asumir las deficiencias del ejército y del aparato colonial español para dominar y «civilizar» a los marroquíes, apostó decididamente por la aventura africana. Consciente del interés que por la expansión colonial existía en los medios económicos catalanes, su discurso se caracterizó por el anhelo de que el mercado marroquí fuese copado por la producción industrial catalana. Ese deseo, como ya se anunció líneas atrás, nunca pudo concretarse en la parte de Marruecos de la que finalmente logró apoderarse España. Los asuntos de Marruecos, y de Guinea, obligaban a la Lliga a intervenir en la política española. El más decidido defensor de la intervención colonialista fue Prat de la Riba, figura estelar del nacionalismo catalán. Su discurso ilustra perfectamente las contradicciones de la citada corriente ideológica en la cuestión colonial. Partidario muy tempranamente de acabar con «la esclavitud de las naciones», había denunciado la esterilidad de los esfuerzos derrochados en la Guerra de Melilla de 1893, limitados a la conquista «dels ermots i predregars de les cabiles rifenyes». Sin embargo, vivió dolorosamente la pérdida de Cuba y no tardó en exponer su ideario colonialista, concretado en su *imperialismo integral*. Consideraba que la guerra era necesaria para que los pueblos civilizados sometieran a los *pobles bàrbars* (no citaba Marruecos, pero sí Argelia, Egipto, Sudán y Filipinas) y la presentaba como una obra de paz y de civilización. Sostenía que a Cataluña le correspondía ejercer este tipo de dominio («Dominar per la força de la cultura servida i sostinguda per la força material és l'imperialisme modern, l'imperialisme integral, el de les grans races fortes d'ara»). Llamaba a la regeneración de los pueblos de España para poder participar en la carrera imperialista «sobre les terres bàrbares».¹⁵

na, Bellaterra, 2008.

15. Para la ideología colonialista de Prat de la Riba, véase Eloy MARTÍN CORRALES, «Regenerar España y conquistar el mercado marroquí: Enric Prat de la Riba y el lugar de Marruecos en su imperialismo integral», en Francisco Javier MARTÍNEZ ANTONIO e Irene GONZÁLEZ GONZÁLEZ (eds.), *Regenerar España y Marruecos. Ciencia y educación en las relaciones hispano-marroquíes a finales del siglo XIX*, Madrid, CSIC, 2011, pág. 141-185. Para la crítica del «imperialismo integral», véase la imprescindible

La rivalidad intereuropea por Marruecos propició la celebración de la Conferencia de Algeciras (1906), que dio luz verde a la pérdida de independencia de Marruecos al «legitimar» que Francia y España pudieran «protegerlo» y civilizarlo.

En esos momentos las fuerzas políticas dominantes en Barcelona eran las catalanistas y las republicanas. El triunfo electoral de la Lliga Regionalista y de sus aliados más radicales agudizó el enfrentamiento existente entre el catalanismo y los lerrouxistas, sin olvidar el creciente malestar de buena parte de la oficialidad del Ejército y el recurso de los anarquistas a la huelga general y a la lucha armada. Los insultos y las viñetas y artículos burlones de unos contra otros, e incluso no pocos enfrentamientos violentos, llegaron a ser usuales. En noviembre de 1905 apareció una viñeta en el *Cu-cut!*, semanario satírico afín a la Lliga, que hacía alusión a la incapacidad del Ejército de obtener victoria alguna (y al desastre colonial de 1898). La respuesta de un nutrido grupo de oficiales, armados con sables, hachas y pistolas, fue asaltar la redacción del citado semanario y de *La Veu de Catalunya*, portavoz de la Lliga. El Gobierno decretó la suspensión de las garantías constitucionales en Barcelona y aprobó en el Congreso la Ley de Jurisdicciones, que perseguía «delitos contra la patria y el ejército», lo que supuso un dramático recorte de las libertades.

Los sectores dinásticos barceloneses continuaron apoyando claramente la expansión en el norte de África. Uno de sus bastiones fue *La Vanguardia*, publicación en la que numerosos articulistas (José Boada y Romeu, Augusto Riera, Buenaventura Pedemonte Martorell, Simeón Murgueza, *Fivaller*, *Alfeñique*, *Siliceo*, *Tulio* y *A*) coincidían en la importancia económica que suponía dominar Marruecos. Boada consideraba que el país africano (con un «débil y fanático» gobierno) era tierra de promisión en la que debían colmarse los impulsos expansionistas españoles, defendía «nuestra calidad de herederos naturales de Marruecos» y argumentaba que España no debía consentir «que un solo gramo de arena de la costa mediterránea de Marruecos deje de ser marroquí sin pasar a ser español».

Sin embargo, todos tuvieron dudas acerca de las posibilidades reales de éxito españolas en la aventura marroquí; en especial, eran conscientes de las dificultades de la industria

monografía de Enric UCÉLAY DA CAL, *El imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*, Barcelona, Edhasa, 2003. Enric PRAT DE LA RIBA, *Obra completa 1887-1898. Volum I; 1899-1905. Volum II; 1906-1917. Volum III*, Barcelona, IEC-Proa, 1998-2000.

y el comercio españoles para poder hacer frente a la competencia inglesa, francesa y alemana. Murgueza, por su parte, opinaba que el comercio hispano-marroquí «es bastante más de lo que aparece; pero muchísimo menos de lo que debiera ser». En el mismo sentido se manifestó Josep Roig i Bergadà, presidente del Centro Hispano-Marroquí de Barcelona. Otros alertaban sobre la resistencia marroquí, «la formidable fuerza de inercia del imperio marroquí imposibilitará toda reforma».¹⁶

El interés de la Lliga por el inminente reparto de Marruecos se mantuvo firme, aunque el pesimismo también fue apoderándose de sus portavoces. *La Veu de Catalunya* envió a Eugeni d'Ors como corresponsal a Algeciras, quien mostró cierta simpatía hacia los marroquíes presentándolos como víctimas de la «diplomacia sense entranyes, servidora de la forsa, de la mala intenció i de la set de domini!». Sin embargo, su visión de Marruecos no difería en esencia de la manifestada por *La Vanguardia*. Estableció una dicotomía entre las naciones civilizadas o vivas y las inmóviles, fosilizadas o muertas. Entre estas últimas Marruecos, cuya fuerza, decía, radicaba en la inercia («l'inercia, que és també una forsa») y en el inmovilismo («auri repós») que podían conducir al país a su desaparición, su muerte: «Una marxa cap a la mort. ¡Y tú también Marroch, agonía!». Frente al dinamismo y la energía de Europa situaba el inmovilismo de Marruecos y su incapacidad para alcanzar los parámetros de modernidad que caracterizaban a los pueblos civilizados. Finalizaba señalando que los marroquíes eran ajenos a toda reforma, a toda mejora: «L'interés suprem dels marroquins és no fer rés».¹⁷ Prat de la Riba, más pragmático, se dedicó a criticar las dificultades que tenían que superar todos aquellos interesados en la actividad económica en los puertos marroquíes.¹⁸

16. Eloy MARTÍN CORRALES, «La Conferencia de Algeciras en la prensa catalana: entre el pragmatismo económico de *La Vanguardia* y el imperialismo orsiano de *La Veu de Catalunya*», en José Antonio GONZÁLEZ ALCANTUD y Eloy MARTÍN CORRALES (eds.), *La Conferencia de Algeciras en 1906: un banquete colonial*, Barcelona, Bellaterra, 2007, pág. 219-252. Jesús MARCHÁN GUSTEMS, «El Diario de Tarragona y la Conferencia de Algeciras. Una cuestión internacional vista desde un periódico provinciano», en *Actas del Congreso Internacional. La Conferencia Internacional de Algeciras de 1906. Cien años después*, Algeciras, Fundación Municipal de Cultura José Luis Cano, 2009, pág. 505-519.

17. MARTÍN CORRALES, «La Conferencia de Algeciras...».

18. Hay autores que sostienen que Prat de la Riba no fue colonialista. Véase Jordi CASSASAS, «Un problema de relación nacionalismo-burguesía. El imperialismo en la teoría y en la estrategia de E. Prat de la Riba», *Estudios de Historia Social*, 28-29 (1984), pág. 169-179; y «L'eufòria regeneracionista: l'imperialisme en la teoria i l'estratègia nacionalista de Prat de la Riba», en VARIOS AUTORES, *Enric*

El interés económico de Marruecos, esgrimido por conservadores, liberales y miembros de la Lliga, explica la nutrida participación catalana en los cuatro congresos africanistas organizados por los Centros Comerciales Hispano-Marroquíes (Madrid, 1907 y 1910; Zaragoza, 1908; Valencia, 1909). Barcelona desempeñó un destacado papel, ya que se adhirieron numerosas entidades y empresas de la ciudad: la Asociación de Fabricantes de Estampados, la Asociación de Fabricantes de Harina, la Asociación de Ingenieros Industriales, el Ateneo Barcelonés, la Cámara Oficial de Comercio, el Centro Industrial de Cataluña, el Círculo de la Unión Mercantil, la Compañía Comercial Marroquí, la Compañía Trasatlántica, Defensa Social, La España Industrial, Fomento de la Producción Nacional, el Gremio de Fabricantes de Calzado, el Gremio de Fabricantes de Pianos, Hijos de Pedro Abella, el Instituto Agrícola Catalán de San Isidro, la Mutua de Fabricantes de Tejidos, el Sindicato de Fabricantes de Curtidos de Cataluña y la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País.

Además, en el primer congreso, 11 miembros de la comisión organizadora (de 20), 15 entidades oficiales y privadas adheridas (de 68) y 5 adhesiones individuales (de 38) fueron catalanes. En el segundo, 30 entidades (de 101) y 11 adhesiones individuales (de 53). En el tercer congreso, 30 entidades (de 89) y 16 adhesiones individuales (de 71). Se suele argumentar, para infravalorar la vocación colonialista del empresariado catalán, que ninguno de esos congresos se celebró en Barcelona, pero se omite que en la ciudad se publicaron las actas de los cuatro foros y se editó la revista de los círculos colonialistas: *África. Revista española ilustrada consagrada a la defensa de los intereses nacionales en Marruecos, Costa del Sáhara y Golfo de Guinea*.¹⁹

Prat de la Riba. *Ahir i avui*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, 2009, pág. 395-410. Otros sostienen que hubo un escaso interés colonialista hacia Marruecos, ya que argumentan que la economía catalana se orientó preferentemente hacia América: Oscar COSTA RUIBAL, *L'imaginari imperial. El Noucentisme català i la política internacional*, Barcelona, Institut Cambó, 2002. Este autor llega a defender, en el caso catalán, que hubo un «africanisme solidari», véase «Catalanisme i africanisme...». 19. También se adhirieron instituciones de Gelida, Granollers, Igualada, Lleida, Lloret de Mar, Manresa, Mataró, Molins de Rei, Reus, Sabadell, Sant Feliu de Guíxols, Tarragona, Terrasa y Vilanova i la Geltrú. *Primer Congreso Africanista celebrado en el Salón de Actos del Ateneo de Madrid en los días 9, 10 y 11 de enero de 1907 por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano-Marroquíes*, Barcelona, Imp. de la Casa Provincial de la Caridad, 1907; *Segundo Congreso Africanista. Zaragoza 1908*, Barcelona, Imp. España en África, 1908; *Tercer Congreso Africanista. Valencia 1909*, Barcelona, Imp. España en África, 1909; *Cuarto Congreso*

Mientras, el Gobierno español, presionado por la agresiva política francesa en Marruecos, secundó su política de ocupación paulatina del territorio, lo que ocasionó la respuesta armada de las tribus vecinas a Melilla. Dio comienzo así un nuevo conflicto bélico marcado por la derrota española en el barranco del Lobo, que costó numerosas bajas a las tropas hispanas. El embarque de tropas en Barcelona con destino a Melilla provocó la revolución de Barcelona y de una serie de localidades catalanas (en alguna de ellas se llegó a proclamar la República), además de importantes incidentes en Alcoy, Calahorra, Zaragoza, Valencia y otras poblaciones. Fue la Semana Trágica: el vacío de poder en Barcelona fue absoluto y los revolucionarios se apoderaron de la ciudad. La ira de los amotinados se dirigió fundamentalmente contra las casetas de consumo y la Iglesia (con la quema de un centenar de conventos y otros edificios religiosos), por lo que hay que entender este episodio revolucionario en clave de política interior. Muy pocas voces se ocuparon de los rifeños que, en realidad, interesaban a muy pocos. No debe extrañar que, al cabo de escasos meses de la revuelta, el desembarco en Barcelona de las fuerzas expedicionarias fuese seguido por un numeroso público que, al menos momentáneamente, había dejado de lado las protestas contra la guerra.²⁰

A pesar de los esfuerzos de socialistas, anarquistas y militantes del Partido Republicano Radical, no llegó a existir una auténtica dirección del movimiento que permitiese fijar una estrategia y unos objetivos concretos. De ahí que el Comité de Huelga ofreciera a la Lliga Regionalista, a los republicanos nacionalistas y a la cúpula del Partido Republicano Radical la dirección del movimiento: todos rehusaron ponerse al frente de la insurrección que, finalmente, fue sofocada por los refuerzos militares llegados a Barcelona.

Lo único que hicieron los diputados de Solidaritat Catalana fue enviar un telegrama al jefe del Gobierno, Antonio Maura, en el que solicitaban que, en cumplimiento de la

normativa en vigor, convocase las Cortes para discutir la política marroquí. Sin embargo, no se pronunciaban contra la guerra, que no era explícitamente condenada, sino que sólo criticaban que el Gobierno no hubiera cumplido los requisitos legales preceptivos en situaciones como aquella:

Las operaciones militares que lleva a cabo el Ejército español en el territorio del Rif constituyen de hecho una situación de guerra que no ha sido constitucionalmente declarada, y para la cual no ha votado recursos el Parlamento; lo que, unido a las condiciones en que se practica el reclutamiento de las tropas expedicionarias, ha conmovido hondamente el sentimiento popular, hasta el punto de que creemos que exigen la inmediata reunión de las Cortes, al objeto de que el Gobierno pueda dar al país las explicaciones debidas, y todas las representaciones parlamentarias exponer su criterio ante tan graves acontecimientos.²¹

La ambigüedad del texto va en paralelo a su negativa a ponerse al frente del movimiento revolucionario. Aterrorizados por lo que sucedía en las calles barcelonesas, se negaron a aceptar el ofrecimiento de dirigir la revuelta y se abstuvieron de manifestar públicamente sus posturas. En definitiva, apostaron por el restablecimiento de la ley (recortada), del orden (con las consiguientes ejecuciones) y de la expansión africana. Era evidente la estrecha vinculación entre la revolución y la guerra en Marruecos, así como el pánico que suscitó en la Lliga. No debe extrañar que *La Veu de Catalunya* se lanzara a una campaña (con el célebre titular *Delateu!*) exigiendo el mayor castigo para los responsables de los sucesos de la Semana Trágica. Tampoco que el catalanismo moderado, con Prat de la Riba al frente, en lugar de reorientar su política colonial, se alineara con aquellas otras fuerzas que en el conjunto español defendían la aventura africana.

Las protestas y críticas contra las guerras de 1893 y 1909 favorecieron el surgimiento de una corriente que rompía con el consenso en política colonial. Animada por las movilizaciones y protestas de anarquistas y socialistas, así como por el republicanismo, adolecía de un verdadero discurso anticolonialista. Una de las pocas voces claramente anticolonialistas fue la de Francesc Pi i Margall, pero sus opiniones ni siquiera fueron mayoritarias en el sector del republicanismo en el que militaba.²²

Lo que caracterizaba a la nueva corriente

Africanista, Barcelona, Imp. España en África, 1910. Y MORALES LEZCANO, *El colonialismo español...*, pág. 38-42.

20. La mejor aproximación a los acontecimientos es la de Joan CONNELLY ULLMAN, *The Tragic Week. A study of anticlericalism in Spain, 1875-1912*, Cambridge, Harvard University Press, 1968. Versión castellana, *La Semana Trágica: estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España, 1898-1912*, Esplugues del Llobregat, Ariel, 1972. Reeditado por Ediciones B en 2009. También, ELOY MARTÍN CORRALES (ed.), *Semana Trágica. De las barricadas de Barcelona al Barranco del Lobo*, Barcelona, Bellaterra, 2010; JESÚS MARCHÁN GUSTEMS, «La actitud de la prensa dinástica de Tarragona ante la campaña de Melilla de 1909», *Transfretana*, 8 (2008), pág. 113-123.

21. Texto reproducido, entre otros medios, en *ABC* (23-7-1909), pág. 9.

22. Para las opiniones de Pi i Margall, PICH MITJANA, *Francesc Pi i Margall... 4*, Barcelona, Bellaterra, 2008.

crítica era la denuncia de que las aventuras coloniales sólo beneficiaban a determinados sectores. Para los socialistas y anarquistas, a la burguesía; para los catalanistas republicanos, al Gobierno y la burguesía españoles. Todos coincidían, no obstante, en una postura más o menos abandonista en lo relativo a Marruecos. Esta corriente, en realidad minoritaria, comenzó a tomar forma con motivo de la Guerra de Melilla de 1893, destacando entre sus abanderados los anarquistas; también el catalanismo de índole cultural agrupado en torno a *La Renaixença*, que consideraba que, dado que el decadente Estado español era incapaz de colonizar, se imponía el desentendimiento de la cuestión marroquí.²³ Los continuadores de estos últimos fueron los nacionalistas republicanos aglutinados en torno a Pere Coromines y *El Poble Català*, que consideraban el expansionismo colonialista español ajeno a los intereses de Cataluña. No se condenaba el colonialismo, sino la caricatura del colonialismo que, en su opinión, ejemplificaba España.²⁴

Sofocada la intentona revolucionaria de julio, la Lliga Regionalista hizo público un manifiesto en el que criticaba los perversos efectos del «radicalisme protestatari» y del antimilitarismo (con cierto olvido del asalto de los oficiales a la redacción de *La Veu de Catalunya* y el *Cu-cut!*) en los que, afirmaba, habían sido educados los trabajadores. Añadía que, desguarnecidas de tropas Barcelona y otras ciudades catalanas, parte de la población se dejó llevar por la propaganda pacifista que presentaba a los soldados como «víctimas d'interessos particulars». La lógica del *imperialisme integral* de Prat de la Riba se revelaba descarnada: orden público en la Península, disciplina en los cuarteles y dominio militar en el territorio a colonizar. Describía de la siguiente manera el panorama barcelonés que hizo posible el estallido revolucionario:

[...] debilitats els ressorts de l'autoritat, paralizats els de conservació social pel sentimentalisme pacifista excitat arreu d'Espanya i especialment a Catalunya per les campanyes dels diaris radicals amb motiu de la guerra de Melilla, presentats els soldats i els obrers com a víctimes d'interessos particulars i il·lusionats molts elements amb l'esperança d'una suposada, encara que perseguida, indisciplina militar, és gens estrany que pogués saltar la mina per tantes mans carregada?²⁵

23. CLAVERA CASADELLÀ, «El catalanismo ante...».

24. SANTIAGO IZQUIERDO BALLESTER, «Los nacionalistas republicanos y la Semana Trágica de Barcelona», en MARTÍN CORRALES (ed.), *Semana Trágica...*, pág. 259-302.

25. «Manifest dels senadors i diputats regionalistes a propòsit dels successos de juliol del 1909», firmado

En ese contexto, que posibilitó la recuperación del patriotismo en clave españolista,²⁶ hay que situar la alegría mostrada por Prat de la Riba en un discurso en la Diputación de Barcelona con motivo de la conquista española del Gurugú:

Afegeix el senyor Prat que havent obtingut el nostre exèrcit un brillant èxit en la campanya del Nord d'Àfrica, nosaltres, els catalans, siguin els que vulguin els sentiments que en part del nostre poble se produïren a l'iniciar-se la campanya, no podem oblidar que hi estem directament interessats com a ciutadans espanyols i considerem pròpia la victòria. Amés, la Diputació no pot oblidar que ella ha contribuït directament en altra ocasió a les campanyes del Rif, enviant-hi forces pròpies al camp de la lluita amb un batalló que vàrem organitzar i que es va cobrir de glòria. I menys podem oblidar que aquesta política d'expansió per l'Àfrica és la continuació de la política que els Reis d'Aragó i Catalunya desenrotllaren en l'edat mitjana i tots estem convençuts, no sols de la necessitat d'aquestes empreses que han portat les circumstàncies, sinó que cal optar en el dilema de si Espanya ha de ser una Andorra gran encastada al mig d'un extensíssim imperi francès, o ha de ser un Estat fort i independent. Per lo tant proposa el senyor Prat enviar un telegrama al jefe [*sic*] de l'Estat felicitant-se de l'èxit de la campanya i un altre al general Marina, felicitant-lo per l'encertada direcció de la mateixa. S'aprova per unanimitat.²⁷

El miedo al estallido revolucionario, favorecido por los reveses sufridos en Marruecos, continuó impregnando el discurso de Prat de la Riba, quien en junio de 1911 afirmaba que África («la barbarie») amenazaba a España y Cataluña:

[...] sobretot, cal resoldre el problema del Marroc. El testament d'Isabel la Catòlica era el darrer consell de la política de Catalunya i d'Aragó. Mentre el Rif continuï com ara, la depressió ens engolirà, trontollarem arran d'un precipici.

Llegó a afirmar que era preferible entregar Marruecos a Francia, a condición de que los franceses establecieran un cordón sanitario

por R. d'Abadal, marquès d'Alella, marquès de Camps, M. Farguell, F. Cambó, J. Puig i Cadafalch, R. Albó, Ll. Ferrer-Vidal, I. Girona, F. Rahola, L. Soler i March, T. Rius i Torres, J. Bertran i Musitu, E. Bertand i Serra, J. Ventosa i Calvell, J. Garriga i Massó y P. Milà i Camps, PRAT DE LA RIBA, *Obra Completa*, III, pág. 449-454.

26. Véase la campaña lanzada para recoger donativos para los reservistas y sus familias y las celebraciones patrióticas por la toma del Gurugú, ELOY MARTÍN CORRALES, «Otoño de 1909: recuperación del patriotismo colonialista tras el agotamiento de la Setmana Trágica», en DELGADO, IBÁÑEZ, PICH y RIUDOR, *Antoni Saumell...*, pág. 523-549.

27. «Discurs a la Diputació de Barcelona el primer d'octubre de 1909», *La Veu de Catalunya* (2-10-1909).

que impidiera el avance hacia la Península del «desert de la barbàrie». Sin embargo, nunca renunció al dominio español en Marruecos.²⁸ En noviembre del mismo año, publicó un artículo en el que elogiaba la colonización europea del norte de África y «els esforços» de España en la citada tarea:

L'expansió europea per el nord de l'Àfrica que anirà convertint en terres civilitzades totes les que voregen el nostre mar, està donant davant dels nostres ulls un gran pas [...] tot un continent mal conegut, immens, ple de races barbres, va naixent a la civilització, va incorporant-se de mica en mica a la vida europea.

Concebía la colonización como la revancha de Europa, que había sufrido la amenaza islámica durante siglos, por lo que tenía como objetivo «acorrallar l'expansió triomfal de l'Orient» y reconquistar Constantinopla y Tierra Santa. Sorprendentemente, opinaba que los grandes beneficiarios del colonialismo europeo en África serían los países latinos y, en concreto, Cataluña, liderada por

28. Añadía, «hem dit moltes vegades que el demà del Marroc que, per a França és simplement un problema colonial, per a nosaltres es un problema vital; d'ordre interior». Y «Nosaltres per la nostra banda, curem de civilitzar, de colonitzar el Rif, tota la nostra zona d'influència, atraient-nos els naturals, o empenyent-los cap enfora [...]. Un Rif espanyol serà, de més a més, un pal·liatiu per l'excessiva atracció sobre nosaltres d'un possible imperi francès nord-africà», «La Qüestió del Marroc. Dinàmica cultural», *La Veu de Catalunya* (4-5-1911).

Barcelona.²⁹ Según Prat de la Riba, las ventajas de Barcelona para conseguir tales beneficios eran los «atractius urbans», la «monumentalitat», la «perfecció dels seus serveis», la calidad de sus «establiments i instituts públics» y de su «cultura» y su «vigorosa personalitat». Una relación de méritos que parecía reclamar la capitalidad turística de Barcelona, pero no su capitalidad «imperial». Quizás fuera ese el mensaje captado por el sultán de Marruecos Muley Hafid quien, tras abdicar en favor de uno de sus hermanos en 1912, pasó una larga temporada en Barcelona, ciudad a cuyo zoo regaló el elefante *Julia*.

Naturalmente, Prat de la Riba fue consciente de que la vocación colonialista de la Lliga

29. Consideraba que «som quasi al cloure del cicle d'aconteixements que comença amb l'aixecament islàmic fins al cor de la França per una banda, fins a Bizanci i les portes de Viena per l'altra. Més de mil anys ha que Europa va iniciar la lluita per acorrallar aquesta expansió triomfal de l'Orient. [...] Però s'acosta l'hora decisiva. Posada tota l'Àfrica i l'Àsia Meridional baix la potestat d'Europa, vindrà un moment en què l'ambició dels uns, o l'altesa de mires dels altres, o les necessitats de tots, guiaran les forces europees cap a Bizanci i després cap al baluard sagrat on va estrellar-se l'esforç secular de les Croades, deixant així les gentades grogues, que les inquietuds del temps somouen, encloses a dins d'un cercle formidable, conscients de la seva unitat cultural i ètnica». De esa revancha, Cataluña, en su opinión, sería la gran beneficiada: «Gran ha de ser per a nosaltres, els catalans, els beneficis [...] per obra i gràcia de la colonització de l'Àfrica, ens trobarem convertits d'arreal, de marca fronterissa de la barbàrie, en via central de l'intercanvi de grans pobles», «El ressorgir del nostre mar», *La Veu de Catalunya* (11-11-1911).

Homenaje a Muley Hafid en el Hotel Oriente Nuevo Mundo.
(Foto: Frederic Ballell, AFB)

favorecía los ataques de sus rivales políticos (republicanos nacionalistas, socialistas y anarquistas), por lo que se adelantó criticándolos:

Parleu-ne, de tot això, als esquerrans d'ara que han arraconat els més fervents catalanistes, que porten als municipis homes que reivindiquen per ells i el seu partit la paternitat exclusiva de les cremes i els atemptats de la setmana vergonyosa de juliol. Els direu de Barcelona i us respondran de república i democràcia i si els interessos de la democràcia i de la república ho demanen deixaran altra vegada cremar Barcelona i altra vegada excusaran i glorificaran els que ho facin.³⁰

En 1912, Francia consiguió imponer al sultán la firma del tratado de protectorado franco-marroquí, al que se adhirió meses después España.³¹ La entrada en vigor del Protectorado Español de Marruecos, que se sabía que sólo podría imponerse con el imprescindible uso de la fuerza militar, fue bien recibida en los medios nacionalistas moderados, como se demuestra por la lectura de las páginas que le dedicó Francesc Cambó, dirigente de la Lliga, o la atención dispensada por

los partidos monárquicos.³² Prat de la Riba dedicó escaso interés al período de guerra y paz (ocupación de Larache y Alcazarquivir, Guerra del Kert y otros episodios) que caracterizó la conquista española de Marruecos. Falleció en 1917 pero, un año antes, en plena Primera Guerra Mundial, dejó de nuevo perfectamente claro su ideario en materia colonial.

O sent Espanya el moment i es prepara activament, intensament, reunides totes les seves forces, no aquestes ni aquelles, sinó totes, per assolir els horitzons de renaixença, de poder, fins i tot de grandesa, que després de segles passaran novament per a ella; o esdevindrà una mena d'Andorra gran enclavada en la immensitat d'un imperi anglofrancés estès des del Glacial del Nord fins al cap de Bona Esperança, i de l'Índia fins a l'Atlàntic, sense personalitat, sense influència, sense cap força ni significació.³³

En resumen, para Prat de la Riba la conquista de Marruecos por parte de España debía posibilitar la conquista catalana del mercado marroquí. Sin embargo, no explicó

30. «El ressorgir del nostre mar», *La Veu de Catalunya*, (11-11-1911). OC, III, pág. 590-593.

31. MORALES LEZCANO, *El colonialismo hispano-francés... Y, España y el Norte de Africa: El Protectorado en Marruecos (1912-1956)*, Madrid, UNED, 1986.

32. Véanse sus discursos en las Cortes («La qüestió del Marroc», 1914; «Debat sobre el Marroc» y «Les responsabilitats d'Annual» de 1922), reproducidos en Francesc CAMBÓ, *Discursos parlamentaris (1907-1935)*, Barcelona, Alpha, 1991, pág. 221-244 y 773-788; y el artículo «El problema del Marroc», en *Política Económica*, Barcelona, Alpha, 1999, pág. 467-483.

33. «Per Catalunya i l'Espanya Gran. Manifest dels parlamentaris regionalistes al país», *La Veu de Catalunya* (18-3-1916).

en qué consistiría la contribución de Cataluña (económica, política y militar) que justificara los beneficios que, eventualmente, pudiera disfrutar. Esta división del trabajo colonial nunca funcionó bien, ni siquiera en la propia Cataluña, donde la Lliga se vio continuamente tachada de imperialista y colonialista; críticas que consideraba, no pocas veces con razón, interesadas. Tampoco funcionó en el conjunto español, ya que los desastres de Annual y Monte Arruit en 1921 contribuyeron lo suyo al derrumbamiento del régimen de la Restauración y al advenimiento de la dictadura de Primo de Rivera. La aventura colonial, lejos de unir voluntades y acelerar la modernización de España, intensificó la radicalización de los enfrentamientos entre las diferentes fuerzas políticas, por lo que no parece que contribuyera a solucionar los numerosos problemas de Cataluña y de España. Claro que tampoco se resolvieron los problemas de la zona norte de Marruecos, ni los de Guinea y el Sáhara Occidental, cuya suerte y la de sus habitantes no parece que preocupara ni poco ni mucho a nadie.

Paralelamente, el Grupo Comillas impulsó la colonización agrícola en el protectorado, el ferrocarril Ceuta-Tetuán y la construcción de un zoco con fondac (hospedería y almacén para mercancías). Se creó la Sociedad General Hispano Africana bajo patrocinio de Juan Antonio Güell y López (sobrino de Claudio López, tercer marqués de Comillas y segundo conde de Güell), que firmó un sustancioso contrato con el Ministerio de Estado, al tiempo que fue consejero de la Sociedad Española de Minas del Rif (1908) y de la Compañía General Española de África, filial de la Compañía Franco-Española del Ferrocarril Tánger-Fez (1914). La Compañía Trasatlántica participó en el negocio del tabaco en el protectorado, en la instalación del teléfono en Ceuta y en la adquisición de terrenos en Tetuán. Eusebio Güell, hermano de Juan Antonio y primer vizconde de Güell, dirigió una cadena de hoteles (Hoteles del Norte de África, creada en 1917) y financió la expedición al Rif oriental de José Zulueta.

El Grupo Comillas tampoco estuvo solo en este período. En 1912 se fundó la Compañía Agrícola Marroquí, S.A., con sede en Barcelona y un capital nominal de 120.000 pesetas. Se trataba de una colonia agrícola de 3.000 hectáreas en las cercanías del Muluya. La Compañía Valenciana de Correos de África fue una naviera fundada en la primera década del siglo xx, con sede en Barcelona y Tetuán. En 1927 se creó la Compañía Comercial Hispano-Marroquí, S.A., con sede

en Barcelona, establecida con un capital de 200.000 pesetas y dedicada a la construcción. Algunos centenares de catalanes fueron en busca de ese modesto El Dorado que a la postre fue Marruecos: 1.563 en 1920, 2.154 en 1930 y 2.700 en 1940.³⁴

Mientras tanto, la Guerra de Marruecos se convirtió en crónica, ya que se mantuvo viva entre 1909 y 1927. Las organizaciones obreras, los partidos políticos, los sindicatos, algunos sectores republicanos y el nacionalismo catalán radical llevaron a cabo una discontinua agitación contra la guerra en suelo africano. Ya se han señalado las limitaciones en materia anticolonialista de la Semana Trágica: se trató más de protestas contra las condiciones de vida de las clases populares (incluido el pago del tributo de sangre) que de defender el derecho de los marroquíes a no ser dominados por una potencia extranjera, fuese España o Francia.³⁵

Los socialistas fueron los más activos en la agitación contra la aventura colonial. Alternaban lemas que llegaron a ser realmente populares, como «O todos, o ninguno» y «Ni un hombre, ni una peseta para Marruecos», aunque ambiguos y contradictorios. Sus críticas se basaron fundamentalmente en denunciar los beneficios que la burguesía sacaba de la aventura marroquí, mientras que el coste iba por cuenta de las clases trabajadoras. Otro tanto cabe decir de los anarquistas, aunque estos con mayores dificultades de organización debido a la represión, por lo que fueron menos activos en la agitación contra la guerra. No hay que olvidar que estaba muy arraigado el socialcolonialismo, la creencia en que el dominio colonial favorecía inculcar a los colonizados las ideas y las prácticas obreristas, lo que se creía que aceleraría su verdadera emancipación.³⁶

Aunque no todos, algunos sectores del republicanismo protestaron contra la guerra, haciendo hincapié en la ilegitimidad, o inoportunidad, de que la monarquía y el Ejército impulsaran la aventura marroquí; no cuestio-

34. MORALES LEZCANO, *El colonialismo hispano-francés...* RODRIGO Y ALHARILLA, *Los marqueses de...* y, «Una avanzadilla española...». MARTÍN CORRALES, «Catalanes en Ceuta...». 35. Andrée BACHOUD, *Los españoles ante las campañas de Marruecos*, Madrid, Espasa Calpe, 1988.

36. Bernabé LÓPEZ GARCÍA, *El socialismo español y el anticolonialismo (1898-1914)*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1976. María Rosa DE MADARIAGA, «Le Parti Socialiste espagnol et le Parti Communiste d'Espagne face à la révolte rifaine», en *Abd el-Krim et la république du Rif. Actes du Colloque International d'Études Historiques et Sociologiques, 18-20 janvier 1973*, París, Maspero, 1976, pág. 308-366. Carlos SERRANO, «El PSOE y las cuestiones coloniales (1898-1914)», *Hispania*, 198 (1998), pág. 283-304. BACHOUD, *Los españoles ante...*, pág. 187-212.

naban el dominio colonial, bien visto cuando analizaban los casos de Inglaterra y Francia. En la misma línea hay que situar las movilizaciones impulsadas por los nacionalistas republicanos catalanes, que simultanearon sus críticas al colonialismo español, por ajeno a Cataluña, con los elogios más o menos disimulados a la «labor civilizadora» que Gran Bretaña y Francia llevaban a cabo en sus colonias.³⁷ Esta contradicción la ejemplifica Rovira i Virgili, quien hasta muy tardíamente negó el derecho de Marruecos a su soberanía («Aquest principi pressuposa una consciència nacional, una voluntat col·lectiva. I on són la consciència i la voluntat de les tribus del Marroc o dels negres del Senegal?»), al tiempo que criticaba a aquellos que denunciaban la colonización española:

Aquí, a Catalunya, hem sentit i llegit, moltes vegades, les protestes de certs nacionalistes contra l'acció d'Espanya i França al Marroc [...]. Aquest nacionalisme, —o pseudo-nacionalisme— fa un greu mal al Catalanisme, car davant les persones aciençades li lleva serietat, l'omple de ridícul.³⁸

Se ha señalado que el nacionalismo radical catalán tomó realmente conciencia de la cuestión marroquí a raíz del impacto de la doctrina Wilson y de la fallida campaña por el Estatuto de Autonomía de 1918-1919. Lo demostraría el mensaje que el denominado Comitè Nacional Català envió en octubre de 1919 a Al-Raisuli (en catalán y árabe, en el que manifestaba «la seva protesta per l'invasió del Marroc»). Sin embargo, todo parece indicar que lo que buscaba el Comité era provocar unos incidentes similares a los acaecidos a raíz de la publicación del célebre chiste sobre el Ejército en el *Cu-cut!* en 1905. No parece que los autores del mensaje estuvieran muy al día de las veleidades colaboracionistas de Ahmed al-Raisuli, más conocido como El Raisuni, con el Ejército español, política que le granjeó la enemistad de Abd el-Krim, quien llegó a hacerlo prisionero y bajo cuyo poder murió. En todo caso, más que una política anticolonialista y antiimperialista se trataba de una «banderilla antiespanyola i antimilitar». El Raisuni era simplemente un «bàrbar bo» que servía como contraste insultante a los «bàrbars mètodes» del Ejército español. Posteriormente, Acció Catalana, una organización surgida en 1922, dedicó cierta atención a la cuestión de Marruecos en su órgano de

prensa, *La Publicitat*. Su línea argumental fue que el conflicto marroquí era ajeno a los intereses catalanes, ya que sólo era asunto de un Estado, el español, que ocasionaba muertes y pérdidas económicas a Cataluña.³⁹ En realidad, la agitación anticolonialista de esta corriente fue claramente oportunista, pues tenía como único objetivo debilitar a un enemigo común: el Gobierno o España. Apenas si tenía en cuenta a los marroquíes. Sus críticas no iban dirigidas contra el colonialismo, sino contra el colonialismo protagonizado por el Gobierno y el Ejército españoles, ya que lo consideraban ajeno a los intereses de Cataluña.

Marruecos, África para muchos, se convirtió en sinónimo de muerte, en especial a raíz de los desastres de Annual y Monte Arruit en el verano de 1921: derrumbe de la comandancia de Melilla, pérdida de todo el territorio conquistado en el Rif oriental excepto la plaza melillense y muerte de unos 12.000 o 15.000 soldados españoles. Los partidarios de continuar la conquista de todo el terreno marroquí asignado a España en noviembre de 1912 se esforzaron por favorecer el deseo de venganza (atizado por las terribles fotografías que llegaban de la masacre de los reclutas españoles). En realidad, no tuvieron que esforzarse mucho, ya que ese deseo de venganza había sido, en parte al menos, espontáneo y muy generalizado en toda España. En Barcelona se editaron centenares de caricaturas en forma de tarjetas postales, recortables, viñetas periodísticas, mapas, libros, folletos y otros soportes, se organizaron festivales benéficos en teatros, cines y plazas de toros y se concedieron diplomas a los soldados más distinguidos. En casi todas las actividades citadas, la visión que se ofreció de los marroquíes fue terrible y siempre estuvo implícito el llamamiento a la venganza.⁴⁰

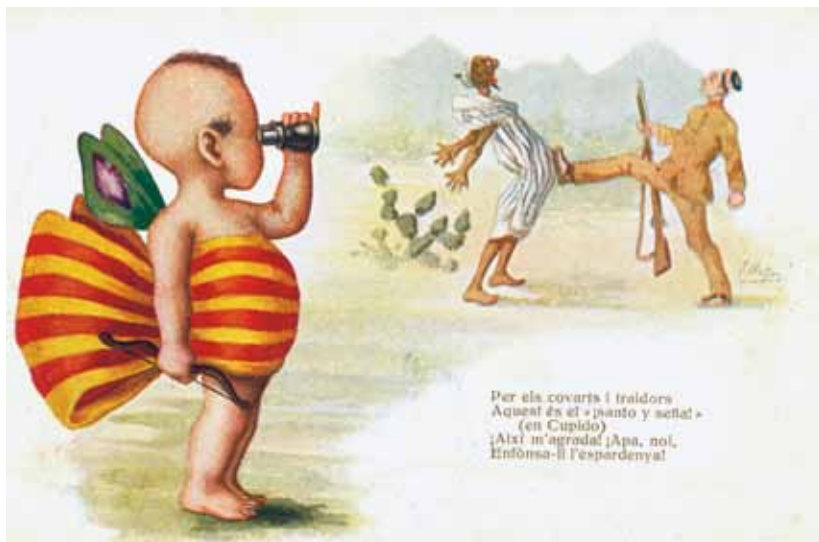
39. Enric UCÉLAY DA CAL, «Els enemics dels meus enemics. Les simpaties del nacionalisme català pels moros: 1900-1936», *L'Avenç*, 28 (1980), pág. 409-420. María Rosa DE MADARIAGA, «Le nationalisme basque et le nationalisme catalan face au problème colonial en Maroc», *Pluriel. Debat*, 13 (1978), pág. 31-54. Y, «Nacionalismo vasco y catalán frente a la revolución de Abd el-Krim», *Historia* 16, 268 (1998), pág. 69-77.

40. Lugares insalubres o «peligrosos» fueron denominados África, Serrallo y similares. El bloque de pisos más elevado del Poblenou recibió el nombre de «el Gurugú». Almacenes, colmados y otros establecimientos lucieron nombres alusivos al ámbito colonial (Sastrería La Africana y otros). Se rodaron en Barcelona filmes de temática colonial. Se editaron postales, recortables, juegos de asalto (de Alhucemas y otros), mapas, libros, folletos sobre Marruecos y los marroquíes, generalmente presentados como crueles y traidores. Véase Eloy MARTÍN CORRALES, *La imagen del magrebí en España (siglos XVI-XX). Una perspectiva histórica*, Barcelona, Bellaterra, 2001.

37. IZQUIERDO BALLESTER, «Los nacionalistas republicanos...».

38. Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Nacionalisme i Federalisme*, Barcelona, Societat Catalana d'Edicions, 1917. Utilizo la edición barcelonesa de 1982, pág. 82, 159-160.

Recomendación de Cupido al soldado español: «Per als covards i traidors / Aquest és el «Santo y seña» / (Cupido) / ¡Aixi m'agrada! ¡Apa, noi / Enfónsa-li l'espardenya!», J. Ibañez, ed. N. Coll Salietí, Barcelona.

El desastre constituyó un verdadero revulsivo para las filas obreristas, republicanas y nacionalistas catalanas radicales. La campaña que desplegaron en demanda de responsabilidades, que implicaba directamente al rey, obligó al general Primo de Rivera a proclamar una dictadura, contando con la colaboración de los monárquicos y de la Lliga. Su objetivo de salvaguardar la dinastía borbónica no tuvo éxito, ya que la República se impuso en 1931. Sí consiguió, no obstante, de una forma u otra, erosionar el clamor de las protestas contra Marruecos al conquistar, con la colaboración francesa, la totalidad del territorio asignado a España. En realidad, sólo se había protestado cuando la guerra suponía cuantiosas bajas españolas; cuando no llegaban noticias luctuosas (o las recibidas se referían a los marroquíes), las protestas se reducían hasta casi desaparecer.

A raíz de los desastres de Annual y Monte Arruit, buena parte del nacionalismo catalán prestó más atención a la cuestión marroquí. Josep Tarradellas, quien llegaría a presidir Esquerra Republicana de Catalunya, la Generalitat en el exilio y la reinstaurada Generalitat en 1979, reflexionó sobre el impacto de la derrota, cuyas consecuencias vivió de cerca por estar en aquellos momentos cumpliendo el servicio militar en Melilla:

[...] me hizo comprender que aquello de España estaba apollillado y podrido. Yo desembarqué allí después de Annual y estaba en unas oficinas donde veía que llegaban camiones con unos albaranes que decían cien cajas de leche condensada, pero no traían ni una, y nosotros teníamos que ponerle de todas maneras el cuño. Todo el mundo robaba, iba cobrando y repartiendo, era realmente un latrocinio.⁴¹

Quien mejor representa el paso dado en lo relativo a Marruecos es Rovira i Virgili, que hasta el desastre de Annual había sido defensor del colonialismo. En 1923 participó en un mitin de Acció Catalana en el que, entre

otras cosas, denunció que quien más perdía en la aventura marroquí era Cataluña, cuyos hijos derramaban inútilmente su sangre en los campos de batalla. La idea de que Cataluña era la que más perdía en la colonización de Marruecos (¿más que el propio pueblo marroquí?) explica el poco calado anticolonialista de Acció Catalana.

En julio de ese mismo año, la revista *Aberri*, órgano de la fracción radical y minoritaria del Partido Nacionalista Vasco, encuadrada en la Comunión Nacionalista Vasca, lanzó la propuesta de una cuádruple alianza (Cataluña, Galicia, País Vasco y la República del Rif) contra la Guerra de Marruecos, a la que también intentó añadir las fuerzas republicanas y obreras. La iniciativa tuvo escaso éxito. En la discusión de la propuesta, Acció Catalana, mucho menos radical que la revista *Aberri*, no men-

Esquela del teniente Fernando Puig de Iriarte, *La Vanguardia* (6-9-1921).

(Foto: AHCB)

41. Añadía, «Con los hechos de Annual yo creo que toda España –no sólo toda Cataluña, porque había gente de todas partes– se daba cuenta de que España estaba más podrida de lo que creíamos», Baltasar PORCEL, *Conversaciones con el Honorable Tarradellas*, Barcelona, Plaza & Janés, 1977, pág. 26.

cionaba en absoluto a los rifeños ni la lucha liderada por Abd el-Krim. La campaña apenas dio para unas contadas algaradas sin mayor trascendencia: gritos favorables a Abd el-Krim en la manifestación del 11 de septiembre de ese año ante la estatua de Rafael Casanovas y vivas a la República del Rif en el banquete que Acció Catalana organizó en honor de los nacionalistas vascos y gallegos. Sin embargo, no deja de ser significativo que *La Publicitat*, portavoz del partido, no diera cuenta de esos vivas.

Por su parte, el sector nucleado en torno a Francesc Macià no fue mucho más allá. Las organizaciones nacionalistas partidarias de la lucha armada, Federació Democràtica Nacionalista (1919) y Estat Català (1922), también utilizaron el tema de Marruecos en clave antiespañola. La prensa del partido independentista Estat Català llevó a cabo una campaña contra la guerra en un tono antiespañol, antimilitar y antimonárquico, sin que los rifeños fueran considerados otra cosa que salvajes. En 1922, el republicano Marcel·lí Domingo, aprovechando una gran campaña de movilizaciones contra la Guerra de Marruecos, puso en marcha un intento de fusión entre republicanos, nacionalistas e independientes progresistas. El proyecto se frustró porque los dirigentes de Estat Català consideraban que Marruecos era un problema de España, pero no de Cataluña.

En 1923, a raíz de la dictadura de Primo de Rivera, y con Macià en el exilio parisino, hay que registrar el intento de crear una «Liga de Naciones Oprimidas», con Cataluña, Euskadi, Galicia, Filipinas, Irlanda, la India, el Rif y Egipto. Todo lo que consiguió Macià fue la creación del Comité de la Alianza Libre en enero de 1925, en el que participaban Estat Català, el PNV, la CNT y, posteriormente, el PCE. En su programa, la agitación contra la Guerra de Marruecos ocupaba un lugar de cierta importancia. Estat Català y el PCE colaboraron en la convocatoria de una huelga general contra la guerra. Hubo un intento, frustrado, de enviar una misión secreta al Rif, preparada por Josep Pla y Eugeni Xammar, para entrevistarse con Abd el-Krim.

El 11 de septiembre de 1925, Estat Català lanzó un manifiesto denunciando la política colonial francesa en Marruecos, aunque con la precaución de no darlo a conocer en Francia. Dos meses después, Macià acudió a Moscú, donde se entrevistó con los dirigentes de la Tercera Internacional y firmó, en calidad de representante del Comité Revolucionario de París, un programa mínimo cuyos ejes centrales eran la lucha «contra la Dictadura, contra la Monarquía y contra la Guerra de Marruecos». Finalmente, el 14 de julio de 1926 algunos militantes de dicho partido provoca-

Fotografía de la recogida de donativos para los soldados delante de Almacenes El Negrito, Barcelona.

[Foto: José M. Badosa, AFB]

ron alborotos en París por haber convocado las autoridades francesas a Primo de Rivera y al sultán de Marruecos como invitados de honor. La escasa actitud anticolonialista de Estat Català queda manifiesta en el argumento que esgrimió para oponerse a la firma del acuerdo franco-español de 1925 sobre el Rif: reclamaba para Cataluña el derecho a colonizar que, paralelamente, le negaba a España:

Perquè al Marroc s'hi ha d'acabar d'enrunar el nostre enemic: Espanya [...]. Perquè allà hi prenen una lliçó dolorosa aquells catalans inconscients [...]. Perquè el pacte d'amistat que els francesos farien és a la nostra Catalunya a qui tocaria fer-lo.⁴²

A partir de 1927, año en el que Abd el-Krim se rindió a los franceses y fue enviado al exilio, Marruecos y el Rif comienzan a desaparecer de las movilizaciones y los programas de las organizaciones citadas. «Pacificado» completamente el protectorado, con el consiguiente fin de la muerte de soldados españoles, se operó una drástica reducción del interés por Marruecos. En adelante, numerosas empresas y hombres de negocios obtuvieron grandes beneficios en las labores de suministrar todo lo necesario al ejército y a los colonos españoles. La economía catalana fue una de las más beneficiadas por la nueva situación, aunque su estudio está por realizar. Marruecos había dejado de ser un grave problema, por lo que fue desapareciendo de la prensa republicana, socialista, marxista, anarquista y nacionalista.

Los acontecimientos de octubre de 1934, con la participación de los regulares marroquíes en el aplastamiento de la Revolución de Asturias, suscitó numerosas críticas que recuperaron la negativa imagen de los marroquíes, presentados ahora como aliados de los que querían suprimir la democracia republicana. Sin embargo, esa mala imagen fue contrarrestada, al menos parcialmente, con el interés demostrado durante la Segunda República por el exotismo marroquí, muy de moda entre los viajeros de esos años. Sirva de ejemplo la contradictoria visión del protectorado que nos dejó Aurora Bertrana.⁴³

Todo cambió con la sublevación militar contra la República y el comienzo de la Guerra Civil, en la que participaron decenas de mi-

les de marroquíes en el bando «nacional».

Inmediatamente se pusieron en marcha diversas iniciativas tendentes a ganarse el apoyo de los nacionalistas marroquíes o a neutralizar el que proporcionaban a las tropas sublevadas. Una de ellas se debió al dirigente anarquista Juan García Oliver, a la sazón responsable de Defensa en el Comité de Milicias Antifascistas de Cataluña, quien por medio de dos correccionarios (Jaime Roquillas y José Margelí) y un angloegipcio residente en Barcelona (Marcelo Argila, vinculado al movimiento panislámico y panarabista), estableció contactos (por medio del libanés Sakib Arslan) con los dirigentes de la Zona Francesa del Comité de Acción Nacional (organización nacionalista marroquí creada en 1934). Paralelamente, unos franceses militantes de izquierdas (David Rousset, Robert Louzon, Jean Rous) trabajaban en el mismo sentido.

A comienzos de septiembre de 1936 llegó a Barcelona una delegación del Comité de Acción Nacional (CAN) marroquí compuesta por Mohamed Hassan el-Ouazzani y Omar Abdeljelil. Mantuvieron negociaciones con el Comité de Milicias Antifascistas, con el que llegaron a firmar un acuerdo por el que este último se comprometía a conceder a Marruecos un estatus de casi total independencia a cambio del levantamiento marroquí contra el bando franquista. Una delegación compuesta por Rafael Vidiella (UGT, PSUC), Julián Gorkin (POUM), Jaume Miravittles (ERC) y Aurelio Fernández (CNT) viajó a Madrid para intentar, infructuosamente, que Indalecio Prieto y Largo Caballero dieran el apoyo gubernamental al acuerdo alcanzado en Barcelona. La participación nacionalista catalana, representada por Miravittles, no parece que fuera ni determinante ni importante en este asunto.⁴⁴

En paralelo, en el bando republicano se cargaron las tintas contra los marroquíes, que fueron presentados, casi sin excepciones, de una manera terrible en la que tuvieron cabida todos los estereotipos que desde los tiempos de la Reconquista habían sido utilizados para caracterizar a los musulmanes. Fueron presentados por socialistas, comunistas, anarquistas, republicanos de toda clase y nacionalistas catalanes y vascos como crueles, violentos, sanguinarios, violadores, ladrones, traidores, asesinos, cobardes, fascistas, borrachos y otros clisés. Los ejemplos abundan, como el *Auca del moro feixista*, editada por la Generalitat de

42. UCELAY DA CAL, «Els enemics dels meus...»; MADARIAGA, «Le nationalisme basque...» y «Nacionalismo vasco...».

43. Joan NOGUÉ, Abel ALBET, Maria Dolores GARCÍA RAMON y Lluís RIUDOR, «Orientalisme, colonialisme i gènere. El Marroc sensual i fanàtic d'Aurora Bertrana», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 29 (1996), pág. 87-107. Y, Maria Dolores RAMON, «Aurora Bertrana: Una mirada de dona al Protectorat espanyol del Marroc», en GARCÍA RAMON, NOGUÉ y ZUSMAN, *Una mirada catalana...*, pág. 221-235.

44. Abel PAZ, *La cuestión de Marruecos y la República española*, Madrid, Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, 2000.

MOROS I CRISTIANS

EL SALVATGÍSME HA ACABAT PER UNIR-LOS

Catalunya. Una contraportada de un número de *Treball*, òrgan de premsa del PSUC, mostrava a un regular marroquí i a un legionari dispuestos a violar a una mare i una filla.⁴⁵ Lo anterior favoreció que se desatase el pánico entre la població civil, i també entre los milicianos, que aun no habían olvidado las terribles historias de las guerras de Marruecos (en especial las matanzas de Annual y Monte Arruit). Las excepciones habría que buscarlas en el campo de la izquierda radical. El grupo anarquista liderado por Camilo Berneri promovió una clara y rotunda agitación anti-colonialista en favor de la independencia de Marruecos.⁴⁶

En oposició al bando republicano, el franquismo dio un tratamiento cuidadoso, aunque no exento de paternalismo, a los marroquíes como aliados que ayudaron a ganar la guerra contra «los sin Dios».⁴⁷ Terminada la Guerra

Civil, y en el período que media entre 1939 y la independencia de la colonia en 1956, decayó el interés por el país vecino. Marruecos y los marroquíes vuelven a su primitiva imagen de pueblo colonizado del que se destacan los aspectos más tradicionales y exóticos. En las ferias de muestras de Barcelona (1942-1956) fue usual la presencia de un pabellón marroquí, publicitado mediante carteles y folletos. En paralelo se fue formando la interesante colección etnográfica de Marruecos en el Museo Colonial, actual Museo Etnológico. Marruecos también tuvo una importante presencia en los acuartelamientos (documentación, fotografías, carteles y objetos varios), en exposiciones (antológica de Fortuny y de pintura africana en La Virreina, entre otras) y en el mundo editorial barcelonés (numerosas publicaciones sobre África y Marruecos). Además, no pocos boxeadores marroquíes buscaron fortuna en el duro mundo de los cuadriláteros de Barcelona, mientras que Tánger se convirtió en un atractivo mercado de divisas para los empresarios catalanes.

La independencia de Marruecos en 1956 se vivió, incomprensiblemente, como una especie de traición por parte del régimen franquista; por razones peregrinas, los militares confiaban en que los marroquíes de la zona norte preferían vivir un período más largo de tiempo «tutelados» por España. Posteriormente, la prensa barcelonesa de la época se interesó mucho

L'Esquella de la Torratxa, 2.978 (28-8-1936).

(Foto: AHCB)

45. *Treball*. Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya (9-8-1936).

46. Para la actitud de las fuerzas republicanas ante los marroquíes enrolados en el ejército franquista, MARTÍN CORRALES, *La imagen del magrebí...*, cap. VI, pág. 151-178. María ROSA DE MADARIAGA, *Los moros que trajo Franco: la intervención de tropas coloniales en la guerra civil*, Barcelona, Martínez Roca, 2002. Joan VILLARROYA FONT, «Els regulars i Catalunya durant la Guerra Civil», en ACIÉN, *Islam i Catalunya*, pág. 337-340.

47. Camilo BERNERI, *Guerra de Clases en España, 1936-1937*, Barcelona, Tusquets, 1977.

por el tema de la independencia marroquí y por la Guerra de Ifni-Sáhara en 1957-1958. Otra ocasión para reactivar el patriotismo contra el *casi* perpetuo enemigo: los marroquíes. La prensa catalana llegó a organizar una campaña de recogida de donativos para los integrantes de las tropas españolas destacadas en tales lugares.

El régimen franquista dejó de favorecer una imagen respetuosa, aunque paternalista, de los marroquíes, lo cual supuso la emergencia de las imágenes despectivas que se habían popularizado en la primera mitad del siglo xx. La nueva imagen, no fomentada aunque sí tolerada por el franquismo, se fundió con la que habían mantenido los republicanos derrotados en la Guerra Civil, cuyo odio hacia los marroquíes se había visto alimentado por el trato que recibieron por parte de los carceleros senegaleses en los campos de concentración del sur de Francia y por los argelinos y tunecinos en los de África del Norte. En ese contexto pudieron triunfar en los tebeos una serie de paladines cristianos que habían luchado secularmente contra los musulmanes (el Capitán Trueno, el Guerrero del Antifaz, el Cachorro y los Audaces Legionarios), todos ellos enemigos de los tiranos, buena parte de los cuales eran, semana tras semana, musulmanes.

Poco a poco se comenzó a crear una dualidad similar a la establecida en tiempos de la colonización: el *moro bueno* (aliado de los españoles) frente al *moro malo* (enemigo de

estos). El primero se fue concretando en la figura del sahariano (la conquista del Sáhara no había sido tan traumática como la de Marruecos) y el segundo en la del marroquí. En 1975 dio comienzo la, a la postre frustrada, descolonización del Sáhara. La gran mayoría de la población catalana, al igual que la española (desde los militares hasta la extrema izquierda, pasando por el conjunto del espectro ideológico y político), expresó sus simpatías por el Frente Polisario y por los a partir de entonces llamados saharauis; en paralelo se demonizaba a los marroquíes.⁴⁸

Para concluir, es evidente que tanto Barcelona como Cataluña no estuvieron en modo alguno ausentes del proceso de presencia colonial española en Marruecos. Al contrario, los intereses catalanes fueron coincidentes con los del conjunto español. En no pocos aspectos se puede afirmar que de Cataluña, que es casi tanto como decir de Barcelona, salieron las voces, los programas y los agentes que materializaron esa presencia colonial española en el norte de África. No debe extrañar el mayoritario apoyo que se dio a la aventura colonial africana en Marruecos, que tuvo muy pocas fisuras hasta casi la muerte del dictador Franco.

48. Antoni SEGURA MAS, «De la Setmana Tràgica a la descolonització del Sàhara», en ACIÉN, *Islam i Catalunya*, pág. 325-336; MARTÍN CORRALES, *La imagen del magrebí...*, cap. VII, pág. 179-202.

BARCELONA I LES FILIPINES

Barcelona mantingué ben poca relació amb la colònia asiàtica fins ben entrat el segle XIX. La reduïda representació catalana estava formada, majorment, per funcionaris civils i militars i per membres del clergat regular. Davant la coincidència de les Filipines i Cuba quant a les seves dues principals mercaderies, el sucre i el tabac, els catalans es van decantar per l'illa americana, atesa la seva proximitat, el cost inferior del transport, la millor qualitat de l'oferta i la posició més consolidada dels colonitzadors en una economia sobre la qual exercien un control més gran que no pas sobre l'oberta economia filipina. Aquesta situació va canviar arran d'una sèrie de circumstàncies, com la construcció del canal de Suez, el sistema de la Restauració, que semblava que donava estabilitat política, i la guerra amb Cuba, que va fer dubtar els homes de negocis barcelonins de la capacitat espanyola per mantenir el control sobre l'illa. Tots aquests factors van convertir les Filipines en una atractiva alternativa comercial per als interessos empresarials catalans. No obstant això, la relació entre Barcelona i les Filipines no es va restringir a l'àmbit comercial; al contrari, destacats líders de la independència filipina, com Rizal, Ponce, López Jaena o Del Pilar van estar-se a Barcelona i van participar activament en la vida política espanyola en defensa dels interessos de la seva pàtria.

BARCELONA Y FILIPINAS

Barcelona mantuvo escasa relación con la colonia asiática hasta bien entrado el siglo XIX. La reducida representación catalana estaba formada, principalmente, por funcionarios civiles y militares y por miembros del clero regular. Ante la coincidencia entre Filipinas y Cuba en cuanto a sus dos principales mercancías, el azúcar y el tabaco, los catalanes se decantaron por la isla americana, dada su proximidad, el coste inferior del transporte, la mejor calidad de la oferta y la posición más consolidada de los colonizadores en una economía sobre la que ejercían un mayor control que sobre la abierta economía filipina. Esta situación cambió a raíz de una serie de circunstancias, como la construcción del Canal de Suez, el sistema de la Restauración, que parecía dar estabilidad política, y la guerra con Cuba, que generó dudas entre los hombres de negocios barceloneses en cuanto a la capacidad española de mantener el control sobre la isla. Todos estos factores convirtieron a Filipinas en una atractiva alternativa comercial para los intereses empresariales catalanes. A pesar de ello, la relación entre Barcelona y Filipinas no se restringió al ámbito comercial; al contrario, destacados líderes de la independencia filipina, como Rizal, Ponce, López Jaena o Del Pilar pasaron un tiempo en Barcelona y participaron activamente en la vida política española en defensa de los intereses de su patria.

BARCELONA AND THE PHILIPPINES

Until well into the nineteenth century Barcelona had very few ties with the Asian colony. The reduced Catalan representation was mostly composed of civilian and military civil servants and members of the regular clergy. Given that the Philippines and Cuba shared the same trade products, mainly sugar and tobacco, Catalan merchants preferred to trade with the American island given its proximity, the lower cost of transport, the quality of the commercial offer and the stronger position of the colonisers in an economy over which they exerted greater control.

This situation changed as a result of a series of circumstances—the construction of the Suez Canal, the Spanish Restoration that appeared to guarantee political stability, and the war against Cuba—that made Barcelona businessmen doubt Spain's ability to maintain her control over the island. All these factors made the Philippines an attractive commercial alternative for Catalan business interests.

Nevertheless, the relationship between Barcelona and the Philippines wasn't restricted to the commercial sphere; on the contrary, prominent leaders of Philippine independence such as Rizal, Ponce, López Jaena and Del Pilar would sojourn in Barcelona and play an active part in Spanish political life defending her patriotic interests.

Josep Maria Delgado

Universitat Pompeu Fabra - CSIC

BARCELONA I LES FILIPINES

Josep Maria Delgado

La vinculació de Barcelona amb les illes Filipines va tenir, fins al 1898, vessants ben diferents. Un d'ells, el més conegut, va anar lligat a la relació colonial que existí durant més de tres-cents anys entre l'Estat espanyol i l'arxipèlag asiàtic. Els catalans, absents del cicle de la conquesta, van participar després en la colonització tardana com a buròcrates, militars, tècnics, frares i empresaris. Aquesta participació va seguir les pautes generals que caracteritzaren la presència espanyola a les illes, amb algunes peculiaritats que és convenient ressaltar. Si comparem la presència catalana a les Filipines amb la molt millor documentada activitat desplegada a Cuba, el fet que més sobta és la minsa importància quantitativa que, en tots els sentits, tingué la colònia asiàtica per a Catalunya fins ben entrat el segle XIX. Per entendre aquesta realitat cal parar esment a tres tipus de condicionants diferents.

En primer lloc, la llunyania de Barcelona (principal i única porta internacional del Principat durant molt de temps) respecte de les rutes marítimes internacionals que connectaven la Península amb el Pacífic. Fins a la tercera dècada del segle XIX, aquestes rutes continuaven passant pel port colonial per excel·lència de l'imperi Espanyol: Cadis. Així, durant tot el període de l'anomenat *comerç lliure amb Amèrica* (1765-1828), cap expedició no va sortir del port de Barcelona amb destí a les illes Filipines, ni per la ruta «directa», vorejant el cap de Bona Esperança, ni per la ruta indirecta per via americana (accés al Pacífic per l'Amèrica Austral). A aquestes rendes negatives, derivades de la localització geogràfica de la capital del Principat, caldria afegir l'existència de restriccions institucionals que jugaven en el mateix sentit i que feien gairebé impossible l'accés al Pacífic.

Fins a la independència de Mèxic (1821), les illes Filipines depenien econòmicament i administrativament del virregnat de Nova Espanya. El port d'Acapulco i l'anomenat *galió de Manila* eren els nexes d'unió de la llunyana colònia amb l'imperi, i Mèxic el seu mercat preferent i la seva font de finançament estatal mitjançant el sistema de *situados*. Entre el 1785 i el 1834, la Companyia de Filipines oferí la possibilitat d'un accés alternatiu al Pacífic des de Cadis a les illes, però es tractava d'una companyia privilegiada, controlada pel grup monopolista dels cinc Gremios Mayores de Madrid i per uns quants grans comerciants del port andalús.

Això explica el fet que, fins als anys quaranta del segle XIX, els catalans tan sols representaven l'1 % de la reduïda colònia de peninsulars establerts, amb preferència a Manila, formada de manera aclaparadorament majoritària per funcionaris civils i militars i membres del clergat regular.¹

Després de la independència de les colònies continentals d'Amèrica, els obstacles per accedir a les Filipines van quedar reforçats per l'aparició de nous competidors en els mercats del Pacífic, que foren els beneficiaris directes de l'obertura de l'arxipèlag al comerç estranger entre el 1785 i el 1834. A la meitat del segle, anglesos, francesos i nord-americans —i una mica més tard alemanys i japonesos— controlaven més del 80 % del comerç.² Deixant de

1. Antonio GARCÍA-ABÁSULO, «Pasajeros España-Filipinas (1800-1841)», dins Paulino CASTAÑEDA DELGADO i Antonio GARCÍA-ABÁSULO, *El Lejano Oriente Español*, Sevilla, Càtedra General Castaños, 1997, pàg. 721-737.

2. Benito Justo LEGARDA, jr., *After the Galleons. Foreign Trade, Economic Change and Entrepreneurship in the Nineteenth-Century Philippines*, Quezon City, Ateneo de Manila University Press, 1999, pàg. 132-133.

banda el retard relatiu de Catalunya respecte a aquestes potències industrials, l'estructura productiva de les illes constituí un segon factor que cal tenir en compte per entendre el baix nivell dels intercanvis entre Barcelona i Manila durant bona part del segle XIX. Pel que fa a les importacions, hi havia una gran coincidència entre l'oferta productiva de les Filipines i la de la molt més accessible illa de Cuba, on la presència catalana sí que era molt important. El sucre i el tabac eren els principals productes d'exportació en ambdós casos,³ i els costos de transport i de transacció, juntament amb la millor qualitat de l'oferta antillana, feien poc atractiu el mercat proveïdor asiàtic. Quan l'oferta filipina no competia amb la cubana, com en el cas del cànem de Manila o la copra, era el baix nivell de demanda d'aquestes matèries primeres el factor que limitava el creixement del comerç. Respecte a les exportacions, Espanya tenia poc o res a oferir als consumidors filipins. Les estadístiques de comerç exterior indiquen que, fins a la darrera dècada del segle XIX, es limitava als tradicionals renglons de l'oli, el vi, l'aiguardent i el paper —allò col·loquialment es coneixia com a *comercio de abarrotos*. Pel que fa als productes industrials (tèxtils, ferro, acer, maquinària, productes químics), venien de la Gran Bretanya i de les seves colònies a l'Índic, mentre que els béns de consum sumptuari provenien de la Xina i l'Índia.

De tota manera, hi havia un darrer factor, probablement el més important, que pot explicar la baixa intensitat de les relacions econòmiques i humanes entre Barcelona i Manila: el caràcter de «colònia peculiar» que tenien les illes Filipines, en expressió de Josep M. Fradera.⁴ A les illes, tant les firmes com les persones físiques procedents de la metròpoli tenien poques possibilitats de prosperar pel caràcter extremadament competitiu del medi i pels pocs privilegis que els peninsulars podien obtenir d'una economia tan «oberta» com la filipina. A Cuba, el fet que l'agricultura de plantació depengués de la provisió regular de mà d'obra importada va situar els hisendats cubans en una posició de feblesa respecte dels comerciants i naviliers espanyols, que controlaven el tràfic ultramarí, els circuits financers i el tràfic clandestí d'esclaus, però també respecte de l'estat colonial, representat

pel capità general, que gaudia del monopoli de la força repressiva per garantir l'ordre i la pau social davant del «perill negre». En canvi, a les Filipines, el control del mercat de treball passava necessàriament per les comunitats indígenes i es basava, més que no pas en l'existència d'una relació colonial, en els vincles de patronatge i fidelitat que hi havia entre la *principalía* o noblesa indígena i els habitants de les ciutats, els pobles i els barris. Per entrar al mercat de treball filipí era necessari partir d'aquestes connexions endògenes, o bé crear-ne de noves basades en l'endeutament, com va fer la diàspora xinesa durant el segle XIX. D'altra banda, les possibilitats de prosperar que tenia un immigrant català a partir d'una petita botiga o *pulpería* oberta a la colònia, segons el model que havia funcionat a Cuba o Puerto Rico, eren més aviat escasses i es limitaven a Manila. A les Filipines, el comerç interior va estar a les mans dels ordes regulars i, sobretot, dels corregidors d'indis i del seu personal subaltern, integrat per negociants indígenes i mestissos de xinès, fins a la supressió del repartiment de mercaderies el 1841.⁵ Després, a les àrees rurals i als barris pobres de les ciutats el buit fou ocupat pels xinesos, que aconseguiren el control del comerç al detall i moure els fils de l'endeutament camperol, abans a les mans dels funcionaris colonials. Allí on els xinesos no arribaren a satisfer les necessitats de les classes urbanes benestants van tenir la seva quota de mercat els importadors i exportadors britànics, francesos, nord-americans, alemanys, etcètera.

Durant el darrer terç del segle XIX, però, un seguit de factors van contribuir a fer que aquesta situació es modifiqués, tot i que d'una manera parcial:

- L'obertura del canal de Suez (1869), que apropava les Filipines a la metròpoli i millorava substancialment les rendes de localització del port de Barcelona dins d'un nou Ultramar espanyol, tal com ja havia anticipat el 1857 Manuel Duran i Bas. Tant ell com Joan Mañé i Flaquer i l'editor del *Diari de Barcelona*, Antoni Brusi i Ferrer, donaren un suport entusiàstic al projecte de Ferdinand de Lesseps, que, cal no oblidar-ho, fou cònsol francès a Barcelona entre el 1842 i el 1848 i va fomentar entre els capitalistes catalans la

3. John A. LARKIN, *Sugar and the Origins of Modern Philippine Society*, Berkeley, University of California Press, 1993, pàg. 46-50. El 1875, per exemple, representaven conjuntament el 67 % de les exportacions filipines.

4. Josep Maria FRADERA, *Filipinas, la colònia més peculiar. La hacienda pública en la definició de la política colonial, 1762-1868*, Madrid, CSIC, 1999, pàg. 289-292.

5. Sobre aquesta institució colonial, que imposava als nadius la compra dels béns comercialitzats pels corregidors, vegeu LUIS ALONSO ÁLVAREZ, «Repartimientos y economía en las Islas Filipinas bajo dominio español, 1565-1815», dins Margarita MENEGUS (comp.), *El repartimiento forzoso de mercancías en México, Perú y Filipinas*, Mèxic, Instituto Mora-UNAM, 2000, pàg. 170-216.

compra de les accions de la Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez.⁶

- El nou marc polític de la Restauració, que tancava una llarga etapa d'inestabilitat política i obria noves perspectives per a les inversions amb visió de futur.
- La Guerra dels Deu Anys a Cuba (1868-1878), tancada en fals amb la pau de Zanjón, que va fer dubtar per primera vegada als homes de negocis espanyols que havien prosperat a l'ombra de l'expansió sucrera cubana de la capacitat del Govern espanyol per mantenir a llarg termini la Perla de les Antilles en la seva condició subalterna de colònia.
- El nou colonialisme europeu del darrer terç del segle XIX, que va posar els ulls en les terres encara per repartir del continent africà i en la regió Àsia-Pacífic (Japó, Xina, Índia, Indoxina, Birmània, Malàisia, Indonèsia, Micronèsia, Polinèsia).⁷

Aquest conjunt de canvis, que anticipaven un final de cicle i l'obertura de noves perspectives de futur per als negocis ultramarins, foren correctament interpretats pels homes de negocis catalans i pels governs liberals de la Restauració, conscients que només una virada vers les gairebé inexplorades illes Filipines oferia una alternativa segura i de llarga durada a les incertituds sorgides a Cuba. Encara que fos agosarat no tenir en compte els negres presagis que havien anticipat els motins de Cavite del 1872, que posaven en dubte l'estabilitat del domini espanyol sobre les Filipines, el cert és que les illes reunien, al començament del darrer quart del segle XIX, tots els atributs per configurar l'alternativa de futur per als negocis colonials del capitalisme català. Amb una extensió que triplicava la de Cuba i una població sis vegades més nombrosa, la seva posició estratègica havia millorat com a resultat de les transformacions que el món havia viscut durant el primer segle d'industrialització moderna.

Els primers passos en aquest sentit es van donar el 1873, quan el Govern espanyol va signar un contracte amb l'empresa Olano, Larrinaga y Cía., amb seu a Liverpool, per a un servei de tramesa regular del correu a les Filipines. El pas següent es va fer ja durant la Restauració, el 1879, quan es va convocar un

6. Frank SPOONER, «The Suez Canal and the Growth of the International Economy, 1869-1914», dins *Mediterranean e Oceano Indiano. Atti del VI Colloquio Internazionale di Storia Marittima*, Florència, Leo S. Olschki Editore, 1970, pàg. 393-418; Albert GARCIA BALAÑA, «El comercio español en África en la Barcelona de 1858, entre el Caribe y el Mar de China, entre Londres y París», *Illes i Imperis*, 10/11 (primavera 2008), pàg. 167-186.

7. Henri L. WESSELING, *Divide y vencerás. El reparto de África (1880-1914)*, Barcelona, Península, 1999.

concurso públic per a la licitació d'un servei oficial de vapors correu amb les Filipines, amb l'afegit important que el concessionari guanyaria del monopoli en el transport de la fulla de tabac, uns 95.000 quintars anuals de mitjana, que s'importaven per a les fàbriques del monopoli a la Península. El guanyador de la subhasta, el marquès de Campo, va inaugurar la prestació del servei el mes de maig del 1880, amb el compromís de garantir dotze viatges anuals d'anada i tornada entre Barcelona i Manila.⁸

El segon gran moviment es produí poc després, quan un ministre d'Ultramar, el liberal canari León y Castillo, decretà l'abolició de l'estanc del tabac a les Filipines el juny del 1881. Aquest fou un canvi de gran significació, ja que representava un capgirament de les bases organitzatives de la hisenda colonial filipina que, des del 1789, havia confiat en els ingressos derivats del monopoli del tabac —producció, comercialització i venda en estancs als filipins— per garantir la viabilitat de l'administració colonial de les illes fent possible el manteniment d'una política aranzelària relativament favorable al comerç estranger i d'una política econòmica que podríem qualificar de «poc colonial», en el sentit que afavoria el desenvolupament amb poques restriccions del sector exportador de les illes, basat en el sucre, el cànem de Manila, la copra o els colorants, a les mans principalment de grans firmes estrangeres. Tot plegat, amb l'única excepció del tabac.

L'abolició del monopoli era una mesura plenament justificada i sol·licitada pels il·lustrats filipins, que tot just en aquella època començaven a fer sentir la seva veu a la metròpoli en demanda de reformes per al seu país. Tanmateix, responia a una lògica plenament recolonitzadora de les Filipines dins d'una línia compartida pels polítics i els homes de negocis de la Restauració. Segons tots els indicis, el desestancament pretenia afavorir Antonio López, primer marquès de Comillas, que disposava d'informació privilegiada sobre aquest canvi legislatiu. Quan el decret era encara calent, el 26 de novembre de 1881, es constituí a Barcelona la Compañía General de Tabacos de Filipinas (CGTF), amb un capital social de 75 milions de pessetes i l'objectiu principal, encara que no exclusiu, de dedicar-se «al conreu, la compra, la fabricació, la venda i l'explotació del tabac a les illes Filipines». La compra de

8. Martín RODRIGO y ALHARILLA, «Intereses empresariales españoles en Filipinas. La reconquista económica del archipiélago durante la Restauración», dins Maria Dolores ELIZALDE, (ed.), *Las relaciones entre España y Filipinas. Siglos XVI-XX*, Madrid, CSIC/Casa Asia, 2002, pàg. 207-220.

10.000 hectàrees de terra a la vall del Cagayan (al nord de Luzon), feta abans de la constitució de l'empresa amb la intermediació d'un home de palla filipí per a no aixecar sospites, i la subrogació de les instal·lacions industrials que el monopoli tenia a Manila van constituir les claus de l'èxit d'una firma que es pot considerar com la primera multinacional catalana de la història.⁹

L'hegemonia del marquès de Comillas en la nova dimensió del negoci ultramarí de la Restauració es consumà amb l'expulsió del marquès de Campo del negoci navilier amb les Filipines. El 1882, la CGTF creà la seva pròpia divisió de transport marítim per no haver de dependre del valencià i la cedí dos anys després a la Traslàntica, quan aquesta firma, també propietat de López, va comprar a Campo la seva concessió per 10 milions de pessetes. Finalment, el 1886, un nou contracte amb l'Estat va consolidar definitivament la posició hegemònica del marquès de Comillas en els negocis que vinculaven la metròpoli amb les Filipines, com també el paper central de Barcelona com a centre de la renovada projecció espanyola al Pacífic.

Tant la Traslàntica com la CGTF van superar amb escreix el llinar fatídic del 1898 i van continuar la seva existència en un marc totalment nou, al qual s'adaptaren amb dificultats. De tota manera, des de la perspectiva que ara ens interessa, l'important és recordar que foren les peces capitals de la projecció de Barcelona cap al Pacífic, una projecció que no solament es va limitar al món dels negocis, sinó que va afectar també el món de les idees.

José Rizal y Mercado va arribar a Barcelona el juny del 1882, després d'haver viatjat en tren des de Marsella i d'entrar en territori català per Portbou. La seva primera impressió fou «molt desagradable». Després d'haver visitat Nàpols i Marsella, la ciutat li va semblar «pobra» i «vulgar». Els carrers eren bruts, i les cases, d'arquitectura pobra. Tot li resultava desagradable, tret de les dones, que li semblaren més maques que les de Marsella. Aquesta impressió inicial va anar variant en pocs dies, a mesura que els seus compatriotes, Tomás Cabangis, de Tondo, estudiant de medicina, i Máximo Cuesta, de Pangasinan, estudiant de dret a la Universitat de Barcelona, l'introduïren a la ciutat: «M'agrada Barcelona i cada dia m'agrada més [...], ara conec Barcelona una mica i em sembla més gran i més maca [...]. Començo a descobrir les joies de la ciutat i la

seva riquesa; cases precioses i elegants d'una arquitectura variada [...]. He trobat moltes coses que són aplicables allí [a Filipines]».¹⁰ Aquest perfil favorable de Barcelona havia adquirit noves dimensions sis anys després, quan un Rizal ja desenganyat de la metròpoli escrivia des de Londres al seu amic Mariano Ponce, resident a Barcelona: «A la recerca de cors amistosos a Europa, miro Barcelona més que qualsevol altre lloc».¹¹

En el decurs d'aquest lustre i escaig, l'evolució dels fets —les dificultats per introduir al Parlament espanyol lleis que milloressin la situació de la colònia asiàtica per fer-hi arribar les conquestes de l'estat liberal en el camp dels drets individuals— i la traumàtica experiència personal de Rizal, que va haver d'abandonar a corre-cuita el seu domicili familiar de Calamba el 1888 per no posar en perill la seva vida i la de la seva família, tot i que a la fi va acabar pagant amb la deportació les seves crítiques als ordes religiosos, van accelerar el procés de maduració del seu discurs nacionalista, que abandonà el seu caràcter inicialment reformista i es va tornar independentista.¹²

Rizal s'havia traslladat a Madrid a la tardor del 1882 per continuar els seus estudis de medicina, però sobretot per participar activament en la campanya en favor de les reformes a la colònia filipina que la capital de l'Estat tirava endavant seguint l'estratègia de festejar amb les forces polítiques progressistes que compartien, almenys aparentment, el discurs reformista dels joves intel·lectuals filipins. Festes, dinars i sopars amb els líders del partit liberal, però també amb republicans i maçons, es combinaven amb inflamats articles a la premsa que pretenien convèncer l'opinió pública il·lustrada de Madrid de la necessitat d'incorporar les Filipines dins l'espai espanyol de drets i llibertats individuals. A poc a poc, però, Rizal va anar adquirint la convicció que aquell camí no portava enlloc. La freda acollida amb què els mitjans intel·lectuals filipins a Madrid havien rebut la seva novel·la *Noli me Tangere* (1887) i l'arrelament a Barcelona dels elements més dinàmics i radicals del grup dels

10. Rizal als seus pares i germans, Barcelona, 23 de juny de 1882, *Letters Between Rizal and Family Members, 1876-1896*, Manila, National Historical Institute, 1993, pàg. 20-27.

11. Rizal a Mariano Ponce, resident a Barcelona, Londres, 16 de juny de 1886, dins *Rizal's Correspondence with Fellow Reformists*, Manila, National Historical Institute, pàg. 57 i pàg. 163.

12. Josep Maria DELGADO RIBAS, «Las órdenes regulares y el nacionalismo filipino durante la segunda mitad del siglo XIX», dins María Dolores ELIZALDE, *Las relaciones entre España y Filipinas. Siglos XVI-XX*, Madrid, CSIC/Casa Asia, 2002, pàg. 143-156.

9. Emili GIRALT I RAVENTOS, *La Compañía General de Tabacos de Filipinas, 1881-1981*, Barcelona, CGTF, 1981, pàg. 9-100.

il·lustrats filipins, en especial Graciano López Jaena, Mariano Ponce i Marcelo Hilario del Pilar, van contribuir al seu progressiu distanciament del món intel·lectual filipí de la capital, excessivament preocupat per adquirir protagonisme a les planes dels diaris i per gaudir de tots els plaers lligats a la vida bohèmia de la capital (va criticar la seva afició al joc, la beguda i les dones). El que pensava Rizal queda perfectament reflectit en una carta adreçada a un dels membres de la comunitat tagala a Barcelona el 1888: «El més important que es pot demanar dels filipins de la nostra generació és que no siguin literats, sinó bons homes, bons ciutadans, que puguin ajudar a progressar al seu país amb el cap, el cor i, si és necessari, amb les armes».¹³

La consolidació d'aquesta colònia filipina de Barcelona, a la qual Rizal era cada cop més proper, es pot resseguir a partir de l'activitat desplegada pels seus tres membres més destacats, Graciano López Jaena, Marcelo Hilario del Pilar i Mariano Ponce. López Jaena, nascut a Jaro Iloilo el 1850, va arribar a Espanya el 1879 amb la intenció d'estudiar medicina a la Universitat de València, però ràpidament es va sentir atret per la capital de l'Estat. Allà, el seu radicalisme republicà (es va afiliar al partit de Ruiz Zorrilla) i el fet que, a diferència de la majoria dels integrants de la colònia filipina a Madrid, criolls o mestissos procedents de l'illa de Luzon, fos un indi visaya, el van apartar ben aviat del grup dirigent que fixava l'estratègia que calia seguir. López Jaena va quedar marginat del projecte de creació del diari *Espanya en Filipinas*, el primer número del qual va veure la llum a Madrid el març del 1887. El diari es convertí en el portaveu de les tesis annexionistes, defensades pels intel·lectuals filipins moderats residents a la cort, que demanaven la conversió de les Filipines en una província espanyola més. La divisió entre moderats i radicals al si de la colònia filipina es va fer encara més profunda amb motiu de l'Exposició General de Filipines, organitzada a la capital de l'Estat el 1887 per iniciativa del ministre Víctor Balaguer.

L'esdeveniment va ser un èxit de públic i, en opinió del ministre català, va contribuir a l'objectiu de rellançar la penetració econòmica de

13. Rizal a Mariano Ponce, Londres, 27 de juny de 1888. En una altra carta adreçada també a Ponce, signada a Londres el 27 de juliol, Rizal insistia en la coincidència dels seus punts de vista amb els de la colònia filipina a Barcelona. Després d'haver comentat elogiosament l'activitat de Plaridel, pseudònim de Marcelo Hilario del Pilar, afirmava: «el dia que tots els filipins pensin com ell i com vós [en referència a Ponce] podrem considerar completada la nostra àrdua missió, que és la formació de la nació filipina».

la metròpoli a la colònia asiàtica. Tanmateix, per als filipins residents a Espanya l'exposició va tenir dues lectures ben diferents. Per als elements més moderats, com ara Govantes o Lete, residents a Madrid i impulsors del diari *Espanya en Filipinas*, representava una oportunitat única per donar a conèixer a la societat espanyola la realitat filipina i es podia aprofitar per presentar els seus principals problemes. En canvi, per als components més radicals de la diàspora filipina, com ara López Jaena, Antonio i Juan Luna, Francisco Aguirre, Mariano Ponce o el mateix Rizal, es tractava d'una iniciativa ordida pels ordes regulars, alguns membres dels quals havien comissariat l'exposició, que pretenia convèncer els visitants de la mostra de la situació de retard de la societat filipina i de la seva incapacitat per assimilar qualsevol tipus de reforma modernitzadora que li concedís el Govern espanyol.

El rebuig a l'exposició de nadius igorrots i moros, com si fossin animals irracionals, va constituir un factor d'importància no negligible en la consolidació d'un sentiment nacional entre bona part dels filipins residents a Espanya. Els rics descendents de les oligarquies de Luzon i les illes Visayas que estudiaven a Espanya van sortir en defensa de la dignitat dels indígenes exhibits, procedents de les regions més endarrerides del seu país i, tractant-los com a germans i compatriotes, trencaren una barrera ètnica i social que havia estat el principal obstacle per a la consolidació a les Filipines d'un projecte nacional unitari. Aquesta oposició es va tornar a produir amb motiu de l'Exposició Universal de Barcelona de l'any 1888.¹⁴

Marcelo Hilario del Pilar fou, després de Rizal, la principal figura de l'activisme nacionalista a les Filipines dels anys vuitanta. Nascut el 1850 a la província de Bulacan i germà d'un dels components del clergat secular filipí deportats després del motí de Cavite del 1872, formà part del consell de redacció del *Diariong Tagalog*, el primer diari bilingüe fundat a Manila el 1882, en un moment d'un cert relaxament de la censura de premsa durant el primer mandat com a governador general de Fernando Primo de Rivera. Entre el 1884 i el 1888, Del Pilar va organitzar, amb el suport d'alguns alts funcionaris progressistes i de maçons destinats a les illes, una activa campanya contra els abusos dels ordes regulars que desembocà, el maig del 1888, en una protesta

14. Sobre aquestes exposicions, vegeu Luis Àngel SÁNCHEZ GÓMEZ, *Un imperio en la vitrina. El colonialismo español en el Pacífico y la Exposición de Filipinas de 1887*, Madrid, CSIC, 2003.

general contra els frares. L'arribada del general Valeriano Weyler com a nou capità general aquell mateix any va provocar un enduriment de la persecució contra els elements *filibusteros* de la societat filipina i Del Pilar es va veure obligat a traslladar-se a Barcelona, on ja vivia el seu deixeble i col·laborador Mariano Ponce.

Ponce, natural com Del Pilar de la província de Bulacan, havia arribat a la Ciutat Comtal el juny del 1887 amb l'excusa d'estudiar medicina a la universitat. En realitat, seguia les instruccions del seu mentor, preocupat per la situació de divisió i inactivitat en què es trobava en aquell moment la colònia filipina a Espanya. La missió principal de Ponce era crear un nou òrgan d'expressió del moviment de la Propaganda, que substituís el frustrat projecte madrileny i tingués la seva seu a Barcelona, i convèncer a la vegada a Rizal que assumís la direcció del projecte. Tot i que Rizal es va desplaçar des de Londres a Barcelona el desembre del 1888 per discutir amb López Jaena i Ponce les característiques del nou diari, es va negar reiteradament a dirigir-lo amb l'excusa que el seu treball de recerca al British Museum no era compatible amb una implicació directa en el projecte. En realitat, el líder nacionalista filipí estava manifestant els seus primers dubtes sobre l'interès de qualsevol acció política que no fos directament dirigida a despertar l'adormida consciència nacional del poble filipí.

La Solidaridad, dirigida per Galicano Apacible i amb López Jaena com a vicepresident i Ponce com a tresorer, va veure la llum finalment el 15 de febrer de 1889. Es tractava d'una publicació de poques pàgines (entre vuit i dotze), ocupades en la major part per articles dels filipins implicats directament en la producció de la publicació, a més de col·laboracions ocasionals de Rizal o del seu amic l'etnòleg austríac Ferdinand Blumentritt. La seva línia editorial es caracteritzava per una crítica constant al «govern dels frares» i contra la incapacitat dels governs progressistes de Sagasta per introduir reformes polítiques a les Filipines. El ressò que la nova publicació va tenir entre la colònia filipina a Europa va servir per fer renéixer les esperances dipositades en la seva capacitat de pressió sobre el Govern espanyol. El mes de novembre del 1889, la capçalera del diari es traslladà a Madrid per col·laborar activament en la campanya endegada per l'Associació Hispano-Filipina, presidida per Morayta, encaminada a obtenir una representació a les Corts.

El fracàs final d'aquesta iniciativa, que va rebre el suport d'importants polítics com ara Segismundo Moret, Rafael María de Labra i,

sobretot, Francesc Pi i Margall, desenganyà definitivament Rizal i el seu grup de seguidors a Barcelona sobre la utilitat de l'activisme filipí a Espanya. L'any 1891, Rizal trencà definitivament amb *La Soli* i preparà el seu retorn a les Filipines. El seu nou projecte polític, la Lliga Filipina, redactat a Hong Kong i inspirat en el projecte nacionalista de la Lliga de Catalunya (1887), pretenia donar prioritat al desenvolupament de la consciència nacional del poble filipí per tal d'adobar el terreny per a la lluita i la independència. La deportació de Rizal a Dapitan el 1892 i el seu afusellament el 30 de desembre de 1896 van accelerar aquesta lluita.

L'any 1896 fou funest en l'idil·li entre Barcelona i els nacionalistes filipins. Van morir a la ciutat López Jaena i Del Pilar, mentre que Mariano Ponce feia les maletes per marxar a Hong Kong i integrar-se a la Junta Revolucionària que coordinava les activitats del revoltats filipins. Finalment, el 4 d'octubre arribava al port el vaixell *Isla de Panay*, en viatge de retorn de Manila i amb el doctor Rizal detingut a bord. La seva darrera estada a Barcelona no podria haver estat menys plaent. Després d'haver complert una quarantena preceptiva de tres dies, Rizal va ser traslladat per la Guàrdia Civil al castell de Montjuïc, on fou entregat a les autoritats militars. Entre les tres i les quatre de la tarda el van conduir a Capitanía per ser interrogat durant dues hores pel militar català Eulogi Despujol, que l'havia deportat a Dapitan (Mindanao) l'any 1892 quan era capità general de les Filipines.¹⁵ Més tard, van embarcar Rizal al creuer *Colón* per traslladar-lo a Manila, on va ser jutjat per un tribunal militar i condemnat a mort.¹⁶

Segons explicà un corresponsal de *La Vanguardia*, testimoni presencial del darrer viatge de Rizal a la seva terra: «Era éste de pequeña estatura, tipo marcadamente filipino, y vestía un terno negro, cubriendo su cabeza con un sombrero hongo. Marchaba el doctor Rizal tranquilo en apariencia y con la vista fija en el suelo. Usa bigote poco poblado y su edad parece ser de 35 a 40 años. Llevaba en la mano un cuaderno y unos gemelos de campaña».

15. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «La "cuestión Rizal". Memoria del Gobernador General Despujol (1892)», *Revista de Indias*, LVIII, 213 (maig-agost 1998), pàg. 365-384.
16. Còpia extractada del sumari i les diligències del judici, a Horacio DE LA COSTA, *The Trial of Rizal: Wenceslao Emilio. Retana's Transcription of the Official Spanish Documents*, Quezon City, Ateneo de Manila University Press, 1996 (2a edició).

BARCELONA, LA METRÒPOLI DE GUINEA?

Guinea Equatorial va ser colònia espanyola durant gairebé dos-cents anys però, tot i que les relacions amb Barcelona van ser molt estretes, la transcendència d'aquest lligam és força desconeguda i ha quedat esvaïda per la preponderància que va adquirir el comerç amb Amèrica i per la notable influència dels indians a la ciutat. L'illa de Fernando Poo es va convertir en el nucli de les primeres cases comercials i explotacions agrícoles dels colons. El producte de comerç principal va ser el cacau. Tanmateix, un sistema aranzelari perjudicial, la manca d'infraestructures i l'escassetat de mà d'obra frenaven el desenvolupament de la colònia, fet que explica el naixement de diverses institucions agrícoles i comercials de defensa mútua amb seu a Barcelona.

Els tres problemes esmentats van trobar el suport necessari per a la seva resolució durant el règim franquista, molt interessat a mantenir la idea colonialista i al qual es van adherir els empresaris colonials barcelonins instal·lats a Guinea.

La fi de tot plegat va arribar amb la independència de la colònia, ja que els nous dirigents, clarament nacionalistes, culpaven l'ocupació espanyola de tots els mals del país. Els colons van ser repatriats sense ni tan sols poder fer efectius els seus béns, circumstància que explica per què la seva influència a Barcelona no fou tan rellevant com la dels indians.

BARCELONA, ¿LA METRÓPOLIS DE GUINEA?

Guinea Ecuatorial fue colonia española durante casi doscientos años pero, a pesar de sus estrechas relaciones con Barcelona, la trascendencia de este vínculo es bastante desconocida y ha quedado disipada por la preeminencia que adquirió el comercio con América y la notable influencia de los indios en la ciudad.

La isla de Fernando Poo se convirtió en el núcleo de las primeras casas comerciales y explotaciones agrícolas de los colonos. El principal producto de comercio fue el cacao. Sin embargo, un sistema arancelario perjudicial, la falta de infraestructuras y la escasez de mano de obra frenaban el desarrollo de la colonia, lo cual explicaría el nacimiento de varias instituciones agrícolas y comerciales de defensa mutua con sede en Barcelona.

Los tres problemas mencionados hallaron el apoyo necesario para su resolución durante el régimen franquista, muy interesado en mantener la idea colonialista y al cual se adherieron los empresarios coloniales barceloneses instalados en Guinea.

El final de todo ello llegó con la independencia de la colonia, ya que los nuevos dirigentes, claramente nacionalistas, culpaban a la ocupación española de todos los males del país. Los colonos fueron repatriados sin ni siquiera poder hacer efectivos sus bienes, circunstancia que explica que su influencia en Barcelona no fuese tan relevante como la de los indios.

BARCELONA, THE METROPOLIS OF GUINEA?

For almost two hundred years Equatorial Guinea was a Spanish colony, but even though Guinea and Barcelona had very close ties the significance of this connection is scarcely known, dissipated by the preponderance acquired by trade with America and the notable influence in the city of the Catalans who returned home after having made their fortunes in Latin America.

The island of Fernando Poo became the centre of the first trade houses and farms of settlers, and the chief commercial product was cacao. However, a poor customs system, the lack of infrastructure and the scarcity of labour hindered the development of the colony, which explains the birth of several mutually supportive agricultural and commercial organisations with headquarters in Barcelona.

These three problems were solved during the Franco regime, that was very interested in preserving the colonialist idea adhered to by colonial businessmen from Barcelona established in Guinea.

It all came to an end with the independence of the colony, for the new leaders, who were clearly nationalists, blamed Spanish occupation for all the country's ills. The settlers were repatriated without being able to cash in their assets, a circumstance that explains why their influence in Barcelona was not as relevant as that of those who had returned from Latin America.

BARCELONA, LA METRÒPOLI DE GUINEA?

Jordi Sant

La gloria de la iniciativa en las gestiones para establecer corrientes de comercio entre la Guinea española y la Península corresponde a Barcelona.

Ricardo Beltrán y Rózpide, 1915

Si hay agricultura en Fernando Poo, ¿a quién se debe?

A Cataluña nada más.

La Voz de Fernando Poo, 1911

Introducció

Pocs són els catalans que coneixen l'actual República de Guinea Equatorial. Alguns, potser, relacionen el país amb les excentricitats megalòmanes de l'actual president i els seus negocis petrolers, però no gaires recordaran que aquest Estat va ser una colònia espanyola durant quasi dos-cents anys. Per als antics colons i els especialistes, tan sols, resta el secret de les estretes relacions que es van bastir entre Barcelona i els Territorios Españoles del Golfo de Guinea al segle passat.

És cert que Guinea no fou Cuba. Ni existiren *indians* procedents dels tròpics africans que el 1968, any en què Guinea aconseguí la seva independència, repatriessin grans capitals i els invertissin a Catalunya. Tampoc no són cèlebres ni conegudes les famílies que van portar el pes de l'explotació econòmica d'aquests territoris. Tanmateix, alguns topònims guineans ens mostren la innegable importància que els catalans van tenir durant la colonització: els antics vestigis d'una finca de cacau que conserva el nom de La Barcelonesa;¹ un petit poble als afores de la capital anomenat Fortuny; nombrosos cognoms amb

reminiscència catalana com Garriga o Mas i fins i tot referències culturals a la gasiveria i laboriositat catalana, ja que els habitants de la província d'Ebebeyín, considerats els més treballadors i garrepes, són anomenats «los catalanes de Guinea».²

Més enllà del reguitzell d'anècdotes, gràcies al fons documental de La Casa de la Guinea Española, que actualment es troba a l'Arxiu Nacional de Catalunya, podem constatar que una gran part dels capitals invertits a la colònia espanyola procedien de famílies catalanes que, en la seva majoria, residien a Barcelona. La Casa de la Guinea Española, com més tard explicarem, fou una institució vigent durant el franquisme amb seu a la Ciutat Comtal encarregada de fer d'altaveu dels colons catalans establerts a Guinea. Tanmateix, la seva història es remunta a molts anys abans, quan els colons catalans es van començar a organitzar per constituir-se en un *lobby* empresarial per fer sentir la seva veu a un Govern espanyol que, segons ells, no posava prou èmfasi en l'explotació dels territoris colonials.

Fernando Poo: esclaus, oli de palma i cacau

Si bé la sobirania espanyola sobre els territoris colonials guineans es remunta formalment al 1778, quan, a través del Tractat d'El Pardo, els portuguesos cediren l'illa de Fernando Poo, la minúscula Annobón i el dret d'explorar territoris continentals costaners, el domini efectiu d'aquesta zona no es va dur a terme fins ben entrada la segona meitat del segle XIX. Les causes d'aquest desinterès són diverses: des de la

1. Francesc CABANA VANCELLS, *Cròniques de Guinea Equatorial*, Barcelona, Proa, 2005, pàg. 21.

2. Gustau NERIN ABAD, «La Guinea Espanyola, una metròpoli guineana», *Quaderns El País* (setembre 2008).

manca de capitals públics fins a les dificultats per convertir l'illa de Fernando Poo en un port de presa d'esclaus per dur-los cap a Amèrica.³

El Govern espanyol, més preocupat per mantenir les engrunes del seu vell imperi americà que no pas per llançar-se a noves aventures colonials, no va participar en la cursa imperial europea per dominar territoris del continent africà. L'illa quedà sota l'òrbita anglesa i fou utilitzada com a port per interceptar naus esclavistes. No faltaren, però, intents individuals d'aprofitar la conjuntura, ja que, a mitjan segle XIX, eren diverses les cases catalanes que participaven en el lucratiu comerç triangular (Europa, Àfrica, Amèrica), fins i tot després de la prohibició del tràfic d'esclaus per iniciativa anglesa.

Ben coneguts són els casos d'alguns vaixells de les cases comercials catalanes Josep Vidal i Ribas i Montagut i Companyia que, després de diversos viatges a les costes africanes durant la dècada de 1850 per dur a terme intercanvis comercials més que dubtosos, foren capturats per la flota britànica acusats de tràfic d'esclaus. Les nombroses queixes per part de les cases comercials catalanes davant d'aquesta situació les podem considerar el primer germe d'interessos burgesos en el comerç africà que va cristal·litzar anys més tard.⁴

Tot sembla indicar, però, que Fernando Poo va quedar al marge del comerç d'esclaus. Tanmateix, sí que podem afirmar que, de mica en mica, l'illa es va convertir en exportadora d'oli de palma, utilitzat com a lubricant per a la maquinària. La febre industrial que vivia Europa durant la segona meitat del segle XIX pot explicar per què tant els bubis (oriünds de Fernando Poo) com els *fernandinos* (esclaus alliberats immigrants a l'illa) es dedicaren a l'extracció d'aquest producte, que compraven majoritàriament comerciants anglesos amb destinació als ports de Liverpool i Londres.

Finalment, el cultiu que triomfà, no sense entrebancs, fou el del cacau. La primera gran empresa catalana que s'establí a Fernando Poo fou la societat Rius y Torres, que, anys més

tard, va posar en funcionament una de les finques més conegudes a l'illa, La Barcelonesa. Al seu torn, aquesta empresa també fou una societat anònima creada pels catalans Jaume Pagès i Estapé, Joan Verdaguer i Baran i Carlos Compte i Regueiro. Entre els socis principals de Rius y Torres hi havia Salvador Trinitat Rius i Torres, cunyat de Sebastià Torres, que més endavant entrà a formar part de l'empresa.⁵ Sebastià Torres encarna perfectament el prototip de família burgesa barcelonina, amb un peu posat als negocis i l'altre a la política. Fou president de la Lliga de Defensa Industrial i Comercial de Barcelona i, posteriorment, diputat per la Lliga Regionalista, on va ser un dels membres de la candidatura dels quatre presidents que significà la irrupció del regionalisme català dins la Restauració espanyola.

Un any més tard s'hi establí la firma Buxeres Hermanos i Font, dels germans graciencs Francesc i Joan Buxeres i Bultó i de Joan Font, que deixaren l'administració de les finques a les mans de Bonaventura Roig, un dels colons catalans més actius de les primeres dècades del segle XX. Amb ells, altres catalans que s'aventuraren a demanar concessions de terres foren els osonencs Miquel Trias i Trias, Jaume Riera i Caralt i Josep Vilarrassa i Arenas, que fundaren la famosa Vigatana, una de les finques més rellevants durant tot el segle XX.⁶

Aquest primer desembarcament d'empreses catalanes també s'explica per un domini cada cop més efectiu de l'illa. Bàsicament, quatre elements ajudaren a aquest fet.

El primer fou la tasca dels exploradors espanyols Iradier, d'Alamonte o Bonelli, que, com al seu torn van fer Livingstone o Stanley (però a petita escala), cartografiaren els territoris guineans. En segon lloc, cal destacar l'arribada, l'any 1883, dels missioners claretians, en la seva majoria procedents de l'interior de Catalunya. Moguts pel seu fervor evangelitzador, foren els primers a entrar en contacte real amb les poblacions de Fernando Poo i acabaren posant les bases per a l'establiment de futures finques agrícoles, algunes de les quals van ser dirigides pel mateix orde. La petjada catalana de les missions catòliques va ser present gairebé durant tota la colonització i, des d'un bon inici, els claretians van traslladar algunes litúrgies pròpies, com ara la veneració per la Moreneta, a les quals se sumaren molts colons.⁷

3. Per a una aproximació històrica a la colonització espanyola de Guinea Equatorial es pot consultar María Dolores GARCÍA CANTÚS, *Fernando Poo: Una aventura colonial española. I: Las islas en litigio: entre la esclavitud y el abolicionismo, 1777-1846*, Vic, Ceiba, 2006; Juan José DÍAZ MATARRANZ, *De la trata de negros al cultivo del cacao. Evolución del modelo colonial español en Guinea Ecuatorial de 1778 a 1914*, Vic, Ceiba, 2005.

4. Josep Maria FRADERA BARCELÓ, «La importància de tenir colònies. El marc històric de la participació catalana en el complex espanyol d'ultramar», dins Josep Maria FRADERA BARCELÓ, *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*, Barcelona, Consorci de les Drassanes de Barcelona, Àmbits de Serveis Editorials, 1995, pàg. 38.

5. DÍAZ MATARRANZ, *De la trata...*, pàg. 101.

6. DÍAZ MATARRANZ, *De la trata...*, pàg. 101.

7. Miquel VILARÓ GÜELL, «Missioners o viatgers? Els claretians a la Guinea Espanyola», dins Maria Dolores GARCIA RAMÓN, Joan NOGUÉ i Perla ZUSMAN (eds.), *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*, Lleida, Pagès Editors, 2008, pàg. 134.

Un tercer element clau va ser l'establiment, l'any 1887, d'una línia regular de vapors de la Compañía Trasatlántica, que feien la triple funció de transportar passatgers, correspondència oficial i mercaderies. Finalment, el Govern, tot i la manca de recursos destinats a l'illa, va promoure l'emigració de famílies espanyoles per mitjà de la cessió de petits lots de terra a baix cost. Molts dels que abandonaren la Península disposaven d'escassos recursos i la seva activitat econòmica, que rivalitzà amb la dels *fernandinos* i les grans empreses agrícoles i comercials, va acabar engolida per aquestes.

La Barcelona africanista: del Marroc a Fernando Poo

Les raons per les quals les primeres cases comercials i explotacions agrícoles que s'establiren a Fernando Poo van ser catalanes, i especialment barcelonines, no són fortuïtes. A les velles rutes comercials abans esmentades caldria afegir un cert desvetllament intel·lectual de la burgesia barcelonina pel fenomen colonial africà. Tanmateix, el principal interès no residia en els territoris guineans, sinó al Marroc. Barcelona, des de finals del segle XIX, va ser un dels punts clau en l'agitació africanista, i diaris com ara *La Veu de Catalunya* es convertiren en un dels altaveus a través dels quals s'expressava la voluntat de la burgesia industrial i comercial d'ocupar el Marroc.

L'ideari imperial noucentista es posà de manifest amb la creació, l'any 1895, de la Societat Geogràfica de Barcelona, que va néixer a recer de l'empresariat català del Foment del Treball Nacional. Els objectius d'aquesta institució eren estudiar les possibilitats comercials que oferien les possessions colonials per atreure capitals disposats a invertir en aquests territoris. La Societat Geogràfica de Barcelona tingué una revista pròpia i fou capitanejada pel polifacètic Josep Ricard i Giralt (geògraf, navilier, articulista, etcètera), i entre els seus vicepresidents hi va haver figures sociopolítiques rellevants com ara Ròmul Bosch i Alsina (futur alcalde de Barcelona) o el navilier Miquel Gummà.⁸ Tanmateix, l'activitat real d'aquesta institució va ser molt menor que la projectada inicialment, ja que fou coetània amb la desfeta del 1898. No va ser fins al cap de deu anys, un cop firmat l'acord hispanofrancès (1904), que establí les zones de domini per a cada país,

8. José Luis VILANOVA, «Les societats geogràfiques de Catalunya i els viatges al continent africà», dins GARCIA RAMÓN, NOGUÉ i ZUSMAN (eds.), *Una mirada catalana...*, pàg. 61-62.

que l'activitat africanista es va reprendre sota els auspicis d'una nova Societat Geogràfica i Comercial. El clar to militarista que agafà la colonització del Marroc, però, va fer que una part de la burgesia catalana se n'allunyés de manera prudencial.

Va ser a cavall del canvi de segle i a recer d'aquestes institucions que les empreses barcelonines van augmentar la seva presència a Fernando Poo i començaren a organitzar-se per defensar els seus interessos. Bàsicament, ho van fer per tres motius: demanar un tracte aranzelari favorable, sol·licitar una millora de les infraestructures i solucionar la manca de mà d'obra que patien les seves explotacions.

El problema aranzelari residia en el fet que inicialment el cacau procedent de Guinea no era considerat un producte nacional, fet pel qual havia de pagar impostos en entrar a Barcelona. Aquest fre al comerç colonial fou corregit l'any 1891, però després de la pèrdua de Cuba, les Filipines i Puerto Rico, el Govern espanyol va reprendre la fiscalitat al cacau guineà. Amb aquests impostos, que amenaçaven de tallar de soca-rel l'encara incipient domini territorial, el Govern aspirava a finançar les despeses que generava l'illa i no dedicar-hi més esforços fiscals. Les cases comercials barcelonines van rebre amb indignació la mesura i no tardaren a reaccionar. L'any 1901 es va produir una «vaga» comercial a Santa Isabel, capital de Fernando Poo, on comerciants i agricultors, emulant el tancament de caixes que havien fet els botiguers barcelonins dos anys abans, van negar-se a embarcar el cacau recol·lectat. El Govern, finalment, rebaixà les pretensions impositives malgrat no anul·lar l'impost.

La manca d'infraestructures fou un altre dels frens que expliquen la lenta colonització guineana. La inexistència de camins que creuessin l'illa o de línies ferroviàries que facilitessin el transport de mercaderies, com també la mala connexió entre Fernando Poo i el territori continental, constituïen el focus de totes les reclamacions. A més a més, l'amenaça constant de malalties tropicals (tripanosomosi, paludisme) van fer que els colons demanessin infraestructures sanitàries per fer la vida a la colònia més suportable.

La tercera gran queixa era la mà d'obra. El cacau era un producte relativament fàcil de conrear. Les tècniques utilitzades no eren gaire complexes i, bàsicament, requerien dues coses: en primer lloc, paciència, ja que la plantació no era rendible fins al vuitè any i, en segon lloc, molta mà d'obra, ja que la mecanització era inexistent. Tant agricultors com el Govern colonial intentaren nodrir les plantacions de mà d'obra autòctona, però els

bubis es mostraren totalment hostils a les noves formes de treball imposades pels colons que, més d'una vegada (1989, 1904, 1910), amenaçaren de trencar l'ordre social a la colònia a causa dels abusos constants.⁹

Aquest fet va suposar que els empresaris haguessin de buscar treballadors fora de Fernando Poo, i les opcions eren més aviat reduïdes. La primera passava per crear un corrent migratori des dels territoris continentals, encara escassament controlats; l'altra, per contractar treballadors de Libèria, l'únic territori no colonial de l'Àfrica Occidental. Tant l'una com l'altra van ser molt discutides i Fernando Poo es convertí en alguns moments en focus de la crítica europea sobre el tracte que es donava als treballadors africans.¹⁰ Cal recordar que, a principis del segle xx, es destaparen les barbaritats que el monarca belga Leopold II havia fet al Congo i la suposada *missió civilitzadora* europea a l'Àfrica quedà desemmascarada per les atrocitats que es duïen a terme sobre la població africana.¹¹

Barcelona, seu del lobby empresarial

Per fer front a totes aquestes dificultats, les principals cases agrícoles i comercials busquen la manera d'organitzar-se per defensar els seus interessos. La fórmula institucional escollida fou la Cámara Agrícola de Fernando Poo, fundada el 1906 a Santa Isabel. Aquesta institució creà ràpidament un comitè, subsidiari en un principi, ubicat a Barcelona. D'aquesta manera es constituí com una organització dual: a Santa Isabel es dirimien els problemes del dia a dia lligats a qüestions agrícoles, però de seguida es va veure que qui controlaria les decisions més importants seria el Comitè de Barcelona. Aquest fet s'explica principalment per l'absentisme de l'elit colonial a l'illa, ja que la gran majoria d'empreses agrícoles i comercials tenien una doble seu (colònia-metròpoli) i els propietaris acostumaven a dirigir-les des de la Península, on la vida els resultava més còmoda. Fou des de Barcelona que l'elit colonial ordí les principals estratègies per convertir Fernando Poo, i més tard la resta dels territoris espanyols de Guinea, en un negoci rendible.

9. María Dolores GARCÍA CANTÚS, «Videant Consules. El trabajo forzado bubí en la colonia española de Fernando Poo. 1891-1912», congrés *Between Three Continents: Rethinking Equatorial Guinea on the Forieth Anniversary of Its Independence*, Nova York, Hofstra University, 4 d'abril de 2009.

10. «Por el buen nombre de Fernando Poo», *La Vanguardia* (28-1-1931).

11. Adam HOCHSCHILD, *El Fantasma del Rei Leopold*, Barcelona, Península, 2007.

El seu primer pla es dugué a terme l'any 1910. El Govern espanyol seguia sense prescindir de la fiscalitat del cacau que, segons els comerciants, deixava uns escassos marges de benefici. Per aquest motiu, les principals empreses agrícoles i comercials elaboraren una proposta al Govern que consistia en una reducció aranzelària, sense impedir que mantingués una alta recaptació.

La resposta a aquest atzucac era un perfecte pla elaborat amb el suport de Frederic Rahola i Trèmols, Joan Antoni Güell o Ignasi Girona, fermos defensors del proteccionisme econòmic i propers a la Lliga Regionalista de Catalunya. Es tractava d'establir una rebaixa impositiva (de 0,7 a 0,5 pessetes el quilogram) a les primeres 2.000 tones de cacau que entressin a la Península, mentre que la resta de la producció es gravaria amb 1,20 pessetes el quilogram, el mateix impost que pagaven els cacaos estrangers.

Amb aquest pla, el que buscaven els comerciants i agricultors de Barcelona eren dues coses. D'una banda, guanyar més marge respecte als cacaos estrangers, sobretot els procedents de la Costa de l'Or (Ghana) i de les colònies portugueses de São Tomé i Príncipe, que tenien explotacions molt més rendibles i que començaven a competir seriosament amb el cacau guineà. L'altra era ajustar la quantitat amb rebaixa impositiva (l'anomenat *cupò*) al consum peninsular. D'aquesta manera, segons els economistes catalans, s'aconseguia ajustar l'oferta a la demanda i els preus que se'n podien extreure serien alts. En cas contrari, si entrava més cacau del que podia absorbir la metròpoli, els preus baixarien a causa de l'excés d'oferta.

Aquest pla despertà molts recels, sobretot entre la classe política espanyola, ja que feia aflorar les velles disputes entre els posicionaments proteccionistes i lliurecanvistes. El Cercle Mercantil de Madrid posà el crit al cel acusant els comerciants barcelonins d'egoistes i especuladors. Començà així una gran disputa que durà més de vint anys. Darrere del Cercle Mercantil de Madrid hi havia algunes cambres de comerç i, sobretot, els principals productors de xocolata, que desconfiaven que unes poques firmes comercials controlessin tot el cacau i preveïen, amb encert, que el monopoli de la producció suposaria inevitablement un augment de preus. La victòria del pla català l'hem de cercar en la influència dels diputats de la Lliga al Ministeri d'Estat, que fou el que finalment va permetre que s'aprovés la reforma.¹²

12. DíAZ MATARRANZ, *De la trata...*, pàg. 206.

A partir d'aquell moment les rivalitats i les complicitats es multiplicaren. Per una banda, els empresaris barcelonins gaudiren d'una certa bonança econòmica que els va permetre augmentar els beneficis, adquirir noves terres i fer-se càrrec de la comercialització dels petits propietaris, molts d'ells fernandins. Aquest fet els donà un paper preponderant dins l'activitat econòmica de l'illa.

Per altra banda, els sectors lliurecanvistes de Madrid iniciaren una intensa campanya per promoure la inversió de capitals procedents d'aquesta ciutat i d'altres sectors de la Península per respondre al monopoli català. Al mateix temps, els fabricants de xocolata començaren una lluita per aconseguir un augment del *cupo*, fet que va obligar a liberalitzar el mercat i a reduir preus.

Les veus de la metròpoli

Com apuntàvem en la introducció, les cases barcelonines establertes a Guinea Equatorial no són tan conegudes com les indianes. Això no treu que, des de la dècada del 1910 fins al 1968, existissin unes quantes empreses que es van mantenir al capdavant de l'agricultura i el comerç colonial i dels seus òrgans representatius. Destaquen, per exemple, la família Pérez López, amb seu a l'edifici modernista del carrer Comtal número 32, obra de Cèsar Martinell, deixeble de Domènech i Muntaner.¹³ Aquest edifici, com veurem més endavant, allotjà les principals institucions de defensa agrícola i comercials. Altres noms rellevants foren Ramon Goula, Bonaventura Roig, Salvador Sendrós o Joaquim Rodríguez Barrera. Aquest últim va ser un dels colons més importants, ja que a banda de presidir durant molts anys la Unión de Agricultores, va publicar diversos tractats d'agricultura colonial i fins i tot una novel·la poc coneguda titulada *Mobbe. Un negro de Fernando Poo. Viaje, vida y costumbres de Fernando Poo*, un retrat de la societat colonial amb grans dosis d'apologia colonialista de caire racista.¹⁴

Tot grup de pressió necessitava un mitjà de comunicació. Si el *Diari de Barcelona* era la veu dels conservadors catalans, *La Vanguardia* dels liberals i *La Veu de Catalunya* de

13. Mercè VALLEJO i David ESCAMILLA, *La Barcelona del Viento. Un viaje por los lugares de la Barcelona secreta inspirados por la sombra del viento*, Barcelona, Ma Non Troppo, 2007.

14. Joaquín RODRÍGUEZ BARRERA, *Mobbe. Un negro de Fernando Poo. Viaje, vida y costumbres de Fernando Poo*, Barcelona, Vilà, Aleu i Domingo Impresiones, 1931; *Manual del agricultor en Fernando Poo. El cacao*, Barcelona, Artes Gráficas, S.A., Sucesores de Henrich y Cía., 1924.

la gent de la Lliga, els empresaris colonials barcelonins també van apostar per tenir un mitjà on difondre la seva causa. Fou *La Voz de Fernando Poo*, creat l'any 1910 a Barcelona sota la direcció de Francisco López Canto, fill de Jerónimo López, un dels primers agricultors de l'illa. López Canto, més interessat en el periodisme que en l'agricultura, es va dedicar en cos i ànima a la propaganda i l'agitació colonial. Els seus escrits sempre denunciaven el passotisme i la manca d'inversió governamental, la laboriositat dels colons i les dificultats extremes que havien de patir per sobreviure a l'illa. A més a més, fou considerat una de les veus més autoritzades a l'hora de demostrar a l'opinió pública espanyola les grans possibilitats econòmiques que oferia Fernando Poo.¹⁵

La seva relació amb l'elit barcelonina va passar per dues etapes. Tot i que en un inici havia format part del grup d'agricultors que van proposar la rebaixa aranzelària del *cupo*

15. FRANCISCO LÓPEZ CANTO, «En defensa de las colonias de Guinea», *La Voz de Fernando Poo* (Barcelona), 1919.

Portada de *La Voz de Fernando Poo*.

(Foto: AHCB)

l'any 1911, López Canto va utilitzar el seu diari per criticar el monopoli barceloní. El seu entusiasme colonial era tan gran que creia que la producció no havia de limitar-se i que el que calia potenciar era un augment del consum interior.¹⁶

Tanmateix, el 1914, el diari va canviar totalment d'opinió i va endegar una clara defensa de la rebaixa impositiva i dels interessos de Barcelona. A partir d'aquell moment, doncs, *La Voz de Fernando Poo* es va convertir en la veu dels colons de Barcelona fins a la seva desaparició el 1936.

El Consorcio de Receptores i la Delegación de la Cámara de Agricultores

El context econòmic favorable de la Primera Guerra Mundial va permetre augmentar les exportacions als països bel·ligerants i aparcar momentàniament les disputes comercials. Un cop acabat el conflicte bèl·lic, però, els problemes tornaren a aparèixer. La producció de les colònies franceses i angleses va omplir de cacau els mercats europeus i, altre cop, Barcelona tornava a ser l'única sortida per al cacau guineà. L'augment de producció va saturar els mercats i la competència entre comerciants va afavorir una important baixada de preus.¹⁷

Aquesta vegada, les cases comercials de Barcelona cercaren noves estratègies per defensar els seus interessos. En primer lloc, sota els auspicis del Foment Nacional del Treball, l'any 1921 es creà el Consorcio de Receptores, en les bases del qual es reconeixia que, sense voler contravenir les lleis de l'oferta i la demanda, perseguia una fixació mínima de preus entre totes les cases comercials.¹⁸

Aquesta iniciativa també tenia com a objectiu desacreditar aquelles cases que no s'hi volguessin adherir, ja que dins del consorci es creà una Junta Classificadora que catalogava el cacau segons la seva qualitat i en marcava un preu mínim. Aquesta institució pretenia sancionar moralment les cases comercials que infringissin la fixació de preus i desacreditar els comerciants que no acceptessin classificar els seus cacaus. Malgrat tot, aquest consorci no tenia cap eina de control determinada i, per tant, adherir-s'hi s'entenia com un «pacte d'honor». La vida d'aquesta institució fou fugaç, ja que va patir el boicot de dues cases comercials de capital estranger, Moritz i Afri-

can & Eastern, que no seguiren els preceptes marcats.

Al mateix temps, el comitè de la Cámara de Agricultores (que a partir d'aquell moment s'anomenà Delegación) va iniciar una gran lluita per fer complir la legislació sobre la xocolata. Els productors espanyols, entre els quals també n'hi havia de catalans (Amatller, Juncosa, Torras), havien decidit buscar noves fórmules per rebaixar la quantitat de cacau que s'utilitzava en la massa de xocolata, adulterant la massa amb arròs, farina de cacauet i altres farines feculentos. D'aquesta manera reduïen la quantitat de cacau i abaratien el preu del producte. La Delegación es va erigir en la principal eina per denunciar aquest fet i exigir davant les autoritats el compliment de la legislació sobre l'elaboració d'aquest producte, que situava els mínims en un 18 % de cacau.

L'Asociación de Fabricantes de Chocolate (AFC), amb seu a Madrid, va aconseguir del Govern central la llicència «xocolata familiar» per a aquell producte adulterat, molt consumit entre les classes populars pel seu baix cost. Aquest fet indignà la Delegación, que inicià una campanya mediàtica per denunciar la mala qualitat de la xocolata espanyola respecte de l'europea i promoure que el percentatge de cacau en la massa havia de ser augmentat fins al 35 %. Segons la Delegación, la mala qualitat de la xocolata espanyola podia afectar nocivament la salut dels consumidors.¹⁹

Darrere la voluntat d'augmentar la quantitat de cacau a la massa de la xocolata es presentava un nou problema tant al Consorcio com a la Delegación (dues organitzacions controlades per les mateixes firmes comercials): la sobreproducció de cacau, fruit de les millores agrícoles que s'anaven introduint a les plantacions i de l'augment de concessions de terres que en dificultaven la venda en mercats exteriors.

A més a més, les grans plantacions deixaren de ser exclusivament monopoli de cases barcelonines, ja que durant la dècada del 1920 arribaren a Fernando Poo capitals procedents de Madrid, com ara la Compañía Agrícola Industrial de Fernando Poo (CAIFER), la Compañía Colonial de África, Veiga Avendaño o Joaquín Mallo. Aquestes cases agrícoles i comercials van arribar a rivalitzar amb les barcelonines i, com a protesta pel que creien que era un control abusiu del port de Barcelona, van intentar diversificar l'arribada del cacau a altres ports (València, Alacant, Bilbao i Santander)

16. «¿Por qué limitar la producción?», *La Voz de Fernando Poo* (Barcelona), 65 (1/10/1912).

17. ANC (Arxiu Nacional de Catalunya), Fons de la Casa de la Guinea Española, caixa 5/37.

18. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, *Bases del Consorcio de Receptores de Barcelona*, caixa 3/37.

19. AGA (Archivo General de la Administración), *La importación del cacao y la fabricación del chocolate*, caixa G-143.

mentre apostaven per una liberalització més gran del comerç que permetés augmentar-ne la producció. Tot i així, no podem parlar d'una oposició frontal i permanent, ja que a vegades sí que van donar suport a les iniciatives liderades des de Barcelona.

Els feliços anys vint: Primo de Rivera i la Unión de Agricultores

Si en alguna dècada hem de parlar de consolidació del projecte colonial a Guinea és, sens dubte, la del 1920. Dos dels punts d'inflexió se situen l'any 1923. El primer és el cop d'estat de Primo de Rivera, que tingué uns efectes beneficiosos per a l'empresariat colonial barceloní. El directori militar revaloritzà el fet colonial, i no tant sols pel que fa al Marroc, on s'aconseguí un control més gran del territori després del desastre d'Annual, sinó també als territoris guineans.

Primo de Rivera reorganitzà l'estructura administrativa colonial, creà la Direcció General de Marruecos y Colonias i la va posar sota dependència del Ministerio de la Presidencia. Aquests canvis foren molt ben vistos des de Barcelona, ja que significaven una decisió ferma de destinar més esforços (pressupost) a la colonització, fet que es va consumir l'any 1926 quan, sota el mandat del governador general Núñez de Prado, es van destinar uns 22 milions de pessetes al pressupost colonial, una quantitat desconeguda fins al moment.

Aquest fet va coincidir amb un nou projecte institucional dels comerciants i agricultors de Barcelona que, amb el temps, fou molt més reeixit que tots els anteriors. Es tracta de l'anomenada Unión de Agricultores de Fernando Poo. El nom resulta una mica paradoxal perquè les empreses que la conformaven estaven tan o més dedicades a l'activitat comercial que no pas a l'agrícola. Les famílies que hi trobem al darrere són les mateixes, tot i que el projecte variava una mica.

La Unión de Agricultores perseguia unir totes les cases comercials de cacau guineà per fixar uns preus en funció de la seva qualitat. Per tant, hi havia una primera comissió encarregada de dividir els cacaos per classes (de l'1 al 5 i superior), una segona per fixar els preus segons la situació del mercat i una tercera per revisar tot el procés. Aquest entramat s'agilitzava pel fet que els representants o els mateixos propietaris de cinc o sis firmes copaven tots els llocs en aquestes comissions. Una darrera feina important que assumia la Unión era controlar el *cupo* d'acord amb el consum i proposar sortides a l'estranger al cacau sobrant. El procés de formació fou lent, sobretot per les reticències de les dues cases estrangeres abans esmentades i del comerciant Ramon Goula, que rebia constants crítiques per part d'alguns comerciants que l'acusaven d'anar massa a la seva.²⁰

20. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, *Corres-*

Estand de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo en què es reclama el 30 % de cacau en l'elaboració de la xocolata. Fira de Barcelona, 1936.

(Foto: ANC)

Els comerciants que no estiguessin d'acord amb els preceptes de la Unió podien fixar els preus que volguessin, però amb una adscripció de més del 70 % de la producció a la nova institució, fet que suposava que els preus marcats fossin respectats.

D'aquesta manera, s'inicià un període de set anys en què la prosperitat comercial fou notòria, i més encara si es té en compte el context econòmic mundial. La Unió guanyà independència, ja que no depenia de cap altra institució (com era el cas de la Delegación) i era genuïnament barcelonina. A més a més, actuà com una institució polifacètica perquè, a part de controlar el mercat i adequar-lo a les seves necessitats, va dur a terme una gran tasca en molts àmbits. Destaca, per exemple, la promoció de diversos estudis per millorar el rendiment agrícola i evitar plagues, o la propaganda en contra dels fabricants de xocolata. En aquest aspecte, la Unió, juntament amb la Delegación, van perseguir els nous intents de frau dels xocolaters, que passaren a ser d'allò més variats, com per exemple negar-se a especificar els productes utilitzats al·ludint a les «fórmules secretes» o introduir nous productes fins a aquell moment desconeguts. Fins i tot, en algun cas, van haver de fer front a un boicot generalitzat de tots els xocolaters que, com a protesta pel proteccionisme barceloní, van comprar cacau procedent d'Accra encara que fos més car.

A part de la feina comercial, les relacions entre la Unió i l'elit política catalana també foren clares. Un dels seus primers secretaris fou Manuel Folch i Torres que, en qualitat de jurista, va ajudar la institució en els seus primers passos, tot i que morí el 1928. No sembla estrany, doncs, que aquesta proximitat amb Guinea influís el seu germà, Josep Maria, a l'hora d'escriure una de les obres més famoses de la literatura juvenil catalana, la d'en Massagan, moltes de les aventures del qual estan ambientades en terres africanes.

A l'altra banda del mar: Río Muni

Malgrat que la centralitat política i econòmica residia a Fernando Poo, durant la dècada del 1920 la part continental de la Guinea Espanyola (Río Muni) i les altres illes (Annobón, Corisco) foren, a poc a poc, colonitzades. Va ser una penetració tardana, tot i que les primeres exploracions es van fer durant l'últim terç del segle XIX. Alemanys i francesos, que ocuparen l'actual Camerun i Gabon, respectivament,

van realitzar una colonització molt més ràpida i efectiva que no pas els espanyols. Per aquest motiu, el territori que finalment ocupà Espanya, en virtut d'un acord hispanofrancès signat l'any 1901, fou molt més reduït del que inicialment s'esperava.

A més, en molts moments l'elit colonial de Barcelona concebí Río Muni com un territori que havia de nodrir de mà d'obra les explotacions insulars. El perill d'una sobreproducció de cacau va fer que també es plantegés la possibilitat d'explotar nous productes que més tard van triomfar, com ara el cafè i la fusta. La Compañía Trasatlántica, que també s'ocupava de la connexió dels diferents territoris colonials, amb el seu delegat Pedro Bengoa al capdavant, fou una de les primeres societats a establir-s'hi, tot i que el 1925 va vendre totes les terres a la madrilenya Compañía Colonial de África.²¹

Tanmateix, el 1929 el grup Comillas reprenqué l'activitat a Río Muni, ja que el Banco Hispano Colonial, amb la col·laboració del Banc de Catalunya, van impulsar la creació de la Compañía Nacional de Colonización Africana (ALENA).²² Aquesta progressiva explotació dels territoris continentals va fer que la Unió de Agricultores de Fernando Poo passés a anomenar-se Unió de Agricultores de la Guinea Española.

Els intents de destruir el monopoli de Barcelona

Els anys vint acabaren amb una forta sotragada. La recessió econòmica que arribà des dels Estats Units es deixà sentir en el teixit industrial català. La producció de xocolata no en quedà al marge a causa de la pèrdua de poder adquisitiu d'una gran part de la població. Aquest fet va fer perillar, un cop més, la col·locació del cacau que arribava a Barcelona.

Això significà un descens del preu del producte, ja que la producció (unes 10.000 tones) se situà per sobre del consum. El fantasma de la competència entre comerciants tornà a planejar, sobretot quan alguns agricultors residents a Madrid discutiren la fixació de preus que marcava la Unió. Arran d'aquest fet es van viure els anys més tensos entre els empresaris d'ambdues ciutats. Com a mostra de disconformitat, les cases agrícoles amb seu a Madrid van desprestigiar els comerciants catalans i van fer servir la seva influència en

21. Gustau NERÍN ABAD, «Els inversors catalans i la conquesta del Muni. 1900-1926», *Illes i Imperis*, 8 (primavera 2006), pàg. 113-132.

22. NERÍN ABAD, «Els inversors catalans...», pàg. 126.

pondencia remitida a la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo. Desde 1923 hasta 1929, caixa 12.

els cercles polítics de la colònia per ocupar tots els càrrecs de la Cámara Agrícola Oficial. Des d'allà aconseguiren que la Delegación, que des dels seus inicis havia estat situada a Barcelona (compartint local amb la Unión), fos traslladada a Madrid. Al mateix temps, des de la capital de l'Estat s'intentà crear una nova «Unión», anomenada Sindicato Agrícola Colonial Español (SACE), que pretenia fer la competència al *lobby* de Barcelona i deixar la Unión sense rebre la subvenció oficial per ser considerada una entitat d'interès nacional. Foren nombroses les desercions de la Unión cap al SACE, tot i que mai va agrupar més del 10 % de la producció del cacau, mentre que la Unión va passar d'un 90 % a mitjan dècada del 1920 a un 60 % el 1934.

L'any 1936, a les portes de la Guerra Civil Espanyola i amb una situació de sobreproducció important, el Govern republicà intentà fer de mediador entre Madrid i Barcelona amb la formació del Comité Sindical del Cacao (CSC), l'enèsima institució comercial colonial que va significar una clara intervenció de l'Estat a l'hora de marcar uns preus. Aquest cop sí que esdevingueren de compliment obligatori. El CSC va incloure membres tant de la Unión com del SACE i dels fabricants de xocolata amb l'objectiu de marcar uns preus justos que satisfessin tots els interessats en el negoci colonial.

Tot i que els membres de la Unión quedaren força satisfets amb la situació, aquesta institució significà el principi de la fi del domini del *lobby* de Barcelona. A partir de l'estiu del 1936 el comerç colonial es paralitzà i s'anul·là la capacitat del CSC de controlar-lo.

L'arribada del franquisme

La fi de la Guerra Civil Espanyola i l'establiment de la dictadura franquista canviaren de manera substancial el pes que tenia Barcelona dins del colonialisme guineà. La gran majoria de les famílies colonials barcelonines saludaren amb simpatia l'arribada del nou règim. De la mateixa manera que la burgesia industrial catalana aspirava que el franquisme restaurés l'ordre públic i assegurés la propietat privada, les empreses colonials van veure en el nou règim una oportunitat de negoci. Tanmateix, les estretes relacions que alguns membres de la Unión havien tingut amb el catalanisme foren totalment esborrades. L'espanyolisme ho impregnà tot i els empresaris colonials barcelonins demostraren «su adhesión inquebrantable al régimen».²³

23. FRANCESC CABANA VANCELLS, *La burgesia catalana. Una aproximació històrica*, Barcelona, Proa, 2003, pàg. 149.

Juan Doménech Viñas,
president de la Casa de
la Guinea Española.

(Foto: ANC)

La legalitat franquista tallà de soca-rel els intents de restaurar la Unión com una institució comercial autònoma. El règim autàrquic que posà en marxa el dictador estava marcat per una forta intervenció estatal i una voluntat de control de totes les antigues institucions econòmiques.

Així, doncs, a la Unión no li quedà altre remei que transformar-se jurídicament en la Casa de la Guinea Española. Algunes cases comercials de Madrid ja es van encarregar de comunicar al dictador l'afany monopolista de Barcelona, de manera que el paper que s'atorgà a aquesta nova institució fou exclusivament de propaganda colonial. Per la seva banda, el Comité Sindical del Cacao va seguir funcionant i regulant el comerç, però sempre depenent del Govern franquista.

Ubicada al mateix carrer Comtal número 32, i sota la presidència primer de Joaquim Rosich i, en morir ell, de Joan Doménech Viñas, els seus estatuts recollien que tenia la funció de realitzar tota classe d'estudis, projectes, estadístiques, creació de biblioteques, etcètera i d'aportar aquells altres mitjans legals que es consideressin oportuns per a la difusió cultural dels territoris colonials.²⁴

Tot i que algunes de les principals famílies protestaren davant la fi del monopoli barceloní, la conjuntura econòmica de postguerra no fou gens dolenta. Si bé és cert que la dècada del 1940 es va caracteritzar pel racionament i l'estraperlo, la xocolata fou un producte molt consumit per les classes benestants. A més, l'autarquia prohibia l'entrada de cacaos d'altres països, així que una part important de la

24. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, *Estatutos de la Casa de la Guinea Española*, caixa 5/37.

Visita del governador general dels territoris espanyols del golf de Guinea, Sr. Juan María Bonelli [9 de març de 1945].

[Foto: Mateo, ANC]

bomboneria espanyola, que fins al moment havia utilitzat cacaus procedents de l'Amèrica Central (per la seva qualitat), va substituir-los pels procedents de Fernando Poo.

Durant la dècada del 1950, l'aparició de nous productes derivats del cacau significà un impuls definitiu. Així, per exemple, tenim el cas del Cola Cao, que amb la seva cantarella publicitària enganxosa recordava l'origen tropical del cacau utilitzat; o anys més tard l'arribada de la barreja cremosa de cacau, llet, avellanes i sucre (Nocilla). Altres elements que ajudaren a augmentar el consum de xocolata foren les noves estratègies publicitàries de les catalanes Amatller, Juncosa o Batanga, que regalaven col·leccions de cromos dins dels embolcalls, sovint de temàtica colonial. Aquesta darrera fàbrica, molt coneguda també pels cromos de temàtica esportiva, fou fundada per la família Pérez-Portabella, descendents d'Antonio Pérez López, que al mateix temps mantenien grans explotacions a Guinea sota la firma FRAPEJO (Francisco Pérez e Hijos).

La gran preocupació del franquisme per presumir d'unes colònies africanes que reafirmessin la idea d'hispanisme civilitzador també va suposar grans avantatges per als colons i les seves empreses. Un dels grans problemes estructurals que es va resoldre va ser la manca de mà d'obra. El Govern espanyol va signar un acord amb el Govern nigerià mitjançant el qual es creà un corrent constant de mà d'obra durant la dècada del 1950. També es milloraren les comunicacions internes i el transport entre la colònia i la metròpoli, fet que va abaratir els costos de producció. Així mateix, la importació de cafè i fusta (sobretot de Río Muni) complementaren les explotacions del cacau. Fou en aquests anys que l'antic moll Bosch Alzina, construït a la darrereria del

segle XIX, es començà a anomenar popularment el Moll de la Fusta, en al·lusió a les grans quantitats de fusta procedent de Guinea. En aquest sector, cal remarcar el domini de l'empresa ALENA, presidida per Francesc Recasens Musté. ALENA, que va mantenir la seua a Barcelona durant el franquisme, va arribar a participar en borsa i va tenir el president del Govern, Carrero Blanco, com un dels principals accionistes. Una altra gran firma durant el franquisme fou CAIFER, que, si bé tingué la seua central a Madrid, va mantenir una estreta relació amb Barcelona, ja que un dels seus il·lustres gerents fou Fèlix Millet.

Malgrat la pèrdua d'intervenció econòmica de la Casa de la Guinea Española, no hem de menysprear la importància d'aquesta organització. Al seu voltant i durant més de quaranta anys es van continuar aplegant la majoria dels empresaris amb negocis a l'illa, que cada cop foren més. La Casa de la Guinea Española, a través dels seus butlletins, informava de manera puntual sobre tot el que passava a la colònia, ja que *La Voz de Fernando Poo* havia desaparegut. També s'encarregaven de promoure conferències, xerrades i homenatges a governadors, científics i antics colons, cosa que aprofitaven per fer sobretot quan alguna autoritat política colonial es deixava caure per Barcelona. El restaurant de l'Hotel Ritz es va convertir en la sala de festes per antonomàsia, i els luxosos àpats que s'hi oferien són una bona prova de la prosperitat dels negocis guineans.²⁵

Durant les primeres dècades del franquisme, Guinea també es convertí en una oportunitat de fugir de la misèria en què vivia la gran

25. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, *Recull d'homenatges i condecoracions*, caixa 237.

majoria de la població barcelonina. És el cas, per exemple, de Jordi Sabater Pi, que l'any 1940 trobà feina a Guinea com a encarregat d'una finca agrícola. Sabater Pi convertí en objecte d'estudi la seva afició d'observar l'exuberància del medi natural guineà i va esdevenir un dels especialistes més importants en zoologia i etologia del país. Del ressò que van tenir les seves primeres publicacions en sortí l'interès pel Zoològic de Barcelona, per al qual treballà durant deu anys. La captura de Nfumu Ngui, el Floquet de Neu, l'any 1966, fou la seva acció més reconeguda, ja que el goril·la albi es convertí en un emblema de la ciutat.²⁶

La fi del domini

Els canvis polítics que convertiren Guinea primer en una província i, el 1964, en una regió autònoma foren ben acceptats, en un principi, pels colons barcelonins, ja que en cap cas no significava la fi del seu domini econòmic. El fet que algunes famílies riques africanes ocupessin llocs de poder fins i tot era vist amb simpatia, ja que per una banda el poder polític sempre havia estat ocupat per militars i, per altra, augmentava la imatge d'entesa i progrés entre *blancs* i *negres*.

Però la cosa va canviar substancialment quan les pressions polítiques de l'ONU obligaren el Govern espanyol a elaborar un pla per a l'autodeterminació guineana. La por de perdre totes les terres i el lucratiu comerç va fer que el *lobby* de Barcelona es posicionés, igual que el Govern espanyol, a favor d'una independència pactada, que passava per col·locar un president proespanyol que permetés que les explotacions agrícoles i forestals es mantinguessin a les mans espanyoles.

Els fets es precipitaren i, malgrat el suport al proespanyol Ondó Edu, les eleccions les va guanyar Macías Nguema (oncle de l'actual president), que, amb un discurs clarament nacionalista, no va trigar a culpar de tots els mals de Guinea l'ocupació espanyola. Les tensions durant el primer any d'independència van significar que els darrers contingents de la Guàrdia Civil fossin repatriats i, darrere seu, tots els colons. Tot i així, les terres no foren venudes i moltes famílies deixaren a Guinea gran part dels seus negocis.

Aquest fet explica per què la repatriació del capital no fou gaire rellevant. També mostra per què avui dia encara existeix un gran recel dels antics empresaris colonials cap a les auto-

Membres de la Casa de la Guinea Española a l'Hotel Ritz de Barcelona, 1962.

(Foto: ANC)

ritats espanyoles, a les quals consideren culpables de deixar-los abandonats i de no garantir les seves propietats. I, per sobre de tot, reforça una visió colonial romàntica, la d'un somni robat, un paradís perdut que mai no tornarà. L'empobriment progressiu de Guinea com a estat independent i la violència dels seus règims polítics han augmentat aquesta sensació.

Més de quatre dècades després de la independència guineana, la petjada colonial a Barcelona es manté, tot i que potser massa atenuada i borrosa per l'abast polític i econòmic de l'antiga colònia. Seixanta anys d'institucions colonials a la ciutat mostren de manera clara que Barcelona fou molt més que un port d'entrada. Avui dia no hi ha gaires pobles al món tan allunyats com el guineà que sàpiguen tantes coses de Barcelona. I no tot ho explica el futbol. Són molts els historiadors que utilitzen l'expressió «Catalunya, la fàbrica d'Espanya» per ressaltar la preponderància catalana en el procés d'industrialització de l'Estat espanyol. La pregunta que ens hauríem de fer és si, a partir de tot el que hem vist, podem considerar que Barcelona fou la metròpoli de Guinea.

Jordi Sabater Pi.

(Foto: Jordi Soler, CRAI-Col·lecció Sabater Pi-UB)

26. Joan TORT i Pere TOBARUELA, *Okorobikó. Una biografia de Jordi Sabater Pi*, Barcelona, Edicions de la Magrana, 2003.

ELS CAPITALS AMERICANS I LA INDUSTRIALITZACIÓ DE BARCELONA AL SEGLE XIX

Els capitals financer i humà dels indians foren imprescindibles per assolir el desplegament econòmic de Barcelona al segle XIX. Tot i que van participar en un gran nombre de sectors productius i mercantils, van dedicar-se, preferentment, a negocis d'importació i exportació que, de fet, suposaven una continuació de l'activitat que havien desenvolupat a la colònia on havien acumulat la seva fortuna. De manera complementària, però, exerciren funcions com a naviliers, banquers o asseguradors, professions en què van acabar especialitzant-se molts d'ells. Això va donar lloc a entitats i empreses de prestigi com ara Tintoré i Cia., el Banc de Barcelona, el Banco Hispano Colonial o la Sociedad del Crédito Mercantil, entre altres. Cal destacar, així mateix, el paper cabdal que varen tenir les vídues i hereves d'aquests emprenedors homes de negocis en l'expansió de la ciutat.

La indústria cotonera també va ser prioritària per als indians, i hi intervingueren com a propietaris, socis, fabricants, majoristes o comerciants. Queda així demostrat que no feien negocis únicament particulars, sinó que participaven com a accionistes en moltes altres societats que augmentaven encara més el dinamisme econòmic de Barcelona. Els noms dels principals inversors d'aquesta època es repeteixen a les diverses companyies i coincideixen, en general, amb els de la gran burgesia de la ciutat.

LOS CAPITALES AMERICANOS Y LA INDUSTRIALIZACIÓN DE BARCELONA EN EL SIGLO XIX

Los capitales financiero y humano de los indianos fueron imprescindibles para alcanzar el despliegue económico de Barcelona en el siglo XIX. Aunque participaron en un gran número de sectores productivos y mercantiles, se dedicaron, preferentemente, a negocios de importación y exportación que, de hecho, suponían una continuación de la actividad que habían desarrollado en la colonia en la que habían acumulado su fortuna. De forma complementaria, no obstante, ejercían funciones como navieros, banqueros o aseguradores, profesiones en las que acabaron especializándose muchos de ellos. Esto dio lugar a prestigiosas entidades y empresas como Tintoré i Cia., el Banco de Barcelona, el Banco Hispano Colonial o la Sociedad del Crédito Mercantil, entre otras. Cabe destacar, asimismo, el papel esencial que desempeñaron las viudas y herederas de esos emprendedores hombres de negocios en la expansión de la ciudad.

La industria algodonera también fue prioritaria para los indianos, que intervinieron en ella como propietarios, socios, fabricantes, mayoristas o comerciantes. Queda así demostrado que no se dedicaban a negocios únicamente particulares, sino que participaban como accionistas en muchas otras sociedades que aumentaban más aun el dinamismo económico de Barcelona. Los nombres de los principales inversores de esta época se repiten en las diversas compañías y coinciden, en general, con los de la gran burguesía de la ciudad.

AMERICAN CAPITAL AND THE INDUSTRIALISATION OF BARCELONA IN THE NINETEENTH CENTURY

The economic and human capital of the Catalans who returned to Catalonia having made their fortune in Latin America proved essential for the economic development of Barcelona in the nineteenth century. Despite playing a part in a large number of productive and commercial sectors, they devoted themselves mainly to import and export businesses that actually entailed an extension of the activity they had been carrying out in the colony where they had amassed their wealth. In addition, they were shipowners, bankers or insurers, and many specialised in these fields giving rise to prestigious companies and firms such as Tintoré i Cia., Banc de Barcelona, Banco Hispano Colonial and the Sociedad del Crédito Mercantil, among others. We should also mention the key role played by the widows and heiresses of these enterprising businessmen in the growth of the city.

The cotton industry was also one of their priorities, and they would become owners or part owners, manufacturers, wholesalers and dealers, thereby proving they did not only do personal business but also participated as shareholders in many other companies that further increased Barcelona's economic dynamism. The names of the chief investors of this period are repeated in several different companies and usually coincide with those of the city's great bourgeoisie.

ELS CAPITALS AMERICANS I LA INDUSTRIALITZACIÓ DE BARCELONA AL SEGLE XIX¹

Àngels Solà

Presentació

La història del desenvolupament econòmic de Barcelona —el centre mercantil, industrial, manufacturer, financer i portuari de Catalunya— no es pot explicar si no es tenen en compte l'aportació de capital i l'esperit empresarial dels indians. No s'hauria pogut produir el desplegament econòmic de la ciutat sense els capitals econòmic i humà dels indians, que van sumar-se a les iniciatives i als capitals d'altres empresaris radicats a Barcelona però que no tenien l'experiència colonial. No eren mons contraposats, sinó complementaris, que van reblar-se sovint amb el matrimoni.

Els *indians*, *indianos* o *americanos* —és a dir, els homes que havien anat a treballar a les colònies i havien tornat a Catalunya amb un capital prou important per no haver de treballar més si no volien—, normalment, no tenien un origen barceloní, sinó que havien nascut principalment a les poblacions del litoral català, en famílies dedicades a la navegació i el comerç o bé artesanes. Pocs eren, en canvi, fills de pagesos rics o pobres.² Altres indians, un nombre proporcionalment reduït però molts d'ells importants pels capitals que van acumular a Amèrica i transferiren a Barcelona, havien nascut en alguna localitat peninsular no catalana i fins i tot alguns a Amèrica. En algun cas, aquests indians d'origen americà eren fills de catalans: Josep Maria Serra Muñoz (nascut

a Santiago de Xile), José i Pedro Plandolit (nascuts a Mèxic), Manuel i Alejo Vidal Quadras (nascuts a Maracaibo i Santiago de Cuba respectivament), Joan Manuel Bofill i Pintó (a Cartagena de Indias), etcètera.

Els retorns es van produir en un degoteig continu al llarg del segle XIX —els indians són un tipus de persones propi del segle XIX—, si bé en alguns moments van ser més intensos. Els principals moments de retorn van ser els anys de la dècada de 1820 i els de finals dels anys seixanta i principis dels setanta a causa de la Guerra de la Independència, com també els que seguiren a la independència, a partir del 1898. La concentració de les arribades en uns anys concrets es deriva de la situació política a banda i banda de l'Atlàntic i de la conjuntura econòmica que hi havia a Catalunya. Així, els moviments i les proclamacions d'independència que es produïren a les colònies continentals del 1808 al 1823 i el desplegament de polítiques antiespanyoles per part d'alguns dels nous governs republicans americans, com ara la República de Mèxic el 1827-1829, donaren lloc a la primera onada migratòria compacta. L'esclat de la Guerra de la Independència de Cuba el 1868 originà la segona onada. El tercer moment va produir-se amb la independència de Cuba i Puerto Rico. D'altra banda, el desplegament de la indústria cotonera catalana des del 1841-1842, amb la difusió de la màquina de vapor i la importació de la nova generació de màquines de filar i de carbó mineral, en gran part gràcies a l'«estabilitat» política aconseguida després de la implantació del sistema liberal —amb l'aprovació de la Constitució del 1837— i l'acabament de la Primera Guerra Carlina, impulsà la necessitat de modernitzar totes les estruc-

1. Aquesta investigació forma part del projecte de recerca «Reconstrucción de la actividad económica en Cataluña: trabajo y movilidad social» (HAR2008/01998HIST), finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

2. Un cas és el del bagenc Llogari Serra Vilarmau. Àngels SOLÀ PARERA, «Un indià del Bages: Llogari Serra i Vilarmau (1773-1830)», *Dovella*, 29 (1988), pàg. 5-11.

tures mercantils, asseguradores, de transport i productives. Aquesta situació sembla que va fomentar el retorn definitiu o transitori de molts indians que van invertir en l'economia catalana.

Segons les circumstàncies personals de cadascun (edat, salut, estat civil, descendència, etcètera), els *indianos* es van dedicar als negocis o bé van viure de renda quan van establir-se a Catalunya.³ Els retornats van col·locar els capitals transferits a les poblacions d'origen (sempre van adquirir-hi immobles i van construir-hi edificis i de vegades van muntar o coparticipar en algun negoci) i en negocis propis o en participació a Barcelona. En aquest sentit, van intervenir en el desenvolupament econòmic de diferents poblacions a més de Barcelona. En aquest treball només em fixaré —atesa la finalitat marcada per aquesta jornada d'estudi convertida en publicació de mostrar la incidència indiana a Barcelona— en les inversions que van fer a Barcelona i els pobles del seu pla, bàsicament en diferents sectors econòmics exceptuant l'immobiliari.

Sobre la riquesa d'aquests homes s'ha vessat força tinta, perquè en cada generació del segle XIX n'hi van haver de molts rics. Destaquen els casos de Josep Xifré i Casas, Josep M. Serra Muñoz, Antonio López López o els Samà. Tanmateix, fins fa poc, el que s'ha dit sobre ells era més el resultat del mite que se n'havia construït mentre vivien que no pas de recerques científiques. Des de fa, però, uns quinze anys es coneixen molt millor les característiques empresarials i vitals de molts d'aquests homes i tenim un retrat de conjunt cada cop més nítid d'aquest col·lectiu humà, tot i que això no vol dir que no s'hagin de fer més estudis de cas.

Els indians en l'economia barcelonina del segle XIX

Els indians que s'involucraren activament en l'economia barcelonina quan van tornar d'Amèrica es van dedicar preferentment al comerç d'importació-exportació, una activitat que s'ha d'entendre com una prolongació de la que havien tingut o fins i tot encara mantenien a la colònia mitjançant algun fill, parent, soci o apoderat. Aquesta fou la decisió, per exemple, de Marià Serra i el seu fill Josep M. Serra Muñoz, Francesc Noriega, Jaume Torrents i

Serramalera, Miquel Biada i Bunyol, Miquel Roig i Rom o el pare i els germans Plandolit. En algun cas, aquesta dedicació mercantil es complementava amb les funcions de navilier, banquer o assegurador, encara que alguns d'aquests homes de negocis van acabar per especialitzar-se en algun d'aquests sectors, com es veurà. Uns altres *americanos* van fer-se fabricants cotoners sense tenir experiència prèvia, com fou el cas de Joan Güell i Ferrer.

La participació d'aquests negociants i capitalistes en l'economia barcelonina no es va fer només en negocis propis, sinó també com a accionistes en multitud de societats. No hi ha cap dubte que la proliferació de societats anònimes que va tenir lloc a Barcelona del 1845 al 1870, per delimitar un període, s'alimentà en gran mesura —en una proporció que de moment no es pot avaluar perquè encara es desconeix la identitat de molts dels inversionistes en aquestes empreses— de capitals indians.

Com ja he dit, molts dels indians que van retornar joves o relativament joves i que tenien fills van obrir cases de comerç dedicades a la importació de productes colonials i cotó nord-americà i a l'exportació cap a Amèrica d'aiguardent, vins i altres productes alimentaris, com també industrials i manufacturats. Tanmateix, no explicaré cap d'aquestes històries perquè m'interessa més dedicar el temps a mostrar la diversitat de negocis en què van intervenir els indians quan van retornar, que en molts casos ajudaren a transformar algun sector.

Així, doncs, l'activitat importadora-exportadora es complementava en algun cas amb la naviliera, el servei de banca o la pràctica asseguradora. Tradicionalment estaven vinculades des de temps remots, però al segle XIX van tendir a l'especialització, de manera que alguns comerciants bàsicament van esdevenir banquers o naviliers. Manuel Vidal Quadras, natural de Sitges, en tornar a Catalunya (després d'haver estat primer a Maracaibo i més tard a Santiago de Cuba) va crear un establiment financer que arribaria a ser el primer en el negoci de lletres de canvi a Barcelona, un servei imprescindible en una societat industrial.⁴ Tot i que l'empresa era consignatària de vaixells i importadora, i a més tenia en propietat un petit vaixell, es dedicà al negoci borsari amb l'especialitat mencionada. Amb el seu germà Alejo va constituir, el desembre del 1846, la casa de

3. Per a aquesta i altres consideracions generals, vegeu Àngels SOLÀ PARERA, «Os "americanos" cataláns e o seu impacto económico en Cataluña ó longo do século XIX», *Estudios migratorios*, 11-12 (2001), pàg. 141-168.

4. Lluís CASTAÑEDA i Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Los Vidal Quadras: familia y negocios, 1833-1871», dins Ramon GRAU (coord.), *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. II, El procés d'industrialització, Barcelona Quaderns d'Història*, 11 (2004), pàg. 115-144.

comerç Vidal Quadras Hermanos amb un capital de 150.000 pessetes aportades a parts iguals pels germans. Quan el 1861 va morir Manuel, el seu capital inicial s'havia convertit en més d'un milió. En quinze anys s'havia multiplicat per quinze a causa de la remesa de Cuba i la reinversió dels beneficis generats per la mateixa casa de comerç: el valor total de l'herència ascendia a 1.600.750 pessetes; estava integrada pels béns immobles de Barcelona i Sitges (els de Santiago de Cuba estaven per valorar) i la llegítima lliurada als fills (tres nois i una noia). El 1871 el capital de l'empresa ascendia a un milió i mig de pessetes.

L'aportació dels indians no solament va ser imprescindible en l'expansió dels comerciants banquers dedicats a la negociació de lletres, sinó també en la creació de la banca mercantil moderna formada en societats anònimes. Vegem-ne dos exemples. En la creació del Banc de Barcelona, normalment adjudicada a la iniciativa de Manuel Girona (un comerciant no indià), van tenir un paper molt important indians de diferent procedència geogràfica.⁵ Hi destaca Josep M. Serra Muñoz i el seu pare Marià, juntament amb un grup d'amics com ara Ascacíbar i Lerena (en la seva majoria procedents de Xile), que aportà tant de capital com Girona, per bé que no va tenir un paper tan important en la direcció del banc, en part perquè no va tenir tanta adhesió dels accionistes per igualar-lo en les funcions directives.⁶ El tercer director també fou un indià nascut a Mèxic, Rafael Plandolit, el pare del qual (Josep Plandolit) era un navilier d'origen maonès. El 1846 el banc tenia 347 accionistes que posseïen diferent nombre d'accions. Entre els vint principals hi havia set americans: Marià Serra i Soler, Josep M. Serra Muñoz, Joan Güell, Manuel de Lerena, Bonaventura Fontanals, Jaume Badia i Padrines i Jeroni Rabassa. En un nivell inferior per volum de participació hi havia altres americans prou coneguts: Miquel Biada, Llorenç Cayol, Cristòfol Ventosa, Josep Amell i Carbonell, Agustí M. Baró, Esteve Gatell, Josep Milà de la Roca o Rafael Patxot.

En la constitució de la Sociedad del Crédito Mercantil, impulsada per Antonio López, hi participaren Joan Güell, Josep Samà i Mota, Josep Amell i Bou, Josep Canela i Raventós i els germans Vidal Quadras, que no aconse-

5. SOLÀ PARERA, «Os "americanos" cataláns...», pàg. 141-168. Yolanda BLASCO, «Els protagonistes de la fundació del Banco de Barcelona», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIX (2001), pàg. 279-312.

6. BLASCO, «Els protagonistes de...», pàg. 292.

guiren entrar a la junta de govern de l'entitat.⁷ I en la del Banco Hispano Colonial, també promogut per Antonio López i el seu cercle, hi van intervenir indians com Josep Canela, Josep Munné, Josep P. Taltavull, Agustín Goytisoló, Rafael Ferrer i Vidal, Dominga Juera, Francesc Gumà i Ferran.

En el sector mecànic també destaca la participació dels indians en diferents posicions. En un nivell de petita producció sobresurt el cas de Joan Domènech i Coll (Vilanova i la Geltrú, finals segle XVIII - Barcelona, 1854) qui, després d'una sembla que curta estada a Buenos Aires vers el 1808 s'instal·là a Puerto Rico com a administrador de la hisenda sucrera propietat de Josep Salichs, natural d'Arenys de Mar.⁸ Cap al 1835 va tornar a Catalunya. Després d'assistir a les classes de mecànica d'Hilari Bordeje a l'Escola de la Junta de Comerç, muntà un taller siderúrgic a la Barceloneta en societat amb Josep Vilanova i Massó, probablement un altre indià de Vilanova, amb el nom de Vilanova, Domènech i Bergue. Al cap d'un any, però, Vilanova va sortir de la societat. El taller va construir alguna màquina de vapor de poca potència des del 1847 i també rodes hidràuliques, a més de ser l'agent importador de màquines de vapor de la casa Alexandre de París. Domènech va morir el 1854, però el negoci el van continuar la muller i el fill fins al 1867.

En el sector mecànic, en un nivell de negoci superior al de Domènech, també hi va haver aportació de capital per part d'indians. La Maquinista Terrestre y Marítima fou el resultat d'una fusió. El seu origen se situa en la creació d'un taller de fabricació i reparació de màquines per part del francès Perrenod a Barcelona el 1831 o 1832. Després de la seva mort sobtada, la seva família va vendre el negoci el 1839 a una societat amb un important capital americà que va prendre el nom de Pau Llobera —un dels socis, magatzemista de ferro. L'any següent es va convertir en la Barcelonesa de Fundició, Construcción de Máquinas y Fabricación, essent-ne el principal accionista l'americà Manuel de Lerena, seguit d'altres cinc indians i dos socis que no ho eren (taula 1).

7. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «La Societat de Crèdit Mercantil, 1863-1882», dins Joan ROCA (coord.), *La formació del cinturó industrial de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història de Barcelona/Proa, 1997, pàg. 183-191. CASTAÑEDA i RODRIGO, «Los Vidal Quadras...», pàg. 142-143.

8. Marc GASCON, «Els orígens de la mecànica moderna a Catalunya: el cas del taller de màquines de l'indià Joan Domènech i Coll (1839-1867)», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXII (2004), pàg. 185-218.

ACCIONISTES	CAPITAL SUBSCRIT	ORIGEN SOCIOPROFSSIONAL
Manuel de Lerena	14.000	indià
Josep M. Serra Muñoz	12.000	indià
Joan Güell	12.000	indià
Bonaventura Fontanals	12.000	indià
Jaume Torrents i Serramalera	12.000	indià
Nicolau Tous	6.000	fabricant cotoner
Jaume Ricart	2.000	fabricant cotoner

Taula 1. Accionistes de la Barcelonesa de Fundición, Construcción de Máquinas y Fabricación, 1840. Font: «Os “americanos” cataláns e o seu impacto económico en Cataluña ó longo do século XIX», *Estudios migratorios*, 11-12 (2001).

El 1848 es va renovar la societat i es va augmentar el capital de 70.000 a 338.000 pesos. Lerena, amb 60 accions, continuà com a principal accionista, seguit de Nicolau Tous i Josep M. Serra, amb 48 i 37 accions respectivament. L'accionariat va passar de 7 a 19 membres, i destaca l'entrada de nous indians com ara Esteve Gatell, Jaume Badia i Miquel Roig i Rom, si bé tots ells van aportar poc capital. De competir amb el taller metal·lúrgic de Valentí Esparó va passar a fusionar-s'hi, amb la qual cosa es va constituir el 1855 La Maquinista Terrestre y Marítima. Lerena va formar part de la societat, però el 1851 va vendre una part de les seves accions de la Barcelonesa —coneguda des del 1849 com a Tous, Ascacíbar y Cia.— al també indià Serra Muñoz, que va ser un dels principals accionistes d'aquesta important i emblemàtica empresa metal·lúrgica barcelonina.⁹

Els indians i la indústria cotonera

La vinculació dels capitals dels americans amb la indústria cotonera catalana s'efectuà de diferents maneres. Ja he esmentat la compra d'accions en societats anònimes fabrils per part dels indians. També he fet referència al fet que, en alguns casos, la relació fou molt més estreta quan alguns d'ells es van convertir en fabricants. Ho il·lustren els casos de Joan Güell i Miquel Biada, que, a la dècada del 1840, van crear o adquirir una fàbrica, si bé amb una implicació econòmica i professional ben diferent. Si Güell era de fet un gran fabricant, Biada era un comerciant propietari d'una fàbrica cotonera petita a Mataró. Hi ha més casos. Agustí M. Baró el 1866 pagava contribució per la fàbrica de filats que tenia a Barcelona. Joan Antoni Salom i Jacas, nascut a Vilanova i la Geltrú el 1811, tingué una vinculació més complexa amb la indústria cotonera, ja que hi participà com a mínim en tres modalitats dife-

rents: d'una banda fou prestador d'almenys un fabricant cotoner que tenia la fàbrica a Rubí (un préstec de 13.000 duros per posar una màquina de vapor); d'altra banda fou soci de la fàbrica Jaumandreu i Cia. el 1874, establerta al Poblenou, i el 1855 ja ho era de l'empresa vilanovesa Miquel Puig; finalment, fins i tot va ser propietari d'una petita fàbrica de filats de cotó situada a Gràcia que, el 1872, tenia 13 màquines de cardar i 1.600 fusos.¹⁰ El tercer cas és el del ric indià Marià Sirvent Urgellés, accionista de moltes empreses que es van crear i renovar entre el 1845 i el 1860. El 1840 es va associar amb un fabricant i un propietari d'un immoble fabril per fer filats de cotó per constituir Marià Sirvent i Cia. Aportà 10.000 duros dels 30.000 que havia de tenir l'empresa. El 1854 impulsà amb Joan Muntadas la creació de l'Auxiliar de la Indústria, que filava i teixia cotó i que, l'any 1860, passà a denominar-se Joan Muntadas i Cia.¹¹ També es pot mencionar Samà, que el 1853 aportà capital a Sogas, Batllori i Samà per filar cotó en una fàbrica del carrer Tallers, a Barcelona.¹²

Part de la implicació d'alguns americans amb la fabricació cotonera es deriva del fet que sovint eren importadors de cotó o magatzemistes de teixits, cosa que els vinculava directament amb el sector productiu mencionat. Com a exemple es pot citar el cas de Josep Antoni Salom i Jacas, un important majorista de teixits que el 1854 es convertí en el principal accionista de Santacana, Sadurní i Cia., de Vilanova i la Geltrú —hi aportà 30.000 dels 120.000 duros de capital inicial—, reservant-se la comercialització de la producció mitjançant la seva casa de comerç barcelonina.¹³

10. AHG (Arxiu Històric de Gràcia), Contribució de 1872-1873. SOLÀ, «Os “americanos” cataláns...», pàg. 141-168.

11. AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Josep M. Òdena, Manual de 1860, volum II.

12. AHPB, Josep Sabater, 28 de febrer de 1853; Fernando Ferran, Manual de 1859, volum II, f. 61.

13. Raimon SOLER, «Comerciants i fabricants. Una reflexió

9. SOLÀ, «Os “americanos” cataláns ...», pàg. 161.

A causa de la doble vinculació d'alguns indians amb la fabricació i venda de teixits convindria considerar un altre aspecte no tingut en compte fins ara: el paper dels indians com a prestadors dels fabricants.

En la constitució de l'Espanya Industrial, la principal fàbrica cotonera catalana a mitjan segle XIX, que va néixer per iniciativa d'homes no vinculats al món colonial, intervingueren ja capitals indians, una aportació que es va multiplicar quan, el 1851, l'empresa traslladà a Barcelona la seva seu principal en fracassar el projecte inicial. Jaume Badia, Bonaventura Fontanals, Manuel Lerena, Josep Martorell i Guitart, Francesc Maristany, Gaudenci Massó i Pasqual, Jeroni Rabassa, Josep M. Serra Muñoz, Marià Sirvent, Sebastià Soler, Josep Vilanova i Massó i Celedonio Ascacibar van ser-ne accionistes des del principi. Posteriorment, alguns d'ells van comprar més accions i altres indians es van sumar al col·lectiu d'accionistes, com ara Joan Baptista Durall, Joan Nin, Isabel Nació, Nicolau Morera o Francesc Solernou.¹⁴

La modernització dels transports: navilieres i ferrocarrils

També en el desenvolupament del sector naval va intervenir el capital indià. El 1852 es van crear empreses navilieres a Barcelona. En la constitució de Tintoré i Cia. van participar-hi els indians Joaquim Fontanals, Esteve Gatell, Simó Playa i Jaume Torrents i Serramalera, potser amb una participació minoritària, però hi eren.¹⁵ En la societat Bofill i Martorell, creada per establir una línia de vaixells de vapor entre Marsella i Cadis, 13 dels 28 socis que van assistir a la reunió fundacional eren indians, és a dir, el 46,4 %, tot i que només van subscriure el 37,5 % del capital fundacional (taula 2).¹⁶

Les assegurances marítimes també van modernitzar-se entre els anys 1838 i 1857 i es van crear diverses companyies estables.¹⁷ Per conèixer la relació de la creació d'aquestes companyies amb l'aportació de capital econò-

ACCIONISTES	NATURALS DE	CAPITAL (DUROS)
Srs. Bofill i Martorell		6.000
Josep Bosch	Oriola	2.000
Joan Busquets i Llorens	Cadaqués	2.000
Ermenter Camps	Barcelona	2.000
Francesc Galvadà	Barcelona	2.000
Josep Gallardo i Cia.		2.000
Josep De Jesús Puig	L'Havana	2.000
Marià Llobet	Artés	2.000
Josep Antoni Llopis	Sitges	2.000
Josep Martorell i Guitart	Calella	4.000
Mariano Llobet	Artés	2.000
Josep Palau	Cadaqués	2.000
Simó Playa	Palamós	4.000
Ferran Puig i Ferrer	Girona	4.000
Josep Robert i Girona	Sitges	4.000
Pere Robert i Soler	Sitges	2.000
Manuel Roca	Barcelona	4.000
Josep Rumeu	Mataró	2.000
Manuel Rumeu	Mataró	2.000
Rafael Sabadell	Barcelona	10.000
Antoni Salvadó	L'Ametlla	10.000
Ramon Salvadó	L'Ametlla	6.000
Francesc Setti	Barcelona	10.000
Marià Sirvent	L'Havana	4.000
Carles Torrens i Miralda	Manresa	10.000
Magí Tusquets	Barcelona	2.000
Josep Vidal i Ribas	Sant Feliu Ll.	10.000
Esteve Vilar	Balsareny	3.000
Total d'accions dels assistents		118.000
Accions d'accionistes que no han assistit a la reunió		42.000
TOTAL d'accions		160.000

Taula 2. Socis fundadors de la societat comanditària per posar una línia de vaixells de vapor entre Marsella i Cadis, 1852. Font: AHPB, Josep Falp, Manual de 1852, f. 67-70.

mic i humà indià també cal esperar el resultat d'alguns treballs en curs.

La construcció de la xarxa ferroviària catalana arrenca als anys centrals del segle XIX. En el seu desenvolupament va pesar força la participació dels indians. Hom ha atribuït a Miquel Biada i Bunyol la construcció de la línia Barcelona-Mataró inaugurada el 1847 (la primera que hi va haver a la Península), però, com es veurà en l'apartat dedicat a aquest indià mataroní, ell no va ser el propulsor ni l'home clau del projecte. Tanmateix, sí que en va ser accionista i un dels membres de la junta directiva. En la fundació de l'empresa hi havia

sobre l'origen comercial del capital industrial: el cas de Vilanova i La Geltrú», *Recerques*, 36 (1998), pàg. 118.

14. La llista dels primers accionistes a Maria Lluïsa GUTIÉRREZ, *La España Industrial, 1847-1853, un model d'innovació tecnològica*, Barcelona, Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya, 1997, pàg. 91-94.

15. AHPB, Josep Falp, Manual de 1852, f. 280

16. AHPB, Josep Falp, Manual de 1852, f. 67-70.

17. Encara que, en la seva tesi doctoral, Sala gairebé no va tractar la qüestió de l'origen dels capitals de les companyies d'assegurances marítimes de Barcelona entre el 1838 i el 1860, ara està considerant-lo. Mario Sala, *Un siglo de seguros marítimos barceloneses en el comercio con América, 1770-1870*, Madrid, Fundación Mapfre, 2012.

altres accionistes indians, però de moment és impossible dir quin tant per cent van constituir l'accionariat fundacional perquè això exigeix poder identificar tots, o una gran majoria, dels implicats, cosa molt difícil, car aquestes empreses van tenir 200 o fins i tot més accionistes fundacionals (com altres societats anònimes de sectors diferents). El tren de Barcelona a Vilanova i la Geltrú, línia concedida el 1877, sí que va ser impulsat per un indià, el vilanoví Francesc Gumà i Ferran, que, el 1849, havia fundat amb els seus germans la casa de consignació de vaixells Gumá Hermanos a Matanzas (Cuba).

Consideracions diverses

Com es pot veure, els indians van participar en el desenvolupament econòmic de Barcelona en «tots» els sectors productius i mercantils. A més dels ja esmentats, podríem fer referència a d'altres més puntuals com el del cuir, el gas o la fabricació dels objectes més diversos. Tenim com a exemple el cas de la Industrial Quincallera, constituïda el 1856 per fabricar articles de nacre, marfil, carei o fustes fines, com ara paraigües, bastons, pintes o botons. S'establí un capital de cinc milions de rals en 2.500 accions que quedaren repartides entre 43 accionistes. Entre ells hi havia Esteve Gatell, Joan Nin, Josep Martorell i Guitart i Josep Antoni Salom.¹⁸

Molts dels indians que van invertir en les societats mencionades i d'altres formen part de la llista dels principals inversors en les societats anònimes constituïdes a Barcelona a mitjan segle XIX. Hem vist que, en molts casos, els noms dels inversors es repetien i que són coneguts perquè formaven part de la gran burgesia empresarial de la ciutat. Tanmateix, entre els indians inversionistes també n'hi havia que no tenien les grans fortunes ni el nivell d'activitat econòmica que els anteriors. Era el cas de Santiago Poch i Daniel, que havia estat comerciant a Santiago de Cuba i soci de la firma Roig i Poch. En morir, l'any 1854, posseïa accions en onze societats anònimes: quatre eren ferroviàries, dues cotoneres, unes altres dues asseguradores i la resta del Banc de Barcelona, El Veterano i la Sociedad de Gas (taula 3).¹⁹ Aquest exemple d'indià pertanyent a la classe mitjana, a més de permetre'ns conèixer en què podia consistir la fortuna d'un membre de la seva classe, ens permet pensar que molts inversionistes de les societats anònimes eren indians amb un perfil similar al de Poch.

METÀL·LIC	29.660 rals de billó
BÉNS IMMOBLES	1.743.147 rals de billó
BÉNS MOBLES	21 accions a El Veterano
	7 accions al ferrocarril de Barcelona a Arenys
	70 accions al ferrocarril de Barcelona a Mataró
	30 accions al ferrocarril del Nord
	70 accions al ferrocarril del Centre
	50 accions a la Companyia Ibèrica d'Assegurances
	45 accions a la Companyia Catalana General d'Assegurances
	25 accions al Banc de Barcelona
	45 accions a La Algodonera
75 accions a l'Espanya Industrial	
? accions a la Sociedad de Gas	

Taula 3. Béns de Santiago Poch Daniel, 1854.

Per acabar aquesta anàlisi sobre la importància del capital econòmic i humà dels indians en el desenvolupament industrial de Barcelona caldria considerar el paper de les vídues i les filles hereves d'aquesta mena d'homes. Encara que se sol pensar que les dones de la burgesia no van intervenir en el món dels negocis, a causa de la pressió de la idea de domesticitat que les volia tancades a casa ocupant-se només de la llar, hi ha indicis, sobretot en estudis fets a l'estranger, que les seves funcions domèstiques no van allunyar-les completament del món dels negocis. Com a exemple es pot mencionar Paula Gumà, muller i germana d'empresaris, que continuà amb el taller mecànic que havia fundat el seu marit Joan Domènech i Coll amb altres socis. Malgrat que només n'era la usufructuària, el marit l'autoritzà a vendre el negoci si volia fer-ho, encara que havia de tenir la conformitat dels marmessors. Ella va decidir mantenir-lo obert sota la direcció del seu fill.

Hi ha altres casos. D'una banda el d'Isabel Alfonso, que, a part d'invertir en béns immobles, adquirí algunes accions en diferents societats anònimes a mitjan segle XIX. I, d'altra banda, el d'Isabel Nació, casada amb Bonaventura Fontanals i Illa, a qui hem trobat comprant accions de l'Espanya Industrial.

Tres notes biogràfiques com a mostra de les activitats i les inversions dels indians

Aquest apartat podria ser molt llarg, encara que no hi ha gaires biografies extenses sobre els indians. Les més aprofundides són la d'Antonio López López, primer marquès de Comillas des del 1875, que entre altres empreses va

18. SOLÀ, «Os "americanos" cataláns...», pàg. 160.

19. SOLÀ, «Os "americanos" cataláns...», pàg. 158.

impulsar la creació del Banco Hispano Colonial, la Compañía Trasatlántica Española i la Compañía General de Tabacos de Filipinas, i la del seu fill.²⁰ El llibre que narra les seves vides s'ocupa també de l'entorn de familiars, amics i socis que va fer possible que constituïssin el principal grup econòmic de l'Estat espanyol a la darrerria del segle XIX.

Com a exemple de l'activitat econòmica dels indians més actius de Barcelona he escollit tres casos: Joan Güell i Ferrer, Miquel Biada i Bunyol i Jaume Torrents i Serramalera. Tots tres figuraven a la llista dels grans contribuents de Barcelona de mitjan segle XIX en la qual, en canvi, no constava Antonio López perquè acabava d'arribar a Barcelona i encara no havia desplegat les seves habilitats empresarials al nivell que van assolir després.

Joan Güell i Ferrer (Torredembarra, 1800 - Barcelona, 1872)

Amb 18 anys va marxar cap a l'Havana, on es va dedicar a l'activitat comercial. Va començar com a dependent d'un comerç i posteriorment fou soci de la seva pròpia empresa, amb la qual va poder guanyar prou diners per tornar a Catalunya el 1835 i iniciar una fecunda activitat comercial i industrial. El 1844 comprà uns terrenys a Sants per edificar una fàbrica cotonera que es va conèixer com El Vapor Vell de Sants, perquè va ser el primer que es va construir en aquest municipi (el «Vapor Nou» va ser l'Espanya Industrial). El 1848 va completar la secció de filats amb màquines accionades amb la força d'un vapor i amb una altra instal·lada a Martorell aprofitant la força hidràulica del Llobregat. El 1850, aquesta era l'empresa que posseïa la secció de filatura més important de Catalunya, amb un total de 27.092 fusos. També fou el fundador d'altres societats en altres activitats econòmiques. Així, fou soci fundador de la Compañía Barcelonesa de Fundación, Construcción de Máquinas y Fabricación (transformada el 1855 en La Maquinista Terrestre y Marítima amb la participació, com ja hem vist, d'altres indians) i del Banc de Barcelona el 1844, a la Junta de Govern del qual va pertànyer del 1846 al 1849. També ho fou de la Compañía Barcelonesa de Seguros Marítimos el 1848 i del Crèdit Mutu el 1857. D'altra banda, adquirí una gran finca agrícola de 1.918 hectàrees a Sucs, prop de Lleida, dedicada a la producció de vi, oli i blat.²¹ No va ser

20. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, *Los marqueses de Comillas, 1817-1925: Antonio y Claudio López*, Madrid, LID, 2001.

21. Rosa TORÁN i Cèlia CAÑELLAS, «Güell», *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1992, pàg. 521-522. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Eusebi Güell i Ba-

un empresari que només es dedicués als seus negocis, sinó que també s'abocà a defensar el proteccionisme amb la ploma i la paraula. Fou diputat a Corts per Barcelona el 1857-1858 i senador des del 1863.

Miquel Biada i Bunyol (Mataró, 1789 - Barcelona, 1848) i els seus fills Miquel i Salvador Biada i Prats

Fill d'un mestre de cases mataroní amb recursos, va fer estudis nàutics i, el 1810, s'instal·là a Maracaibo, on tenia un germà, per dedicar-se al comerç. Va oposar-se als insurgents independentistes i fou comandant d'una quadrilla de defensa, dedicació que després li fou recompensada amb la Creu d'Isabel II. Quan va caure la vila el 1823 es va refugiar a l'Havana, on va refer la seva fortuna. Fou comerciant, consignatari i armador i va exportar sucre i altres productes colonials. La seva firma era Biada y Cía., radicada a l'Havana però amb una sucursal a Cienfuegos; els socis eren el seu fill Miquel i els nebots Onofre, Antoni i Francesc Viada. Incondicional del general Tacón, governador de Cuba els anys 1837-1838, va ser un decidit defensor de l'esclavitud, va tenir una gran influència i aplegà una fortuna considerable, si bé les seves activitats econòmiques no són prou ben conegudes.

Va tornar a Catalunya el 1840 i dos dels seus fills que vivien a l'Havana es van fer càrrec de la casa de comerç. A Barcelona invertí primer en una societat minera i en una fàbrica cotonera a Mataró, i obrí una casa de comerç a Barcelona amb un dels seus fills. Tanmateix, en la memòria històrica se'l coneix sobretot com l'home clau de la construcció del ferrocarril Barcelona-Mataró, la primera línia que es va inaugurar a Espanya el 1848. Aquesta imputació, però, és errònia. Com ha aclarit Pere Pasqual, Miquel Biada va ser membre de la primera junta directiva d'aquesta companyia i de la segona, després que la majoria dels membres de la primera van dimitir en presentar-se els primers problemes econòmics, però l'impulsor en fou Josep M. Roca, que residia a Londres com a comerciant de maquinària.²²

La casa de comerç va estar en actiu fins a la dècada del 1860, però va quedar molt afectada per la crisi del 1866, de manera que finalment

cigalupi, 1846-1918», dins Francesc CABANA (coord.), *Cien empresarios catalanes*, Madrid, LID, 2006, pàg. 188. Àngels SOLÀ PARERA, *Aigua, indústria i fabricants a Manresa, 1760-1860*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 2004, pàg. 147, quadre 6.7.

22. Àngels SOLÀ, «Biada», *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1992, pàg. 127. Pere PASQUAL, «Miquel Biada i Buñol, 1789-1848», dins CABANA (coord.), *Cien empresarios catalanes...*, pàg. 15-23.

SOCIETAT	ANY	SECTOR
Santiago Pujol i Cia.	1846, 1850	
Compañía Barcelonesa de Seguros Marítimos	1849	assegurador
Banc de Barcelona	1851	banca
Antoni Deu	1851	pellis
Manent, Carrió i Cia.	1851, 1854	cotoner
Francesc Manent i Cia.	1853	cotoner
Pablo M. Tintorer i Cia.	1852, 1857	navegació
Bofill i Martorell	1852, 1853	navegació
Crèdit Mutu	1857	financer
Fundición Barcelonesa de Bronces	1856	metal·lúrgic

Taula 4. Participació de Jaume Torrents i Serramalera en societats a Barcelona, 1840-1860. Font: *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), diferents documents notariais.

va desaparèixer i almenys un dels fills va tornar a Cuba.

Jaume Torrents i Serramalera (Moià, 1793 - Barcelona, 1856)

Jaume Torrents va néixer a Moià però va anar a fer l'aprenentatge de baster a Barcelona. Més endavant s'instal·là a l'Havana, on va tenir un taller de productes d'aquest sector amb més de 100 oficials.²³ En data desconeguda començà a dedicar-se a activitats mercantils i navilieres i finalment substituï el negoci de «mundus», maletes, cinturons i corretges per l'exportació de productes colonials. Va tornar a Barcelona a finals dels anys trenta. Entre el 1844 i el 1856 participà en la constitució de vuit societats pertanyents als principals sectors econòmics (empreses de banca, cotoneres, metal·lúrgiques, navilieres, asseguradores i també de tractament del cuir), tal com es pot observar en la taula 4. Es diu que va pensar en la construcció d'un canal per conduir l'aigua del Ter a Barcelona portant-la de Torelló a Centelles i després pels rius Congost i Besòs.

agràries i culturals d'aquests homes, de les quals també se saben coses. De tota manera, encara s'ha d'aprofundir en alguns aspectes, entre els quals hi ha l'aportació de les hereves dels indians a la història de Barcelona.

Conclusions

Tant l'anàlisi de la formació de companyies com la redacció de curtes biografies posa al descobert que els indians van participar en el desenvolupament econòmic de Barcelona al segle XIX. Aquesta participació va produir-se en tots els sectors productius i en el comerç d'importació i exportació. Tanmateix, cal encara quantificar en quina proporció el capital indià va contribuir a aquest creixement i, per fer-ho, caldria reconstruir molts perfils biogràfics fins ara desconeguts. Aquesta aportació caldrà sumar-la a les actuacions immobiliàries,

23. «Jaume Torrents i Serramalera», *Revista Ilustrada Jorba*, 220 (gener 1928), pàg. 109-110.

BARCELONA, CAPITAL DEL RETORN

Al segle XIX Barcelona va esdevenir la capital del retorn americà. La raó per la qual molts indians van escollir-la com a ciutat de residència té a veure amb l'important dinamisme econòmic de la Barcelona decimonònica, al qual, d'altra banda, va contribuir la mateixa inversió impulsada per molts d'ells, que va quedar reflectida arreu de la capital i al conjunt del país. S'ha constatat que la gran majoria d'aquests indians formaven part de les fortunes més notables del país, i si a Amèrica havien acumulat el seu capital, a Barcelona el van incrementar: es va produir una afortunada coincidència, en el temps i l'espai, de capital i de voluntat de modernitzar i dinamitzar la ciutat, una confluència d'interessos que va beneficiar significativament ambdues parts.

A més a més, la presència d'aquests homes de negocis enriquits va connectar Barcelona amb els principals circuits financers internacionals de l'època i va impulsar el negoci financer a la ciutat. Quant a les seves preferències inversores, es van centrar bàsicament en el sector immobiliari i és destacable la seva participació en la construcció de l'Eixample. Molts d'ells van convertir-se en els principals propietaris d'aquesta nova part de la ciutat.

BARCELONA, CAPITAL DEL RETORNO

En el siglo XIX Barcelona se convirtió en la capital del retorno americano. El motivo por el que muchos indianos eligieron como ciudad de residencia está relacionado con el importante dinamismo económico de la Barcelona decimonónica, al cual, por otra parte, contribuyó la propia inversión impulsada por muchos de ellos, que quedó reflejada por toda la capital y en el conjunto del país. Se ha constatado que la gran mayoría de aquellos indianos se contaban entre las fortunas más notables del país, y si en América habían acumulado su capital, en Barcelona lo incrementaron: se dio una afortunada coincidencia, en el tiempo y el espacio, de capital y de voluntad de modernizar y dinamizar la ciudad, una confluencia de intereses que benefició significativamente a ambas partes.

Además, la presencia de estos acaudalados hombres de negocios conectó Barcelona con los principales circuitos financieros de la época e impulsó el negocio financiero en la ciudad. En cuanto a sus preferencias inversoras, se centraron básicamente en el sector inmobiliario y es destacable su participación en la construcción del Eixample. Muchos se convirtieron en los principales propietarios de esta nueva zona de la ciudad.

BARCELONA, HOMECOMING CAPITAL

In the nineteenth century Barcelona became the homecoming capital for those Catalans who had made their fortune in Latin America. The reason why they chose Barcelona as a city in which to take up residence is related to her significant economic dynamism in the nineteenth century, which was boosted by the investments made by many of these émigrés, as reflected throughout the capital and in other parts of Catalonia. There is evidence that most of them were among the greatest fortunes in the country, who had accumulated their wealth in America and increased their capital in Barcelona thanks to their will to modernise and revitalise the city, in the joint interest of both parties. In addition, the presence of these wealthy businessmen connected Barcelona to the main international economic routes of the period, boosting the city's financial business while investing chiefly in the property sector. Their participation in the construction of the Eixample district that significantly expanded the city was noteworthy, and enabled many of them to become proprietors of buildings in the newly developed area.

Martín Rodrigo

Universitat Pompeu Fabra - CSIC

BARCELONA, CAPITAL DEL RETORN

Martín Rodrigo

Amb la fundació de la Casa Amèrica de Barcelona, l'any 1911, es va crear un lloc de trobada per a la comunitat hispanoamericana resident a la ciutat, un espai per a la seva sociabilitat.¹ En paraules del seu principal impulsor, Frederic Rahola: «Esto es lo que queremos hacer aquí nosotros, en Barcelona, una de las ciudades preferidas por los españoles de América; queremos que encuentren aquí su casa, que puedan tener un pedazo de América en España, un hogar donde se junten todos». En formar-se, la nova Casa Amèrica va integrar, de fet, una altra associació constituïda uns mesos abans, l'anomenat Club Americà de Barcelona, entitat que tenia aleshores 167 socis, entre els quals hi havia «los muchos españoles que se enriquecieron en América».² Aquestes dues referències il·lustren molt bé dos dels resultats més evidents de les pregones relacions de la ciutat amb el Nou Món: en primer lloc, que Barcelona era, encara als inicis del segle XX, «una de las ciudades preferidas por los españoles de América» i, en segon lloc, que això fou possible, en bona mesura, perquè la capital catalana s'havia convertit, al llarg del segle XIX, en un lloc d'arribada per a molts homes de negocis enriquits a terres americanes, els famosos indians.

No és pas exagerat afirmar que, al segle XIX, Barcelona havia esdevingut la capital del retorn americà. Aquesta afirmació és particu-

larment certa en el cas dels indians (altrament anomenats *americanos*) més rics, i vàlida tant per als que havien nascut a Barcelona com per als que ho havien fet a la resta de Catalunya i, en especial, per als nascuts fora del país. Si alguna cosa caracteritzava aquest fenomen és que només una petita part, certament minsa, dels indians instal·lats a Barcelona havien nascut a la ciutat. Dit d'una altra manera, la presència d'indians a la ciutat desborda l'esquema de l'anàlisi més clàssica de l'emigració de retorn (és a dir, l'esquema que considera aquell fet migratori com el retorn al mateix punt de partida una vegada aconseguit l'objectiu inicial, en aquest cas, l'enriquiment a Amèrica).

Per demostrar aquesta afirmació he volgut construir una primera llista, necessàriament incompleta, que recull tot un seguit d'indians instal·lats a Barcelona al llarg del segle XIX, la trajectòria vital dels quals he pogut documentar per mitjà de la meua recerca (o de la d'altres col·legues). Val a dir que els criteris que he fet servir per construir aquesta llista han estat molt restrictius. D'entrada, en el cas dels matrimonis retornats, he tingut en compte només els homes. He fet, però, dues excepcions: d'una banda, les dues germanes Oña Ribalta, que hi apareixen per la seva condició d'hereves de diferents familiars enriquits a Cuba i per la seva capacitat de gestionar el seu propi patrimoni, sense el concurs dels seus respectius marits; i, de l'altra, els casos de Dominga Juera i de Manuela Xiqués, dues vídues criolles, els marits de les quals van morir a Cuba abans que totes dues s'instal·lessin a Barcelona i gestionessin aquí el seu patrimoni familiar. Val a dir, també, que només he incorporat els indians «de primera generació», sense comptar els seus fills i filles, alguns dels quals foren igualment in-

1. Aquest capítol s'inscriu en el projecte col·lectiu d'investigació HAR 2009-14099-C02-01, «Transiciones imperiales. Cambio institucional y divergencia. Un análisis comparado de la trayectoria colonial y postcolonial de las posesiones españolas en América, Asia y África (1500-1900)».

2. Gabriela DALLA-CORTE, *Casa América de Barcelona, 1911-1947*, Madrid, LID, 2005, pàg. 73.

Estàtua de Joan Güell i Ferrer (1800-1872), industrial i polític català enriquit a l'Havana.

(Foto: Tate Cabré)

dians o, en alguns casos, criolls nascuts a Amèrica. Aquests dos criteris els he fet servir per intentar identificar un únic membre per família (en general, el *pater familias*). Així, doncs, al darrere de cadascun dels noms, de cadascun dels individus, s'amaguen molts altres noms, moltes altres persones, que igualment van retornar d'Amèrica. El resultat final és una llista de 112 indians de Barcelona, per a 100 dels quals coneixem la localitat de naixement.

Així, una primera repassada de la llista dels 100 indians considerats permet veure que no més cinc havien nascut a la capital catalana. La resta, és a dir, el 95 %, havien nascut fora de la ciutat. 66 d'aquests van néixer en altres localitats catalanes, mentre que 15 ho van fer a la resta d'Espanya i 14 van veure la llum en terres americanes. Cal remarcar que aquests percentatges s'han de prendre amb molta cura, i és que no estem parlant del conjunt de la «població» analitzada, com dirien els demògrafs. Ara bé, són dades que em semblen particularment útils, ja que apunten tendències clares. De fet, tot i que la llista no recull pas tota la població, és molt més que una mera «mostra».

Barcelona va atraure, en definitiva, indians nascuts sobretot a la resta de Catalunya, però també a la resta d'Espanya i fins i tot en terres americanes. Aquest fet generarà un procés prou interessant. En bona mesura, fou el dinamisme

Ròmul Bosch i Alsina (1852-1923), empresari, president del port i alcalde de Barcelona.

(Foto: Tate Cabré)

Vil·la Cecília, seu actual del Centre Cívic Sarrià i antiga residència de l'indià Eduardo Conde, promotor dels magatzems El Siglo.

(Foto: Tate Cabré)

me econòmic de la Barcelona decimonònica la raó que impulsà molts d'aquests rics homes de negocis a instal·lar-s'hi en tornar d'Amèrica a Europa. La seva presència i sobretot la inversió dels seus capitals americans, des de Barcelona estant, van contribuir precisament a mantenir i augmentar el dinamisme de la ciutat. Des d'aquest punt de vista, la Barcelona del segle XIX no solament fou la «capital del retorn», sinó també una «capital del capital» americà.³ Un capital sense el qual no es pot

3. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «El retorn americà: famílies, capitals, poder», dins Ramon GRAU (coord.), *Dilemes de la fi de segle, 1874-1901, Barcelona Quaderns d'Història*, 16 (2010), pàg. 75-93.

NASCUTS A BARCELONA	LLOC DE NAIXEMENT	LLOC D'ENRIQUIMENT
Pablo Camprubí	Barcelona	Santiago de Cuba
Francisco de P. Febrés	Barcelona	Cienfuegos
José Munné Leal	Barcelona	Gibara (Cuba)
José Plandolit	Barcelona	Chiapas (Mèxic)
Tomás Ribalta Serra	Barcelona	Sagua la Grande

NASCUTS A LA RESTA DE CATALUNYA	LLOC DE NAIXEMENT	LLOC D'ENRIQUIMENT
José Guardiola Grau	L'Aleixar	Guatemala
Juan Baradat Rius	Altafulla	Santiago de Cuba
Martín Baradat Rius	Altafulla	Kingston (Jamaica)
Francisco Jaurés	Arenys de Mar	L'Havana
José Xifré Casas	Arenys de Mar	L'Havana - Nova York
Francisco Nonell Feliu	Blanes	L'Havana
José Nonell Feliu	Blanes	L'Havana
José Palau	Cadaqués	Cienfuegos
Vidal Llansa Vidal	Calafell	Santa Clara
Rómulo Bosch Alsina	Calella	L'Havana
Pedro Sallés Callol	L'Escala	Santiago de Cuba
Francisco Sarret Sallés	L'Escala	Santiago de Cuba
Manuel Marqués Bolet	Igualada	Santiago de Cuba
Fidel Marqués Bolet	Igualada	Santiago de Cuba
Ramon Sendra Dalmases	Igualada	L'Havana
Jaime Taulina Vilallonga	Lloret de Mar	L'Havana
Onofre Viada Balanzó	Mataró	L'Havana
Jaime Torrents Serramalera	Moià	L'Havana
Teodoro Roviralta	Molins de Rei	Buenos Aires
Buenaventura Balcells	Montornès de Segarra	L'Havana
Fernando Ferratges B.	Mont-roig	Santiago de Cuba
Manuel Malagrida	Olot	Buenos Aires
Mariano Serra Soler	Palafugell	Santiago de Chile
Ramon Mallol Sagués	Port de la Selva	Santiago de Cuba
José Canela Reventós	Reus	L'Havana
Andrés Bru Puñet	La Selva del Camp	Santiago de Cuba
Magín Massó Olivella	Sant Pere de Ribes	Cienfuegos
Juan Massó Olivella	Sant Pere de Ribes	Cienfuegos
Pedro Massó Marrugat	Sant Pere de Ribes	Trinidad-Cienfuegos
Juan Anglada Carreras	Sant Feliu de Guíxols	Puerto Rico
José Carbó Martinell	Sant Feliu de Guíxols	Matanzas-Remedios
Dominga Juera Patxot	Sant Feliu de Guíxols	L'Havana
Sebastián Plaja Vidal	Sant Feliu de Guíxols	Puerto Rico
Jaime Romaguera Cibils	Sant Feliu de Guíxols	Río de Janeiro
José Ronsart Sans	Sant Feliu de Guíxols	Las Tunas (Cuba)
Nemesio Ronsart Sans	Sant Feliu de Guíxols	Las Tunas (Cuba)
Miguel Surís Reig	Sant Feliu de Guíxols	L'Havana
Salvador Vidal Cibils	Sant Feliu de Guíxols	Santiago de Chile
Antonio Gassol Civit	Segura (Tarragona)	L'Havana
Isidro Gassol Civit	Segura (Tarragona)	L'Havana
José Amell Bou	Sitges	Santiago de Cuba
Eugenio Calsamiglia	Sitges	Santiago de Cuba
Juan Masó Bori	Sitges	Santiago de Cuba
Pelegrín Masó Bori	Sitges	Santiago de Cuba
José Masó Grau	Sitges	Santiago de Cuba
Rafael Masó Grau	Sitges	Santiago de Cuba
Gaudencio Masó Pascual	Sitges	Santiago de Cuba
Rafael Masó Pascual	Sitges	Santiago de Cuba
Alejo Vidal Quadras	Sitges	Santiago de Cuba - Maracaibo
Manuel Vidal Quadras	Sitges	Santiago de Cuba - Maracaibo
Joaquín Casas Gatell	Torredembarra	Matanzas
Ramon Casas Gatell	Torredembarra	Matanzas
Joaquín Fontanals Illa	Torredembarra	Matanzas

(Continua a la pàgina següent)

NASCUTS A LA RESTA DE CATALUNYA (continuació)

Esteban Gatell Roig	Torredembarra	Matanzas
Juan Güell i Ferrer	Torredembarra	L'Havana
Pío Porta Roig	Torredembarra	Guatemala
Rafael Ferrer Vidal	Vilanova i la Geltrú	Matanzas
Francisco Gumá	Vilanova i la Geltrú	Matanzas
Isidro Inglada Marqués	Vilanova i la Geltrú	L'Havana
Agustín Milà Mestre	Vilanova i la Geltrú	L'Havana
Andrés Milà Mestre	Vilanova i la Geltrú	L'Havana
Lorenzo Milà Mestre	Vilanova i la Geltrú	L'Havana
José Antonio Salom	Vilanova i la Geltrú	L'Havana
Jaime Samá Martí	Vilanova i la Geltrú	L'Havana
Pablo Soler Morell	Vilanova i la Geltrú	Matanzas
Juan Puig Mir	Vilassar de Mar	Guayaquil

NASCUTS A LA RESTA D'ESPANYA LLOC DE NAIXEMENT LLOC D'ENRIQUIMENT

Andrés Anglada Goyeneche	Andalusia	Veracruz
Pedro Blanco	Andalusia	Sierra Leone
Bernardo Fdez. Valdés	Astúries	L'Havana
Manuel Fdez. Valdés	Astúries	L'Havana
Benigno Glez. Longoria	Astúries	Gibara (Cuba)
David Gómez del Valle	Cantàbria	L'Havana
Manuel Gómez del Valle	Cantàbria	L'Havana
Antonio López López	Cantàbria	Santiago de Cuba
Claudio López López	Cantàbria	Santiago de Cuba
José P. Taltavull García	Illes Balears	Cienfuegos
José Telarroja Macià	Illes Balears	L'Havana
Eduardo Conde Giménez	Madrid	L'Havana
Agustín Goytisoló	País Basc	Cienfuegos
Manuel de Lerena	La Rioja	L'Havana
Venancio Solozábal	La Rioja	Cienfuegos

NASCUTS A AMÈRICA LLOC DE NAIXEMENT LLOC D'ENRIQUIMENT

Juan Manuel Bofill Pintó	Cartagena de Indias	
Carlos Cifré Viader	L'Havana	
Agustín Irizar Declouet	L'Havana	Cienfuegos
Manuela Llopart Xiqués	L'Havana	L'Havana
Concepción de Oña Ribalta	Sagua la Grande	Sagua la Grande
Cecilia de Oña Ribalta	Sagua la Grande	Sagua la Grande
Magín Roig Segarra	Kingston	
Mariano Sirvent	L'Havana	
Pedro Sotolongo	L'Havana	L'Havana
Fco. Santos de Lamadrid	Sagua la Grande	Sagua la Grande
Tomás Santos de Lamadrid	Sagua la Grande	Sagua la Grande
Carlos E. Sivatte	Cuba	
Melquíades Cintrón Rguez.	Naguabo	Naguabo (Puerto Rico)
Santiago García Pinillos	Colòmbia	Santiago de Cuba

D'ORIGEN DESCONEGUT LLOC DE NAIXEMENT LLOC D'ENRIQUIMENT

Isidro Alandi Llamusí		L'Havana
Joaquín Baucis Balta		Paraná (Argentina)
Lucas Boada		Puerto Rico
Antonio Domingo Mascaró		Cuba
Antonio Gili Raventós		L'Havana
Ramon Quadreny Coll		L'Havana
Pablo del Puerto		L'Havana
Eduardo Risech Bas		Matanzas
Andrés Tejada Mendoz		Arecibo (Puerto Rico)
Manuel Torres Venecia		Manzanillo (Cuba)
José Ramón de Villalón Pullés		Santiago de Cuba
Antonio Leal da Rosa		Cuba

Seu a la Rambla de la Compañía General de Tabacos de Filipinas, creada l'any 1881 i presidida pel primer marquès de Comillas.

(Foto: Tate Cabré)

Compañía Trasatlántica (abans A. López y Compañía).

(Foto: Tate Cabré)

Monument a Antonio López (1817-1883), primer marquès de Comillas.

(Foto: Tate Cabré)

entendre i analitzar, en tota la seva amplitud i complexitat, la modernització econòmica de la ciutat (i del conjunt del país) al llarg del segle XIX i fins ben entrat el segle XX.⁴

A Barcelona es van concentrar bona part dels més rics indians instal·lats a Catalunya, fos quin fos el seu origen. Interessats la gran majoria a impulsar negocis i invertir els seus capitals, un cop retornats, cap altra ciutat catalana no els oferia les mateixes oportunitats. Si Amèrica els havia permès l'acumulació original dels seus capitals, Barcelona els en va facilitar la multiplicació. Vull destacar que alguns dels indians de la ciutat es trobaven entre les principals fortunes del país. I per poder-ho mostrar i demostrar he volgut construir un altre quadre on recullo molt sintèticament el valor crematístic atorgat al patrimoni de 27 d'aquests indians, morts entre el 1845 i el 1897, segons consta en els seus respectius inventaris *post mortem*.

Hi ha una gran diferència en el valor dels patrimonis d'uns i altres: per exemple, entre les poc més de 400.000 pessetes en què es valorava la fortuna de Joan Baradat Rius i els més de 14 milions de pessetes en què es va valorar el patrimoni d'Antonio López o de Tomàs Ribalta. Tot i així, el quadre permet veure que una bona part d'aquests indians acumularen grandíssimes fortunes, que els situaven entre els homes més rics de Catalunya i també del conjunt de l'Estat espanyol. Quan va morir Tomàs Ribalta, per exemple, *La Vanguardia* va donar la notícia del fet afirmant, sense exagerar, que el difunt indià «poseïa una de las grandes fortunas de España».⁵

Amb relació a aquesta dimensió de Barcelona com a capital del retorn, i també com a capital del capital americà, i a partir de l'anàlisi de les trajectòries vitals d'alguns d'aquests indians de Barcelona, vull centrar-me ara en dues arestes relativament concretes d'aquest fenomen. Analitzaré, en primer lloc, de quina manera la presència a la ciutat d'aquests dinàmics homes de negocis enriquits a Amèrica va facilitar la connexió de Barcelona amb circuits financers internacionals. En segon lloc, descriuré una de les conductes inversores més comunes entre els indians de la ciutat: la inversió immobiliària.

INDIANS	ANY DE DEFUNCIÓ	PATRIMONI (en ptes.)
Juan Baradat Rius	1845	422.235
Onofre Viada Balanzó	1850	625.925
Jaime Torrents Serramalera	1854	2.549.201
Jaime Samá Martí	1859	946.325
Manuel Vidal Quadras	1861	1.600.730
Esteban Gatell Roig	1864	1.315.495
Juan Samá Martí	1864	3.443.365
José Samá Mota	1866	4.223.995
Gerónimo Rabassa	(1)	2.402.000
Venancio Solozábal	1871	978.355
Manuel Marqués Bolet	1874	888.330
Juan Puig Mir	1876	1.513.200
Salvador Vidal Cibils	1877	1.194.221
Manuel Torres Venecia	1879	466.790
Ramon Quadreny Coll	1880	825.802
Benito González Longoria	1880	528.630
Juan Anglada Carreras	1881	1.703.078
José P. Taltavull García	1881	3.478.985
José Munné Nugareda	1882	538.122
Antonio López López	1883	14.395.241 (2)
Santiago Garcia Pinillos	1883	675.079 (3)
Alejo Vidal Quadras	1883	2.179.601
Agustín Goytisoló	1886	7.270.279
Tomàs Ribalta Serra	1887	14.648.018
Claudio López López	1888	8.662.834
José Amell Bou	1889	1.049.966
Andrés Anglada Goyeneche	1897	1.102.777

- (1) Cos comú de les herències dels matrimonis de José Milá de la Roca - Isabel M. Alfonso i Gerónimo Rabassa - Teresa Milá de la Roca. Enriquits a Puerto Cabello (Veneçuela) i a Ponce (Puerto Rico), van tornar en diferents moments a partir del 1837. Van morir, respectivament, els anys 1845 i 1868 i els anys 1848 i 1842.
- (2) Inclou només el «capital de la casa de comerç de l'Excel·lentíssim Senyor» Antonio López López. No s'hi inclou cap valoració pels béns immobles del seu patrimoni.
- (3) Aquesta xifra inclou, només, la valoració atorgada a la seva cartera de valors.

4. Àngels SOLÀ, «Os "americanos" cataláns e o seu impacto económico en Cataluña ó longo do século XIX», *Estudios Migratorios*, 11-12 (2001), pàg. 141-168; Martín RODRIGO Y ALHARILLA, *Indians a Catalunya. Capitales cubans en l'economia catalana*, Barcelona, Fundació Noguera, 2007.

5. *La Vanguardia* (14-4-1887), pàg. 2.308.

Barcelona, capital del capital americà

A la tardor del 1882, dos homes de negocis xerraven tranquil·lament en un carrer de Cienfuegos, a Cuba. Discutien per demostrar qui havia estat capaç d'enviar més diners des de l'illa cap a Barcelona. Tal com relatava per carta el més jove dels dos, Agustín F. Goytisoló Digat, al seu germà, veí de la capital catalana:

Te diré que hablando con Dn. Juan del Campo este señor me ha repetido ya por tres o cuatro ocasiones que Dn. Tomás Ribalta había recibido de Dn. Juan de Oña un millón ochocientos mil pesos en oro. Yo supongo que desde que está en España [és a dir, des del 1869] y contando con el medio millón que heredó Dn. Tomás de Dn. Pablo Luis [mort el 1871]; pero al fin, yo me hice el hechador y le digo [sic] que había hecho más; que contando con dos fincas y con la mitad de brazos que las fincas de Dn. Tomás había producido casi esa suma. Se me quedó el hombre como quien ve visiones.

Per mitjà d'aquella carta, per cert, Agustín F. Goytisoló anunciava que aquell any en curs la família rebria còmodament a Barcelona una quantitat que oscil·laria entre les 250.000 i les 350.000 pessetes:

Entre paréntesis le tengo escrito a papá [continuava la missiva, escrita a Cienfuegos] que en lugar de \$ 70.000 le mandaré \$ 50.000. Yo creo que podría mandarle los setenta mil pero tú y él mismo sabéis muy bien la importancia de manejarse aquí con recursos sobrados y sin apelar al crédito.⁶

Val a dir que bona part d'aquests capitals es transferien des de Cuba a Barcelona no pas directament, sinó passant abans per altres ciutats nord-americanes (Nova York, Boston, Filadèlfia, etcètera) i, sobretot, europees (Londres i París, principalment). La presència a la capital catalana d'aquests rics indians va permetre que la ciutat s'integrés plenament en aquest circuit financer d'àmbit transatlàntic, tan necessari per a la transferència dels capitals des d'Amèrica.⁷ El comportament d'un altre indià, nascut a La Rioja i enriquit a Cienfuegos (Cuba), que es va instal·lar també a Barcelona un cop retornat de l'illa, ens proporciona una bona mostra d'aquest fenomen. En una carta a un altre indià, enriquit com ell

a Cienfuegos, li deia a l'estiu del 1870:

Quedo enterado de las compras de deudas Nacionales y Extranjeras [sic] que ha hecho [...]. En París compraron para mí 98.000 florines nominales de la deuda Austríaca pero los Sres. C. de Murrieta y C^a de Londres dejaron de cumplir la orden mía desde Cienfuegos de comprar títulos de la misma deuda, fundándose en que esa Nación es tan poco escrupulosa para cubrir sus compromisos que ha obligado al Comité de la Bolsa de aquella plaza a pedir que dejen de cotizarse sus valores en la bolsa [...]. Yo hasta ahora no he hecho más compras que las de unos 13.000 pesos nominales del 3 % exterior de España de 1867 y me sobran fondos tanto en París como en Londres.⁸

El seu interlocutor era, per cert, Agustín Goytisoló, besavi dels coneguts escriptors, la correspondència del qual permet veure, amb un cert detall, com funcionava el mecanisme d'aquesta transferència de capitals des d'Amèrica fins a Barcelona.⁹ A la primavera del 1878, Agustín Goytisoló Lezarzaburu va escriure des de Cienfuegos a la seva esposa, Estanisláa Digat, veïna de Barcelona, dient-li:

No me dicen Vs. en la [carta] anterior la cantidad que podía hacerles falta en abril aunque me piden dinero para esa fecha. Así, si les hace falta dinero pueden escribir fijando cantidad aunque con los cuatro mil y pico de pesos remitidos por los Sres. Abaroa y Goguel de París creo se habrán vs. remediado por el momento.¹⁰

Tres anys abans, el seu fill, Agustín F. Goytisoló Digat, havia escrit també a la seva mare a Barcelona. Li deia:

Adjunto van cinco mil Libras Esterlinas a 60 días vista cargo de los Sres. Unthoff y Cía. de Londres y endosadas a la orden de ustedes para que las vendan en esa si pueden venderlas favorablemente y si no para que las manden a los Sres. C. de Murrieta y Cía. de Londres o los Sres. Abaroa Uribarren y Goguel de París [...]. Estos Sres, cualquiera de ellos, a quienes las manden las presentaran al cobro. Si creen conveniente venderlas en plaza, la casa de Vidal y Cuadras [sic] puede comprarlas o encargarse de su venta.¹¹

8. Fundación Luis Goytisoló, fons Agustín Goytisoló Lezarzaburu, caixa 98, exp. 54, carta de Venancio Solozábal (Trici) a Agustín Goytisoló Lezarzaburu (Barcelona), del 8 d'agost de 1870.

9. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Los Goytisoló. De hacendados en Cuba a inversores en Cataluña», *Revista de Historia Industrial*, 23 (2003), pàg. 11-37.

10. Fundación Luis Goytisoló, fons Agustín Goytisoló Lezarzaburu, caixa 97, exp. 47, carta d'Agustín Goytisoló Lezarzaburu (Cienfuegos) a la seva esposa Estanisláa Digat (Barcelona), del 21 de març de 1878.

11. Fundación Luis Goytisoló, fons Agustín Goytisoló Lezarzaburu, caixa 97, exp. 47, carta d'Agustín F. Goytisoló

Josep Xifré i Casas (1777-1856), enriquit a l'Havana i Nova York.

Josep Xifré i Downing, fill únic i hereu de Josep Xifré i Casas.

6. Fundación Luis Goytisoló, fons Agustín Goytisoló Lezarzaburu, caixa 107, exp. 15, carta d'Agustín F. Goytisoló Digat (Cienfuegos) al seu germà Antonio (Barcelona), del 9 de novembre de 1882.

7. Trobem una anàlisi d'aquests circuits financers d'àmbit transatlàntic al llibre d'Àngel BAHAMONDE i José CAYUELA, *Hacer las Américas. Las élites coloniales españolas en el siglo XIX*, Madrid, Alianza, 1992.

Residència des del 1871
dels marquesos
de Comillas.

(Foto: Tate Cabré)

CARTERA DE VALORS

Núm.	Títols	Empresa	Dipositari
210	acc.	Sociedad de Crédito y Fomento – Banco de Madrid	al mateix banc
5	acc.	Compañía Barcelonesa de Seguros	Josep Amell
10	acc.	La Fabril Algodonera	Josep Amell
50	acc.	Almacenes Generales de Depósito de Barcelona	Josep Amell
5	oblig.	Ferrocarril de Saragossa al 6 per 100	Josep Amell
35	oblig.	de l'Estat per a subvencions a ferrocarrils	Josep Amell
1	acc.	Vireille Montagne [mines de zinc]	F. Mitjans i Cia. (París)
26	acc.	Soc. Gaz et Hauts-Forneaux et Fonderies [Marsella]	F. Mitjans i Cia. (París)
100	acc.	Ferrocarrils llombards	F. Mitjans i Cia. (París)
100	acc.	Sud. d'Autriche Lombard-Venitien	F. Mitjans i Cia. (París)
25	oblig.	Sud. d'Autriche Lombard-Venitien	F. Mitjans i Cia. (París)
12	oblig.	Caminos de Hierro del Norte de España	F. Mitjans i Cia. (París)
340	oblig.	Ferrocarril Madrid-Saragossa-Alacant	F. Mitjans i Cia. (París)
25	oblig.	Ferrocarrils llombards, al 3 por 100	F. Mitjans i Cia. (París)
190	oblig.	Otomanes	F. Mitjans i Cia. (París)
209	lots	Turcs	F. Mitjans i Cia. (París)
	600	lliures esterlines en renda russa, al 5 per 100	F. Mitjans i Cia. (París)
	3.500	francs de renda turca, al 5 per 100	F. Mitjans i Cia. (París)
	36.400	duros nominals de renda espanyola consolidada exterior del 3 per 100	F. Mitjans i Cia. (París)
	2.600	Duros nominals de renda espanyola consolidada exterior del 3 per 100	F. Mitjans i Cia. (París)

EFFECTIU

96.355 pessetes	en compte corrent a casa de	P. Camps & Co (Saint Thomas)
77.275 pessetes	en compte corrent a casa de	Jaume Riera (Nova York)
461 pessetes	en compte corrent a casa de	Josep Amell Bou (Barcelona)
111 pessetes	en compte corrent a casa de	Francesc Gabaldà
360 pessetes	en compte corrent a casa de	Francesc Bolet
103.850 francs	en compte corrent a casa de	Raimon Roidenot
3.844 francs	en compte corrent a casa de	F. Mitjans i Cia. (París)

Inventari *post mortem* de Ferran Riera Alsina (1880). Font: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, Lluís Gonzaga Pallós, Manual de 1880, primera part, f. 87 i s., 97 i s. i 103 i s.

Goytisolo parlava aleshores explícitament de la banca Vidal Quadras, que va obrir les portes a Barcelona el gener del 1847 gràcies a l'impuls de dos germans enriquits a Amèrica (a Maracaibo, Veneçuela, primer, i a Santiago de Cuba després), una casa de banca el capital fundacional de la qual era, en definitiva, completament americana.¹²

Aquests intercanvis epistolars posen en relleu l'existència de tot un seguit de cases de banca (a Londres, per exemple, la casa Murrieta; i les cases de banca Abaroa, Mitjans o Gil a París), connectades alhora amb Barcelona i amb el món atlàntic americà, que servien per transferir aquests capitals des del Nou Món. Abans fins i tot de tornar des d'Amèrica, molts d'aquests indians col·locaven els guanys de la seva activitat empresarial en terres americanes en forma de dipòsits en aquestes cases de banca, els gerents de les quals els invertien tant en títols de deute públic com en accions i obligacions de diferents societats anònimes amb domicili a diversos punts d'Europa o dels Estats Units. I després, en una segona fase, molts d'aquests indians venien aquests títols per obtenir la liquiditat necessària amb què afrontar els seus negocis a Barcelona. Una repassada, per cert, a l'inventari *post mortem* d'un indià mataroní, Ferran Riera Alsina, ens permet veure aquesta dimensió cosmopolita de les carteres de valors d'alguns d'aquests indians.

Nascut a Mataró, però enriquit a Amèrica, Ferran Riera Alsina mostrà un comportament clarament rendista. Un cop va retornar a Catalunya, va invertir en accions i obligacions d'empreses domiciliades a diferents països europeus (Espanya, França i l'Imperi austrohongarès), com també en títols de deute públic espanyol, rus i turc, uns capitals que havia acumulat en els seus negocis a Amèrica. I va deixar que fossin els seus banquers que gestionessin aquests títols: tant la Banca Mitjans, a París (de la qual era soci el seu germà Fermí Riera, enriquit com ell a Amèrica), com Josep Amell Bou, a Barcelona. Aquest últim era també, per cert, un indià enriquit a Amèrica, concretament a Santiago de Cuba.

Digat (Cienfuegos) a la seva mare (Barcelona), del 12 d'abril de 1875.

12. Lluís CASTAÑEDA i Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Los Vidal Quadras: familia y negocios, 1833-1871», dins Ramon GRAU (coord.), *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. II, El procés d'industrialització, Barcelona Quaderns d'Història*, 11 (2004), pàg. 115-144; Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Una saga de banqueros: la familia Vidal Quadras», *Historia Social*, 64 (2009), pàg. 99-119.

Els indians i la inversió immobiliària a Barcelona

Transferits finalment els capitals des de l'Amèrica hispana (des de Cuba, en particular) fins a Barcelona (passant per Nova York, Londres o París), aquests indians podien encarar les seves decisions d'inversió des de la capital catalana. Molts d'ells dedicaren una part d'aquests capitals americans a inversions immobiliàries.¹³ Un exemple clar i sobretot pioner ens el proporciona Josep Xifré i Casas. Nascut a Arenys de Mar i enriquit a l'Havana i Nova York, va escriure des d'aquesta darrera ciutat als seus apoderats a la capital cubana d'una manera prou entenedora: «Quiero disponer en Barcelona de 100.000 pesos para no más tarde de medio año [els deia a principis del 1830]. Hagan lo necesario, porque he decidido enterrar allí ese dinero». I tal com aclareix el seu biògraf, José María Ramón de San Pedro, «cuando Xifré escribía enterrar quería decir invertir en inmuebles».¹⁴ Certament, Xifré va utilitzar els seus capitals americans per construir un veritable complex residencial als terrenys de l'antiga muralla de Mar, on va aixecar més d'11 immobles de nova construcció, als quals cal afegir tres altres immobles que va comprar intramurs i dues finques d'estiueig prop de la ciutat. Aquest patrimoni el va heretar el seu fill i es va valorar, en morir el pare, en 1.736.000 pessetes, tot i que el seu valor real segurament era sensiblement superior.

La conducta de Josep Xifré fou certament pionera, però no pas aïllada. Més aviat al contrari. No és gaire difícil trobar altres conductes inversores semblants entre els indians i, sobretot, entre les vídues dels indians. Un exemple semblant ens el proporciona Manuela Xiqués de Llopart. Nascuda a l'Havana i casada en aquella mateixa ciutat, Manuela Xiqués va perdre el seu marit, el traficant d'esclaus Roque J. Llopart Azúa, l'any 1846. Quatre anys més tard va venir a conèixer Europa amb les seves tres filles i es va instal·lar provisionalment a Barcelona. Un testimoni biogràfic, nascut de la ploma d'una de les

13. Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «Trasvase de capitales antillanos: azúcar y transformación urbana en el siglo XIX», dins Antonio SANTAMARÍA i Consuelo NARANJO, *Más allá del azúcar. Política, diversificación y prácticas económicas en Cuba, 1878-1930*, Aranjuez, Doce Calles, 2009, pàg. 127-158.

14. José María RAMON DE SAN PEDRO, *José Xifré Casas. Industrial, naviero, comerciante, banquero y benefactor. Historia de un indiano catalán (1777-1856)*, Barcelona, Banco Atlántico, 1956, pàg. 73.

UBICACIÓ	SUPERFÍCIE	DATA	PREU
Passeig d'Isabel II, 16	462 m ²	1868	0249.375 ptes.
Passeig d'Isabel II, 14	327 m ²	1868	098.891 ptes.
Passeig d'Isabel II, 12	225 m ²	1868	090.000 ptes.
Passeig d'Isabel II, 10	327 m ²	1868	0108.750 ptes.
Passeig d'Isabel II, 8	496 m ²	1868	152.250 ptes.
Passeig d'Isabel II, 6	322 m ²	1868	112.500 ptes.
Llauder, 3 / Cristina, 5	266 m ²	1868	91.500 ptes.
Reina Cristina, 7	275 m ²	1868	83.500 ptes.
Reina Cristina, 9	210 m ²	1868	118.750 ptes.
Reina Cristina, 11	275 m ²	1868	48.750 ptes.
Reina Cristina, 13	297 m ²	1868	93.000 ptes.
Nou de la Rambla, 42	940 m ²	1868	162.250 ptes.
Marquès de Barberà, 23	473 m ²	1868	92.750 ptes.
Marquès de Barberà, 25	425 m ²	1868	72.750 ptes.
Finca a St. Martí de P.	9 ha 79 a	1868	108.136 ptes.
Torre Xica (ídem)	3 ha 91 a	1868	14.118 ptes.
Vinyes (ídem)	17 ha 24 a	1868	30.848 ptes.
Forn de vidre (ídem)	1.084 m ²	1868	8.787 ptes.
			1.736.905 ptes.

Edifici construït per Josep Xifré i Casas, conegut popularment com a Porxos d'en Xifré.

(Foto: Tate Cabré)

Patrimoni immobiliari de Josep Xifré (1868). Font: Arxiu Històric de Protocols Notarials de Madrid, Miguel del Castillo Alva, Manual de 1872, 12 de gener i 24 de juliol del 1872.

seves filles, ens explica com, quan i on va encetar la seva primera inversió immobiliària a la ciutat. A les darreries del 1854, ens explica la seva filla, Mercedes Llopart:

[...] habíanse ya cumplido cuatro años de ausencia de Cuba, la revolución filibustera tenía cambiado el país y por otra parte nos encontrábamos bien en Europa. Sin embargo, la familia [y] los intereses [en Cuba, nos] atraían ¿qué hacer?, se preguntaba mi madre. Para resolver su primera diligencia ir a encomendarlo a la Virgen de Montserrat y luego someterlo al dictamen del santo y sabio consultor P. Costa. Así se hizo y determinada la conveniencia de quedarnos en Bar[celo]na dio orden para que se alquilase la casa de la Habana, vinieron fondos y a poco se ofreció la compra de la gran casa Rocafort, apresurándose mi madre a adquirir el solar en que se construyó luego nuestra actual casa de la Rambla. Púsose la primera piedra el 23 Novbre. de 1855, dirigiendo la obra, por gratitud a la familia, el maestro que en la Habana había edificado dos casas para mi padre.¹⁵

En aquest cas, no solament el capital sinó també l'arquitecte van venir des de l'Havana.

Aquesta fou la primera inversió immobiliària de Manuela Xiqués a Barcelona. La primera, però, no pas l'última. De fet, tal com es recull en el quadre A, entre el 1855 i el 1871 la vídua de Roque J. Llopart invertí gairebé dos milions de pessetes en la compra o construcció de diferents immobles a la ciutat.

Una lectura mínimament atenta d'aquest últim quadre permet veure com, a partir de 1863, l'interès inversor de Manuela Xiqués es trasllada des de la Barcelona antiga fins a l'Eixample. I és que aquells van ser, precisament, els anys en què s'estaven aixecant les primeres construccions al nou Eixample de la ciutat. La conducta inversora de Xiqués és una bona mostra del que estaven fent aleshores molts altres indians a la ciutat. El quadre B, elaborat amb dades fiscals corresponents al 1880, permet veure el pes dels indians entre els primers propietaris de l'Eixample. És molt simptomàtic, per exemple, que els quatre propietaris més importants d'aquell nou i extens barri de la ciutat fossin indians. També que entre els principals inversors hi destaquin uns altres indians, com ara Josepa Torrents, Josep Carbó, Climent Bonsoms o Antonio Domingo.

Hi ha diferents testimonis que posen en relleu la importància d'aquest fet, és a dir, la rellevància del capital americà (especifica-

Rambla dels Estudis, 8	Compra solar	1855	158.530 ptes.
Rambla dels Estudis, 8	Compra solar	1859	40.150 ptes.
Rambla dels Estudis, 8	Constr. edifici	1862	206.320 ptes.
Ciutat, 11 / Bellafila, 2	Compra casa	1860	120.000 ptes.
Escudellers, 10 bis	Compra solar	1862	100.000 ptes.
Escudellers, 10 bis	Constr. edifici	1865	102.820 ptes.
Travessera de Gràcia	Compra finca rúst.	1863	25.000 ptes.
Escudellers, 44 / Còdols, 3	Compra casa	1863	200.000 ptes.
Consell de Cent / Casanova	Establiment solar	1863	[101.666 ptes.]
Gran Via	Compra solar	1864	60.000 ptes.
Passeig de Gràcia	Compra solar	1864	158.750 ptes.
Passeig de Gràcia	Compra solar	1871	15.918 ptes.
Can Catà [Cerdanyola]	Compra finca rúst.	1861	60.000 ptes.
TOTAL			1.247.488 ptes.

Quadre A. Inversions immobiliàries de Manuela Xiqués a Barcelona (1855-1871).

	PROPIETARIS	QUOTA [en ptes.]
1	Salvador Samà Torrents	7.635
2	Dominga Juera, vídua de José Vilar, i filles	5.687
3	Teresa Torres, vídua de Ramón Quadreny	5.302
4	Francisco Gumà Ferrán	5.154
5	Enrique Heris	4.962
6	Josefa Torrents i el seu fill Narciso Sicart Torrents	4.872
7	Vicenta Vilaró Coll	3.938
8	Cabot, Canals i Rovellat	3.780
9	Felipe Bertrán	3.730
10	Miguel Buxeda	3.676
11	José Cortils Fàbregas i Mercedes Cortils Goday	3.633
12	Narciso Pla Masgrau	3.576
13	José Anés	3.481
14	Benita Maristany	3.450
15	José Carbó Cantó	3.422
16	Clemente Bonsoms	3.308
17	Andrés Bosch	3.183
18	Antonio Domingo Mascaró	3.168
19	Luis Carreras Aragó	3.139
20	Juan Sebastià Vila	3.075

Quadre B. Principals propietaris de l'Eixample (1880). Font: Arxiu de la Corona d'Aragó, Hisenda, contribució territorial, llib. TER-B-178.

15. *La Bisabuelita. Manuela Xiqués de Llopart*. Exempler manuscrit facilitat amablement per José Ramón Bofarull Sivatte.

ment cubà) en la construcció de l'Eixample. En destacaré només dos.

La Junta Provincial d'Agricultura, Indústria i Comerç de Barcelona va emetre un informe, l'any 1879, on afirmava que «la insurrección de Cuba [...] hizo venir a la península inmensos capitales que buscaban colocación en la industria o en las construcciones civiles, viéndose entonces levantarse casas a centenares en el ensanche de Barcelona y en los pueblos de su llano».¹⁶

Deu anys més tard, a l'estiu del 1889, un ric home de negocis filipí anomenat Joaquín Vito Fernández va visitar Barcelona camí de l'Exposició Universal de París. Quan va redactar les seves memòries, va recollir les seves impressions sobre la ciutat tot ressaltant la importància dels indians, com també la seva relació amb la construcció de l'Eixample i amb el dinamisme econòmic de la capital catalana. Vito parlava de:

La ciudad de Barcelona con sus Ramblas y plazas de Cataluña, de la Universidad y Urquinaona; mercados de la Boquería, del Borne y de San Antonio; las fábricas de pastas, azúcar refinado, licores y perfumería; tejidos de punto, tejidos de lino y algodón; lozas y cristales, etc.; y el movimiento comercial muy activo que se ha manifestado en ella desde su Exposición Universal de 1888, ha tomado gran incremento la afluencia de forasteros y hombres de negocios de las Américas, Cuba y Filipinas, que en menos de cinco años se han establecido [com també] gran número de casas extranjeras.

I destacava particularment que «los capitales del extranjero y de catalanes que han vuelto de las Américas, etc. son cuantiosos; sus hermosos edificios del Ensanche, construidos en poco tiempo, sus avenidas rectas [...]».¹⁷

Una part important d'aquesta conducta inversora tenia un objectiu bàsicament rendista. Així s'aprecia tot consultant la documentació privada generada per aquests indians. L'arxiu Goytisolo és, novament, una font d'informació irremplaçable. El mateix interessat, l'indià Agustín Goytisolo Lezarzaburu, va calcular l'any 1880 els rendiments de l'edifici que havia fet construir a la plaça de Catalunya i va arribar a la conclusió que aquella inversió li aportava un guany net del 3,6 %, any rere any: un benefici no gaire elevat però força segur.

Val a dir, per concloure, que aquestes inversions de caràcter immobiliari foren, a

llarg termini, molt més segures que altres tipus d'inversions. Així s'aprecia quan s'analitza l'exemple dels Vidal Quadras. Com s'ha dit, els germans Alejo i Manuel Vidal Quadras havien fundat, l'any 1847, una casa de banca a Barcelona amb uns capitals acumulats a Amèrica. Un cop morts els fundadors, tant la gestió com la propietat d'aquesta casa de banca van passar a les mans dels membres de la segona generació, els germans Manuel i Alejo Vidal Quadras Ramon, nascuts respectivament a Maracaibo (Veneçuela) i a Santiago de Cuba. D'aquests dos germans, l'últim a desaparèixer fou Alejo Vidal Quadras Ramon, que va morir a Barcelona l'any 1913. Un any abans, el 1912, la Banca Vidal Quadras havia desaparegut absorbida pel Banc de Barcelona. Què els va deixar aleshores en herència als seus cinc fills? No pas una cartera de valors, sinó un patrimoni immobiliari d'una certa importància, capaç si més no de garantir una existència tranquil·la per a la generació següent i potser també per a les altres.

Finca de Can Catà, a Collserola, comprada per la cubana Carme Llopart i Xiqués.

(Foto: Tate Cabré)

Làpida de la rica cubana Manuela Xiqués de Llopart a l'abadia de Montserrat.

(Foto: Tate Cabré)

16. Xavier TAFUNELL, *La construcció de la Barcelona moderna. La indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1994, pàg. 61.

17. Joaquín VITO FERNÁNDEZ, *Breves apuntes biográficos, 1845-1917*, 1918.

Algunes dones americanes com Manuela Xiqués (nascuda a l'Havana) i Dorotea de Chopitea (nascuda a Santiago de Xile) van fer generosos donatius a l'Església catòlica.

[Foto: Tate Cabré]

Despeses en la compra del terreny	55.710 duros
Despeses en la construcció de l'edifici	63.510 duros
Cost total de l'obra	119.220 duros
Ingressos bruts dels lloguers (cada any)	6.120 duros
Despeses de contribució	1.130 duros
Despeses de manteniment	635 duros
Ingressos nets (l'any)	4.355 duros

[L'interès del capital de 119.200 és de 3,65 %].

Rendiments de la casa núm. 6 del carrer de Fontanella, propietat d'Agustín Goytisolo Lezarzaburu (1880).

	VALOR	RENDA	%	COST
Casa carrer Mendizábal	130.000	5.093	(3,9)	268.000
Casa passeig Isabel II, 4	135.000	4.731	(3,5)	205.000
Casa passeig Isabel II, 6	140.000	6.186	(4,4)	238.000
Casa carrer Cristina	145.000	5.182	(3,6)	327.000
Casa carrer Riera de Sant Joan	170.799	5.500	(3,2)	272.000
Casa Torre de Sarrià	178.268	---		178.000
Terreny a l'Eixample	250.000	---		2.000
	1.149.067			1.490.000

Valoració de les finques d'Alejo Vidal Quadras Ramon feta per l'arquitecte Enric Sagnier el 7 de desembre de 1914 [valors en ptes.].

Diríem, en definitiva, que al llarg del segle XIX, Barcelona es va convertir en la ciutat que molts homes de negocis enriquits a Amèrica van triar per instal·lar-s'hi. El dinamisme econòmic de la capital catalana fou, sens dubte, la principal raó que animà aquests empresaris a fer-ho. Ara bé, la presència d'aquests rics homes de negocis a la ciutat i especialment la inversió dels seus capitals americans, des de Barcelona estant, van contribuir a mantenir i augmentar el dinamisme de la capital catalana, en especial a la segona meitat del segle XIX i durant els primers lustres del segle XX. El procés de transferència dels seus capitals des d'Amèrica fins a Barcelona va permetre, en primer lloc, que les empreses financeres de la ciutat participessin en un circuit financer d'àmbit transatlàntic en connexió amb les principals places de l'economia occidental com ara Nova York, Boston, Londres o París. Un cop transferits, una part important d'aquests capitals acumulats originàriament a Amèrica i arribats a Barcelona des del Nou Món es van invertir en activitats econòmiques molt diverses. La que va tenir, segurament, un impacte més evident a la ciutat fou la inversió immobiliària. I és que els *americanos* es van convertir aviat en importants propietaris a Barcelona, tant a la ciutat vella com a l'Eixample. Aquestes inversions en compra i construcció d'immobles cal valorar-les com un llegat material molt concret de les pregoneres relacions de Barcelona amb Amèrica.

ELS INDIANS I LA CONSTRUCCIÓ DE LA CIUTAT

En la cabdal transformació que va viure Barcelona des de l'enderrocament de la muralla és fonamental el fet que la ciutat esdevingués el motor del procés d'industrialització. La participació dels principals promotors d'aquest procés, els indians, no es va limitar a l'àmbit industrial. En moltes de les decisions urbanístiques preses a partir de llavors es va tenir en compte la inversió del capital arribat de les colònies americanes.

La conjunció d'aquests dos elements va donar pas a la construcció d'una nova Barcelona, on l'empremta del capital americà i dels seus propietaris, convertits en barcelonins destacats, apareixia pertot. Van promoure habitatges, urbanitzacions, equipaments i indústries, però també van ajudar al desenvolupament d'uns mitjans de transport imprescindibles per a l'expansió d'una gran ciutat.

De la mateixa manera, van participar activament en l'organització de l'Exposició Universal del 1888 i van col·laborar en el seu finançament, ja que entenien que l'èxit de l'exposició reflectia el seu personal i el de les seves activitats empresarials.

LOS INDIANOS Y LA CONSTRUCCIÓN DE LA CIUDAD

En la radical transformación que vivió Barcelona desde el derribo de su muralla fue fundamental el hecho de que la ciudad se convirtiese en el motor del proceso de industrialización. La participación de los principales promotores de dicho proceso, los indianos, no se limitó al ámbito industrial. En muchas de las decisiones urbanísticas que se tomaron a partir de entonces se tendría en cuenta la inversión del capital procedente de las colonias americanas.

La conjunción de esos dos elementos dio lugar a la construcción de una nueva Barcelona, donde la huella del capital americano y de sus propietarios, convertidos en destacados barceloneses, aparecía por todas partes. Promovieron viviendas, urbanizaciones, equipamientos e industrias, pero también contribuyeron al desarrollo de unos medios de transporte imprescindibles para la expansión de una gran ciudad.

Asimismo, participaron activamente en la organización de la Exposición Universal de 1888 y colaboraron en su financiación, ya que entendían que el éxito de la exposición reflejaría el suyo personal y el de sus actividades empresariales.

THE CATALAN RETURN FROM THE NEW WORLD AND THE CONSTRUCTION OF THE CITY

One of the keys to the great transformation suffered by Barcelona once the wall of the city had been knocked down was the fact that the town became the driving force behind the region's process of industrialisation. The importance of the Catalans who had returned home from the New World to become the leading promoters of this process was not, however, limited to the industrial sphere, and many of the town-planning decisions made since then welcomed investments derived from the wealth they had accumulated in Spain's American colonies.

The combination of these two factors gave way to the construction of a new Barcelona, in which the traces of American wealth and of its owners, who were now citizens of note, could be discovered. They promoted housing sites, facilities and industries, and also stimulated the development of essential means of transport for the expansion of a city of such dimensions. Similarly, they played an active role in the organisation of the World Fair of 1888, helping to finance the event, for they well understood that the success of the show would mirror that of their own entrepreneurial initiatives.

ELS INDIANS I LA CONSTRUCCIÓ DE LA CIUTAT

Carme Grandas

L'evolució d'una ciutat tancada dintre d'un recinte emmurallat i sense espais públics enjardinats cap a una ciutat amb una trama urbana que, en el marge d'una centúria, va connectar la zona portuària i la muntanyenca comporta la presa de decisions conduïdes per una política d'expansió fruit d'esdevenir la capital motor de la industrialització. Iniciativa pública i iniciativa privada van anar en alguns períodes estretament lligades i van fer possible aquest salt.¹ Ens interessa veure com va ser possible fer-ho, i per això posarem en relleu un fet clau per a les transformacions que es portaren a terme a Barcelona especialment al llarg del segle XIX: la inversió a la ciutat d'importants capitals procedents de les colònies espanyoles.

Les primeres transformacions

Durant el Trienni Liberal es va donar una empena important per tirar endavant el primer projecte d'eixample de Barcelona, el del pla de Palau. En començar l'execució del projecte, es van subhastar els terrenys sorrencs destinats a la construcció d'edificis, i per aquests terrenys van apostar els representants de Josep Xifré i Salvador Samà, dos homes enriquits a Cuba, on encara residia un d'ells, mentre que l'altre ho feia a Nova York.² Xifré va obtenir la propietat dels millors solars, per bé que el Ministeri de la Guerra es reservava el dret, un cop construïts, d'ocupar-los en cas de necessitat d'aquarterament de tropes.

Els edificis havien de ser els primers que s'edificaven destinats a lloguer, compartint l'ús

d'habitatges amb despatxos i locals comercials. Així, aviat s'hi van instal·lar el popular Cafè de les Set Portes, la residència consular i el consolat d'Àustria, llogaters que hi residien i llogaters de pisos i locals dedicats a activitats del comerç marítim. La seva construcció fou complexa, per raó que als terrenys sorrencs s'hi afegia un nivell freàtic molt alt. Coneguda popularment com Els Porxos d'en Xifré, es pot considerar l'obra paradigmàtica de l'arquitectura civil burgesa de la primera meitat del segle XIX, que va trencar per primera vegada amb l'arquitectura neoclàssica. En la seva modernitat també hi entraven els serveis, ja que es van instal·lar dipòsits de gran capacitat d'aigua potable als terrats, gràcies al fet que el propietari va adquirir a perpetuïtat la distribució de les aigües de Montcada.³ Xifré es va reservar un pis per a les seves estades a Barcelona, on s'acabà instal·lant, per la qual cosa el bloc d'habitatges reproduïa, en la decoració de la façana, un homenatge al seu passat a través del conjunt de medallons i relleus escultòrics amb un programa iconogràfic molt definit: en els medallons, navegants i soldats relacionats amb Amèrica, i, repartits per les quatre façanes, els relleus que representen la vida de Xifré, des de la seva infància arenyenca fins a l'èxit de les seves activitats. Hi ha elements iconogràfics relatius a l'agricultura, al comerç i a l'activitat marítima, amb representacions de corns de l'abundància i dels déus Mercuri i Neptú amb els seus símbols, mentre que a les baranes dels balcons es reproduïa la lira, una de les icones de la maçoneria.

Fins als anys seixanta del segle XIX, els indians que residien a Barcelona ho feien en

1. Aquest text és el resultat de la investigació presentada a la Universitat de Barcelona per a l'obtenció del grau de doctora en Història de l'Art.

2. José María RAMON DE SAN PEDRO, *Don José Xifré Casas (industrial, naviero, comerciante y benefactor (1777-1856))*, Barcelona, Banco Atlántico, 1956.

3. Carme GRANDAS, *Els indians a Barcelona. Ciutat i arquitectura*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2008, pàg. 80.

pisos llogats o adquirien la propietat d'alguns immobles. Un exemple del primer cas fou Antonio López, que durant uns quants anys va viure al pla de Palau, en el bloc propietat dels germans Vidal i Ramon, que havia conegut durant la seva estada a Santiago de Cuba, mentre que Joan Güell va comprar una finca a la part baixa de la Rambla. Eren edificis entre mitgeres, formats per planta baixa amb locals comercials i tres plantes pis, amb terrat, i les obertures practicades a les façanes tenien una disposició que seguia l'eix de simetria definit per la porta d'accés situada al centre. Es tracta d'una tipologia que va caracteritzar els projectes per als habitatges plurifamiliars en el període de la Il·lustració i que, a partir del segle XIX, es va continuar mantenint com un model inalterable fins a l'arribada del racionalisme.

El procés de construcció de la nova Barcelona: els habitatges

L'entrada en vigor de la Llei de societats el 1856 s'aprofità per crear, a la dècada següent, sis societats immobiliàries: Constructora Catalana, El Canvi Universal, El Crédito Mercantil, Eixample i Millora de Barcelona i Catalana General del Crèdit, totes dedicades a l'adquisició de sòl i la promoció d'habitatges —tant de compra com de venda—, mentre que l'adquisició, la conducció i la venda d'aigua van acabar a les mans de la Societat Eixample i Millora de l'Eixample.⁴ Tant en els processos de reparcel·lacions com en la constitució de societats o bé en qualitat de promotors a títol individual es trobaven molts indians, com ara Josep Partagás, Dominga Juera, Antonio López i Josep Maria Serra, alhora que en el sector financer hi havia els recursos del Banc de Barcelona, de la Caixa de Barcelona i d'altres entitats credi-

tícies privades, dels consells d'administració i de les juntes directives de les quals formaven part alguns indians.

Al llarg d'uns cinquanta anys, part dels capitals de les colònies es van invertir en la construcció directa i activa especialment de l'Eixample, durant els quals es va definir i consolidar la fisonomia de la ciutat. Els terrenys que primer es van urbanitzar i edificar van ser els més propers a la ciutat existent, que es van concentrar sobretot al voltant del passeig de Gràcia.⁵ Com demostren les dades del Registre de la Propietat de Barcelona, bona part de la zona superior dreta del passeig de Gràcia va acabar essent propietat d'El Crédito Mercantil, del grup d'Antonio López.

Els facultatius responsables dels projectes d'obres de nova planta van desenvolupar diverses tipologies que mostraven l'evolució de l'arquitectura en el ventall més ampli d'exemples, d'acord amb els ensenyaments de l'Escola de Llotja, primer d'Antoni Cellès i després de Josep Casademunt, que van formar un seguit d'arquitectes entre els quals es trobaven Mestres i Esplugas, Rovira i Trias, Oriol Bernadet, Rogent i Amat i també Molina i Casamajó. A tots aquests noms es van afegir els de força mestres d'obres amb els quals també rivalitzaren per signar projectes i dirigir obres. Tots ells, però, van conformar una generació que va aplicar totes les possibilitats que oferien els nous tractaments de materials (sobretot l'ús del ferro i del vidre), que va estudiar i revisar els llenguatges de l'arquitectura del passat i que va recuperar d'aquesta arquitectura models i solucions. Una generació, al capdavall, amb la qual es consolidava la pràctica de l'urbanisme modern.

En els primers vint-i-cinc anys de construcció de l'Eixample es van edificar tot un

4. Miquel COROMINAS AYALA, *Los orígenes del Ensanche de Barcelona. Suelo, técnica e iniciativa*, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya, 2002.

5. Albert GARCÍA ESPUCHE, *El Cuadrado d'Or. Centre de la Barcelona modernista*, Barcelona, Olimpiada Cultural-Lunberg, 1992.

seguit de cases unifamiliars, amb jardí, que especialment al passeig de Gràcia i la seva àrea d'influència convivien amb solars ocupats per entitats recreatives i culturals, com ara els Jardins d'Euterpe i de la Nimfa o els Camps Elisis, propietat aquests darrers del financer Evarist Arnús. Aquestes instal·lacions van fer augmentar el valor dels solars, assequibles per a pocs propietaris, i progressivament van ser substituïdes per habitatges. Amb una arquitectura inicialment de tall classicista, a la qual aviat es va sumar el llenguatge neoàrab, estils que exemplifiquen les cases de la família Samà, dels Taltavull i del comte de Bell-lloc, la tipologia adoptada va ser la dels palauets on residia una sola família, construïts als xamfrans i formats per planta baixa i dues, màxim tres, plantes pis a més de la tradicional coberta terrat, tot i que algun edifici disposava de torrasses. El passeig de Gràcia, que molt aviat va ser la imatge més cosmopolita de la ciutat, fou el més apreciat per aquells que s'havien enriquit en poc temps a les colònies o bé per aquells que hi feien rendibles negocis des de Barcelona però que no havien emigrat mai, tot demostrant el lloc que els seus propietaris ocupaven en la societat barcelonina. La premsa i els cronistes de l'època destacaven les cases que s'hi construïen, de les quals parlaven com «els palauets del passeig». Així, les primeres construccions de palauets o cases entre els anys 1861 i 1872, propietat del marquès de Santa Isabel, Josep Vidal Ribas, Santiago García de Pinillos, Salvador Samà, Evarist Arnús i Francesc Gumà, van configurar un paisatge urbà que impactà el mateix Víctor Balaguer, qui considerava el palau Samà la millor residència del passeig i que tenia les sumptuositats d'un autèntic palau, tot i que la decoració interior i el tractament de les façanes exteriors amagaven l'estructura en la qual les jàsseres eren de ferro i les columnes i els pilars eren de fosa,⁶ mentre que el disseny dels jardins demostra la forta influència de la jardineria francesa, conjugant arbrat i plantes amb fonts, sortidors i escultures de marbre sobre pedestals. Totes les residències estaven projectades pels facultatius als quals habitualment es feien tota mena d'encàrrecs, des d'arquitectes com ara Josep Oriol Mestres, Elías Rogent i Rafael Guastavino fins a mestres d'obres, entre els quals destaquen Jeroni Granell, Pau Martorell i Felip Ubach. Posteriorment, els pocs palauets que es van aixecar eren construccions en les quals es mesclaven arquitectures de composició més afrancesada amb decoracions i elements propis del Modernisme, com ara el

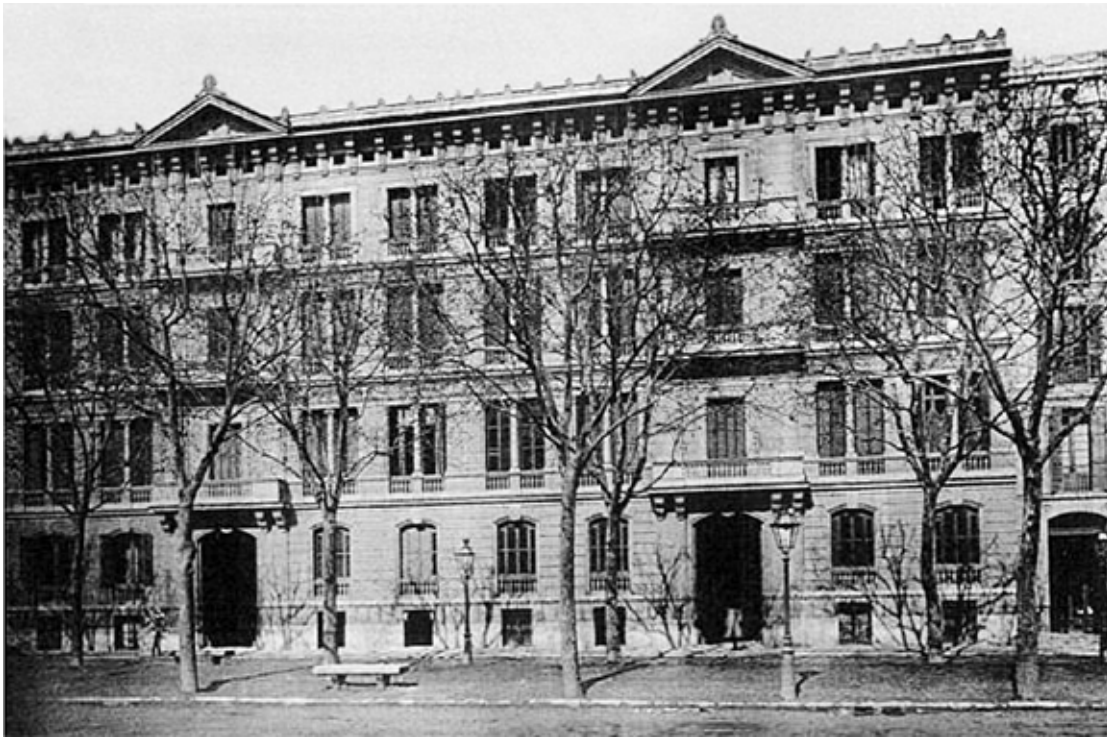
de Lluís Pérez Samanillo projectat per Hervás Arizmendi, dos homes que havien viscut i s'havien conegut a Manila.

Casa Pérez Samanillo.

Al mateix temps que aquests palauets, es construïen cases també unifamiliars però adossades, amb el mateix nombre màxim de plantes edificades, i els primers blocs d'habitatges, entre els quals destaquen les anomenades Cases Cerdà, que van definir la cruïlla dels carrers del Consell de Cent i de Roger de Llúria. Les cases adossades i els petits xalets van configurar alguns dels indrets de concepte més britànic: els passatges, sobretot i especialment el Permanyer, el Méndez Vigo i el Mercader. El més homogeni de tots va ser el de Permanyer, fruit d'una operació immobiliària projectada per Jeroni Granell que conjugava urbanització i edificació de caràcter unitari. Oberts i edificats entre el 1864 i el 1870, en parcel·les de poca fondària i per tant amb poc jardí, substituït per petites terrasses enjardinades, alguns indians van optar per l'adquisició de cases en aquests passatges, com ara el begurenc Joan Forgas, qui el 1880 va fixar la seva residència a Barcelona, envoltat d'algunes aus que s'havia portat de les Antilles. Observem que en aquest cas alguns indians no actuaven com a promotors ni agents de la construcció, sinó que senzillament cercaven un lloc de residència per continuar l'activitat comercial i els interessos que encara mantenien a les colònies.

L'arribada de l'anomenada *febre d'or* coincideix amb l'inici de la construcció massiva de Barcelona, i a l'Eixample es va veure com apareixien multitud d'edificis entre mitgeres destinats a habitatges de lloguer, alguns ocupant una parcel·la, com també altres promocions en operacions de conjunt, des de dos

6. GRANDAS, *Els indians a...*, pàg. 107-109.

Cases Vidal Ribas.

blocs veïns fins a la construcció de set. El *boom* que es va experimentar en el volum edificat va fer que vint anys després gairebé no quedessin cases unifamiliars. Els propietaris podien reservar-se les primeres plantes, donant peu al fet que «pocos se contentan con menos de una casa con honores de palacio, de la que ocupan el piso principal, y soportan, en gracia a los réditos que les producen, las molestias inherentes á toda casa de vecindad».⁷

Deixant de banda les construccions de les societats promotores i molt anteriors a la febre d'or, gràcies a la documentació administrativa es detecta el començament de la construcció de cases de pisos a la Gran Via i a la rambla de Catalunya, que, com que estaven a prop del passeig de Gràcia, eren carrers apreciats pels promotors. Un dels primers edificis aixecats va ser promogut per Dominga Juera l'any 1863, al xamfrà dels carrers de Bruc i del Consell de Cent, mentre que a la Gran Via la família Serra Chopitea va ocupar un edifici acabat el 1870 i construït per Jeroni Granell. Actualment dempeus, tot i que reformat, encara conserva el dormitori de la propietària i la sala on va rebre la visita de Giovanni Bosco. A la mateixa Gran Via, Emili Vidal Ribas, amb negocis a Guinea, va encarregar també a Jeroni Granell el 1875 la construcció de dos edificis bessons i adjacents, de composició proporcionada, de manera que «recordamos el extraordinario efecto de novedad y de belleza artística que causó este edificio, uno de los primeros que, en dimensiones

y en nobleza de estilo, adquirían honores de palacio».⁸

L'any 1881, la família Bacardí es va convertir en la promotora d'un conjunt d'edificis d'habitatges plurifamiliars a la propietat que tenia entre els carrers de Diputació i Villarroel, on disposava de deu solars edificables. Ja el 1890, Josep Gallart adquiria tres solars que hi havia a la rambla de Catalunya, a ambdós costats del xamfrà amb el carrer de Mallorca, per fer construir edificis de nova planta. L'arquitecte Pelai de Miquelerena només va rebre de Gallart aquest encàrrec, ja que dels tres edificis només se'n van edificar dos, per la qual cosa el tercer edifici promogut per Gallart, també a la rambla de Catalunya i en el qual va residir, el va projectar August Font sense locals comercials. Gallart i la seva família ocupaven dues plantes i als dos pisos superiors hi vivien alguns parents, d'acord amb «un sentido liberal y generoso del alojamiento, mucho más en aquellos momentos en que cada año aumentaba su descendencia».⁹ La casa tenia un vestíbul recobert amb rajoles ceràmiques de la fàbrica Pickmann, que representen les quatre estacions i al·legories del comerç i la indústria.

També al passeig de Gràcia, alguns indians van substituir palauets per blocs de pisos: Agustín Goytisolo va fer construir quatre edificis entre el passeig de Gràcia i el carrer d'Aragó; Pere Milà encarregà a Gaudí l'emblemàtica però malentesa Pedrera a la cantonada

8. ROSENT, *La arquitectura moderna...*, pàg. 133.

9. JOSÉ GALLART, *Mis memorias*, Barcelona, edició de l'autor, 1971, pàg. 266.

7. FRANCISCO ROSENT, *La arquitectura moderna de Barcelona*, Barcelona, 1897, pàg. 62.

amb el carrer de Provença, i Manuel Malagrida, en tornar de l'Argentina, va fer reformar un edifici i a la façana s'hi va fer posar els bustos de Colom i del general Mitre, una àliga i un còndor, per marcar la relació entre els dos països. En canvi, Robert Robert i Surís es feia aixecar un palauet envoltat de jardins a la cantonada del passeig de Gràcia amb l'avinguda Diagonal, i es va convertir en veí dels Bertrán i de la néta d'Antonio López i Joan Güell, que vivia en un dels xalets Salamanca que Antonio López havia aconseguit de José de Salamanca quan aquest últim va fer fallida total.

Les finques dels municipis del Pla de Barcelona

Alguns indians van decidir invertir en propietats fora de Barcelona, en els que aleshores eren termes municipals que van acabar anexionats a la ciutat. Els més enriquits, però, van continuar invertint en l'adquisició o la construcció de cases en poblacions més allunyades, algunes de les quals on havien nascut. Aquest grup més afavorit per les seves fortunes adquiria propietats que s'utilitzaven com a segona residència. Els llocs escollits eren propers a la serra de Collserola, propietats rurals amb explotació agrícola. Joan Güell va ser dels primers a comprar terres veïnes de les de la família Girona, a les quals s'accedia pel camí de la Torre Melina, propietat a la vegada de Josep Inglada, que unia els termes de Sarrià i les Corts amb l'Hospitalet. Per un plànol conservat a l'Ajuntament de Barcelona sabem que, posteriorment, part del traçat d'aquest camí es va passar a conèixer com a carretera Güell, ja que travessava les finques propietat d'Eusebi Güell, que en va tancar amb una reixa l'accés des de la carretera de Barcelona fins a Sarrià. També Isidre Inglada, germà de Josep Inglada, va comprar a l'orde dels Jerònims una finca al terme d'Horta, La Granja Vella, propera a la dels marquesos d'Alfarràs i a la que molt més tard va tenir Josep Gallart. Algunes d'aquestes finques van continuar formant part del patrimoni familiar; d'altres, però, foren venudes.

Per fotografies familiars i per alguna aquarel·la i pintura sabem com eren els jardins d'aquestes cases.¹⁰ Algunes tenien zones boscoses (Les Heures, de Gallart), i d'altres mantenien terres de conreu com ara el Mas Custó i Can Montaner de Dalt. Totes comprenien cuidats jardins amb camins irregulars per passejar-hi, plantes de floració i arbres, tot combinant espècies portades de les colònies amb les més autòctones. La creació de jardins

japonesos era una altra constant, amb pagodes, portes xineses i bambú plantat. També tenien en comú la construcció d'un llac que contenia una petita gruta artificial, dels quals es conserven el de la Torre Melina (avui hotel) i el de Can Girona (ara seu del rectorat de la UPC). La disposició d'estanys i sortidors es combinava amb els pedestals que sostenien escultures i ajudaven no tan sols a refrescar l'ambient i a ornamentar, sinó també a crear diferents espais; les escultures, fetes de marbre, comunament eren representacions de personatges de la mitologia grecoromana (Diana, Hèrcules, Neptú, Venus...) o bé formaven conjunts com ara els de les Quatre Estacions o els Quatre Continents. Un altre element que caracteritzava els jardins dels quals era autor gairebé sempre Josep Fontserè¹¹ era l'ocellera, ja que molts tenien espècies animals que havien transpor-

11. Excepte els de La Granja Vella quan era propietat d'Isidre Inglada, que els va encarregar a un arquitecte italià, possiblement Antonio Ginesi, cònsol de la Toscana a Barcelona. Vegeu GRANDAS, *Els indians a...*, pàg. 143. L'autoria de Josep Fontserè es coneix gràcies als documents d'encàrrec o de pagament que es conserven en alguns arxius familiars, pels quals sabem que el 1875 va rebre l'encàrrec de transformar els de la Torre Melina.

Jardins de Can Inglada.

Casa Serra a Sarrià.

10. GRANDAS, *Els indians a...*, pàg. 156-157.

tat o adquirit de les colònies. La col·lecció més important era la de La Granja Vella, un petit zoo que es va acabar donant a la ciutat de Barcelona per crear el parc zoològic.¹² Depenent de la data d'adquisició, les masies rurals van ser reformades canviant la imatge —a la Torre Melina es va canviar el terrat per la teulada i s'hi van afegir terrasses— o enderrocades per donar pas a nous edificis. L'arquitecte Joan Martorell va treballar en la reforma del Mas Custó, propietat de Joan Güell a les Corts, i hi va construir una capella; Jaume Brossa i Mascaró va transformar totalment La Granja Vella quan va passar dels Milà de la Roca als Martí-Codolar,¹³ i August Font va enderrocar la masia de Can Duran per aixecar el palauet de Les Heures de Josep Gallart. Mentre que la façana principal de la torre dels Güell es decorava amb esgrafiats i es rematava amb una balustrada ornamentada amb gerros que tanca el terrat dintre d'una línia tradicional a casa nostra i a la Mediterrània, Les Heures era la interpretació d'un palau francès i La Granja Vella continuava la tradició de determinats palauets italians tant en l'època dels Inglada com en la dels Martí-Codolar.

Les urbanitzacions privades

No tan sols els palauets eren substituïts per blocs d'habitatges: les antigues finques rurals també es van transformar en urbanitzacions o conjunts residencials, això sí, formats per cases unifamiliars. La urbanització de la Societat Anònima del Tibidabo, constituïda amb part del capital procedent de les darreres remeses fetes abans de la pèrdua definitiva de les colònies antillanes i filipines, es va començar l'any 1900 en terrenys que Salvador Andreu havia adquirit i que havien estat originàriament a les mans de l'Església —recordem les propietats conegudes com El Frare Blanc i El Frare Negre. En la seva iniciativa, Andreu tenia el suport de les famílies Macaya, Roviralta, Muntadas i Bosch i Alsina. La urbanització va haver de seguir el recorregut fent ziga-zaga a partir del segon tram de la seva via principal, l'actual avinguda del Tibidabo, per la qual cosa les parcel·les no van poder ser homogènies quant a forma, tot i que es va intentar mantenir la mateixa superfície. L'altra gran operació fou la que va promoure Eusebi Güell, fill i gendre dels indians Joan Güell i Antonio López, respectivament, en unes terres situades al

terme municipal de Gràcia que havia adquirit de l'indià Salvador Samà i Torrents, marqués de Marianao, i on es conreava la vinya, segons consta a l'escriptura de venda de la finca l'any 1899 a Eusebi Güell, qui va diversificar el seu capital invertint-lo en el camp agrícola, industrial i immobiliari i donant suport a iniciatives científiques i culturals. Güell fill va intentar treure altres rendiments de la finca, coneguda com a Can Montaner de Dalt, ja que hi havia una mina d'aigua amb prou cabal per comercialitzar-la amb el nom de SARVA. Però aviat Güell va decidir treure'n un rendiment diferent, ja que disposava de prou terres d'explotació agrícola, sense anar més lluny les de les Corts i Sarrià¹⁴ o les de Lleida, heretades del seu pare. Donada la proximitat a Barcelona, va decidir parcel·lar Can Montaner de Dalt i urbanitzar-la l'any 1900. L'arquitecte Antoni Gaudí, del qual Güell era el mecenes, va rebre l'encàrrec de dissenyar la urbanització Güell Park. Basada en la filosofia de les ciutats jardí que Güell havia conegut en les seves estades a Anglaterra, Gaudí va dissenyar una urbanització en plena natura, recreant-ne les formes en les estructures dels vials i els camins que unien les futures parcel·les. Per bé que l'Ajuntament de Gràcia reclamava del propietari la sol·licitud del permís d'obres, els plànols no es van aportar fins al 1904¹⁵ i la casa mostra no es va acabar fins dos anys més tard. Durant catorze anys es van anar fent les obres d'urbanització i l'adaptació de la masia original com a residència del propietari per fer-hi llargues estades, però el 1914 Güell va decidir aturar-les definitivament: només s'havien venut i construït dues parcel·les. Curiosament, el reglament d'edificació que regia el Güell Park es va redactar un any després.¹⁶ Aquesta no va ser l'única operació urbanística d'Eusebi Güell en terrenys dels antics municipis del Pla de Barcelona. D'acord amb Vicenç Piera, important terratinent de les Corts, del 1902 data el projecte d'urbanització de la finca Can Amat de les Escales, que va afectar també els terrenys immediats del municipi de Sarrià, en voler enllaçar les terres d'aquesta finca amb la carretera de Cornellà a Fogars de Tordera —avui avinguda d'Esplugues i carrer del Bisbe Català. Els autèntics beneficis, però, els van obtenir els fills de Güell anys més tard amb la urbanització del barri de Pedralbes.

12. Els documents d'aquesta donació, feta per Lluís Martí-Codolar, es conserven a l'Ajuntament de Barcelona.

13. Ramon ALBERDI i Rafael CASASNOVAS, *Martí-Codolar, una obra social de la burgesia*, Barcelona, Obra Salesiana Martí-Codolar, 2001.

14. Imma NAVARRO MOLLEVÍ, *Masies de les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993.

15. Joan BASSEGODA, *El gran Gaudí*, Sabadell, AUSA, 1989.

16. GRANDAS, *Els indians a...*, pàg. 185.

La dotació d'equipaments sanitaris i assistencials, docents i de culte

El creixement i l'expansió de Barcelona van comportar també la necessària dotació d'equipaments, mercats, centres assistencials, centres docents i llocs de culte catòlic. Excepte els mercats, la resta d'equipaments eren de propietat privada, molts construïts gràcies a considerables donatius o deixes testamentàries d'indians, un finançament que es va iniciar a partir dels anys trenta del segle XIX i que va acabar cent cinquanta anys després.

Els primers centres assistencials van ser promoguts pel matrimoni Serra Chopitea,¹⁷ que va adquirir personalment terrenys a l'esquerra de l'Eixample i després els va cedir a les corresponents organitzacions o entitats gestores, sempre dintre de l'Església catòlica. Dels anys 1872 i 1874 daten els expedients administratius de construcció de la sala asil del carrer d'Aldana amb Comte Borrell, projectat per Jeroni Granell, i el 1879 va començar a funcionar sota la direcció del doctor Cardenal un hospital-pavelló provisional, el del Sagrat Cor, mentre no es disposava del terreny on edificar-ne un de més gran amb la corresponent església, que es va fer en un solar pagat per Josep M. Serra —l'església va ser costejada per Dorotea de Chopitea.¹⁸ El centre sanitari següent a construir-se va ser el nou Hospital de la Santa Creu, que, necessitat de més espai pels serveis mèdics que prestava, es va edificar en terrenys que havien estat propietat de Josep Xifré, coneguts com a Mas Xifré, força propers als destinats, segons el Pla Cerdà, a la futura estació central de ferrocarril que no es va arribar a fer mai. Gràcies a la deixa testamentària del banquer Pau Gil, mort a París el 1896: «Hecha la liquidación [de la Banca Gil] el haber se dividirá en dos partes. La primera se destinará á la fundación de un Hospital Civil que con el nombre de San Pablo se construirá en la Ciudad de Barcelona [...]».¹⁹ Entre un hospital i un altre veiem com es passa del model hospitalari per plantes a l'hospital per pavellons. L'Hospital del Sagrat Cor era un edifici sense ornamentació, de línies senzilles, amb dimensions reduïdes tot i que més gran que les llavors clíniques de metge. El de la Santa Creu i de Sant Pau naixia d'un concepte

Església i Hospital del Sagrat Cor.

molt diferent, una ciutat sanitària en la qual cada pavelló estava destinat a una especialitat mèdica, i la comunicació interior de tot el recinte era pels soterranis, on es creava una autèntica ciutat subterrània. Per bé que Pau Gil va suggerir seguir el model de l'Hospital de Dieu de París, l'autor, Lluís Domènech i Montaner, es va assabentar dels preceptes que guaven la construcció dels nous hospitals europeus més importants i va optar per dissenyar un recinte estructurat al voltant d'un eix central lineal que partia de l'edifici principal, amb els pavellons col·locats a cada costat de l'eix. La solució dels pavellons va influir en la concepció del projecte de la construcció de la nova seu de la Casa de la Caritat, les Llars Mundet. El quantió donatiu que el matrimoni Mundet Gironella va fer a la Diputació de Barcelona va permetre construir la nova seu en terrenys de què la Diputació disposava després d'haver comprat la finca Les Heures. Artur Mundet, nascut a Calonge, havia anat a Mèxic i la fortuna aconseguida li va permetre aquesta filantropia. Manuel Baldrich, arquitecte de la Diputació, va dissenyar un conjunt de pavellons no comunicats entre si i de quatre plantes d'alçària que es repartien pel terreny organitzats a partir de l'església. El més important d'aquest conjunt és la recuperació de la integració de les arts aplicades a l'arquitectura. En una decisió sense precedents en l'Administració pública, Baldrich va fer participar ceramistes, vidriers, muralistes i escultors, artistes que considerava dintre de la modernitat, entre els quals Eudald Serra, Subirachs, Vila-Grau, Mompou, Ferrer, Planasdurà i Guinovart, que van aportar obres d'autèntica avantguarda a Catalunya.²⁰

Tant l'Eixample com altres municipis,

17. Josep M. Serra venia d'una família de Palafrugell instal·lada a Xile, i Dorotea de Chopitea era filla d'un basc emigrat a Xile el 1790. Ambdues famílies havien tornat a Barcelona amb motiu de la independència de Xile durant el Trienni Liberal.

18. GRANDAS, *Els indians a...*, pàg. 123.

19. Manuel GARCÍA-MARTÍN, *El Hospital de San Pablo*, Barcelona, Catalana de Gas, SA, 1990, pàg. 7.

20. Per a la història de les Llars Mundet i la lectura del seu conjunt artístic, consulte la veu «Llars Mundet» a www.bcn.cat/artpublic.

Col·legi de Sant Ignasi.

(Foto: Ignasi Fort)

sobretot els de Sarrià i Sant Gervasi, van disposar d'un altre tipus d'equipament, l'escolar. I, un cop més, els diners dels indians van ser essencials en la seva creació. Tal com va passar amb els centres sanitaris i assistencials, l'actuació de la Junta de Dames va ser fonamental, especialment de Dorotea de Chopitea, que va tenir un paper cabdal²¹ tant individual com buscant la col·laboració d'altres senyores de la Junta per aconseguir aportacions dels marits. De manera individual, i com que estava molt identificada amb el pensament de Giovanni Bosco, va donar suport absolut a la creació de l'escola de Maria Auxiliadora i a la dels Tallers Salesians a Sarrià, on va comprar edificis preexistents que Jeroni Granell va adaptar a l'ús escolar, com ara la Torre Gironella o la masia de Can Prats, mentre ajudava els Germans de la Doctrina Cristiana pagant la construcció d'una escola a la Barceloneta.²² Per la seva banda, Josep M. Serra va ajudar la seva germana Teresa, monja del Sagrat Cor, en la fundació del col·legi d'aquest orde a Sarrià, on va adquirir una finca el 1845; Serra i Chopitea també van col·laborar amb la Companyia de Jesús en la rehabilitació del convent de Manresa i en la construcció de les escoles del carrer de Casp i de Sarrià, ambdues participant junt amb les famílies López i Rabassa, respectivament.²³ Quant al col·legi de Casp, primer van comprar l'any 1878 el solar de la

21. Dorotea de Chopitea va presidir un temps la Junta de Dames i el seu marit, Josep M. Serra, era membre de la Societat Econòmica d'Amics del País. Tenint en compte la importància de l'educació en la societat, el paper del matrimoni amb relació a la creació de centres d'ensenyament religiosos va ser molt important.

22. Ramon ALBERDI, *Dorotea de Chopitea i de Villota, 1816-1891. Construir una Barcelona per a tothom*, Barcelona, Fundació Edebé, 2009.

23. Ignasi VILA, s.j., *Història d'un col·legi centenari*, Barcelona, Col·legi Sant Ignasi, 1995.

cantonada del carrer de Casp amb Roger de Llúria per aixecar un edifici de quatre plantes construït pel mestre d'obres Ramon Soriano; respecte al de Sarrià, després que la propietat de la finca Can Gardenyes passés d'Elvira Rabassa a la companyia el 1892 amb l'objectiu de traslladar-hi el convent de Manresa, entre el 1893 i el 1896 l'arquitecte Joan Martorell va construir un edifici per a alumnes interns. L'incertada combinació de pedra i maó, més el previst acabament amb agulles a cada angle, prenia com a model els *college* britànics, que també van adoptar altres arquitectes per als centres escolars dels Escolapis (Eduard Mercader, 1892) i, ja a Sant Gervasi, de Jesús i Maria (Enric Sagnier, 1892-1893) i La Salle Bonanova (Bonaventura Bassegoda, 1890).

L'únic centre escolar públic de Barcelona que es va construir amb capital originat a Amèrica es degué a la deixa testamentària, l'any 1916, de Pau Vila, que havia emigrat a l'Argentina. El 1917 i sota la direcció de l'arquitecte Josep Goday, es van iniciar les obres de construcció en un solar al llavors anomenat Saló de Sant Joan, veí al Palau de Justícia. La seva arquitectura, plenament noucentista, plantejava un cos central com a nexa entre l'edifici de nois i el de noies. Les façanes es van solucionar estucant-les i fent-hi esgrafiats, en la més clàssica tradició catalana. Com a agraïment de la ciutat cap a aquest llegat, a Pau Vila se li va aixecar al pati d'entrada un monument.

Hem assenyalat que aquestes escoles, a excepció de la Pere Vila, eren a les mans de determinats ordes religiosos, per la qual cosa totes disposaven de capella o d'esglésies accessibles des de l'exterior, com també les tenien els hospitals, els asils i les residències. Així, aquests llocs de culte catòlic tenien un ús compartit, tant pels escolars i els membres dels ordes com per parroquians externs. Clars exemples en són les esglésies de l'Hospital de Sant Pau o del col·legi Sagrat Cor de Jesús (avui Casp, obra de Joan Martorell) i la parròquia de Maria Auxiliadora, feta per Enric Sagnier. En conseqüència, els patrocinadors d'aquests centres acostumaven també a finançar amb donacions la construcció de les esglésies. En aquest sentit, sabem que la família d'Antonio López (la seva dona Lluïsa Bru i el seu fill Claudi) i Dorotea de Chopitea, entre d'altres, van fer aportacions econòmiques per edificar l'església del Sagrat Cor de Jesús, i Dorotea de Chopitea va costejar la construcció de la parròquia de Maria Auxiliadora. Durant la visita l'any 1886 de Giovanni Bosco a Barcelona, Chopitea el va rebre personalment a casa seva i després el va acompanyar a Sarrià, on Bosco s'allotjà en les dependències dels

Tallers Salesians. També el va acompanyar en la posterior visita que va fer a La Granja Vella, dels Martí-Codolar, fet que recorda una fotografia,²⁴ en la qual també eren presents la família d'Hilari Pascual de Bofarull —casat amb la germana de Lluís Martí-Codolar—, emparentada amb els Serra Chopitea pel matrimoni entre els fills, i a la basílica de la Mare de Déu de la Mercè, on els membres de la Junta de Caballeros Católicos (entre ells, Pascual de Bofarull) li van fer donació de la propietat del cim del Tibidabo que havien adquirit per bastir-hi una ermita consagrada al Sagrat Cor de Jesús. Aquesta donació va entrar en conflicte amb la propietat de Salvador Andreu i, després d'un litigi, va acabar a les mans dels salesians. En aquells terrenys, envoltats de zona boscosa i de terres en les quals es conreava la vinya,²⁵ i on des de la construcció de l'ermita es feien romeries, Enric Sagnier s'encarregà de la construcció del Temple Expiatori del Tibidabo, coronat per una imatge del Sagrat Cor.

L'estil que inspirava aquests edificis de culte era el gòtic de les grans catedrals, fruit d'una lectura interpretativa pròpia de l'historicisme imperant al darrer terç del segle XIX, vinculant-se els usos dels edificis amb llenguatges practicats en diferents períodes de la història de l'arquitectura.²⁶ Però les solucions goticistes i les decoracions interiors no deixaven entreveure als visitants o usuaris les estructures que s'havien aixecat utilitzant els avenços tècnics que facilitaven els nous usos del ferro. Així, l'aplicació del ferro demostra el grau de coneixement que d'aquest material tenien els facultatius.

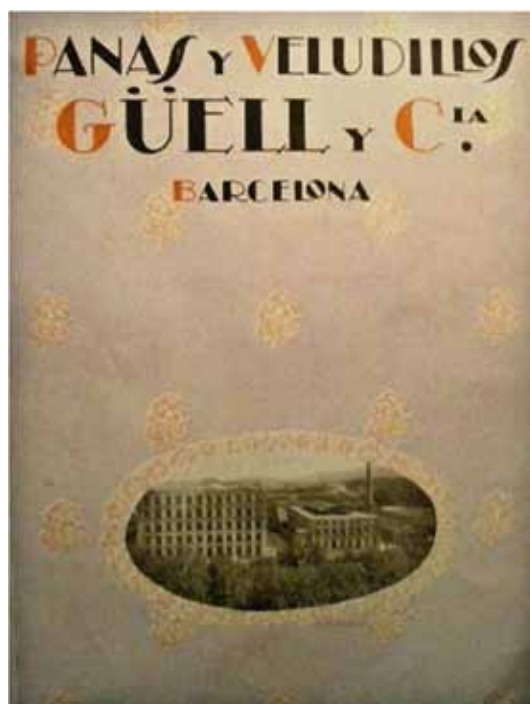
Les indústries

Els indians podien dedicar-se al mecenatge, la filantropia i la beneficència i actuar de patrocinadors no solament per les fortunes assolides abans del seu retorn, sinó també perquè molts d'ells van continuar la seva activitat per obtenir més guanys invertint en empreses industrials. De fet, bona part de l'assentament definitiu del procés d'industrialització o revolució industrial a Catalunya es degué a les seves inversions. A la dècada del 1840 es van construir i van entrar en funcionament dues indústries tèxtils que van modificar substancialment el paisatge del poble de Sants i el van convertir

en un dels primers centres industrials del pla de Barcelona. Les empreses Güell, Ramis i Cia. i La España Industrial van aplegar molts treballadors, cosa que va ajudar a generar un nou moviment migratori obrer al qual va seguir un període de conflictes socials que es va estendre per totes les ciutats amb indústries. La mort el 1854 del director de la fàbrica Güell amb motiu de la vaga per la introducció de les màquines selfactines a les fàbriques tèxtils va comportar un canvi en la política de la fàbrica, marcada pel paternalisme del propietari i el seu consell d'administració en construir habitatges per als treballadors en els terrenys propers al conegut com a Vapor Vell. Tot i que gairebé totes les cases han estat enderrocades, a principis de la dècada dels anys noranta del segle XX encara n'existia alguna, per la qual cosa podem afirmar que eren casetes unifamiliars, adossades, d'una sola planta amb coberta inclinada de teula, que ocupaven parcel·les estretes i allargades que permetien tenir galliners i petits hortets.²⁷

Joan Güell va deixar Cuba el 1835, però abans d'establir-se a Barcelona va fer un viatge a Anglaterra, on va conèixer l'activitat portuària i industrial de Liverpool i altres ciutats com ara Manchester i va entrar en contacte amb els fabricants de maquinària tèxtil i amb fàbriques de productes tèxtils on l'energia de

27. Pla Especial i Catàleg del Districte de Sants-Montjuïc, aprovat l'any 2000. Ajuntament de Barcelona, Sector d'Urbanisme i Infraestructures. Vegeu les cases dels carrers de Jacquard, Demòstenes i Panissars; en el primer, a les portes d'accés de les cases es feien constar les dates 1860 i 1861.

Catàleg de la fàbrica Güell.

24. ALBERDI, CASASNOVAS, *Martí-Codolar, una...*, Barcelona, Obra Salesiana Martí-Codolar, 2001.

25. L'acord es va fer constar amb l'escriptura notarial de venda l'any 1876 a Cristòfor Obiols.

26. Nikolaus PEVSNER, *Historia de las tipologías arquitectónicas*, Barcelona, Gustavo Gili, 1980.

vapor feia funcionar les màquines.²⁸ El 1844 va adquirir 15.000 metres quadrats en terres de Josep Santomà a Santa Maria de Sants, en les quals tot seguit va fer construir un pou per obtenir aigua i, ja al mes de maig, va iniciar la construcció del Vapor, on dos anys més tard es col·locaven les màquines importades d'Anglaterra²⁹. El disseny i la planificació de la fàbrica seguien de prop les indicacions que J. N. L. Durand establí en el seu llibre *Précis de Leçons*, publicat l'any 1823, segons el qual convenia apropar els edificis d'usos anàlegs i posar més apartats els d'usos essencialment diferents, per la qual cosa al sector sud de la fàbrica hi havia quadres de telers i magatzems, mentre que l'edifici de calderes estava tocant al principal. L'estructura de l'edifici principal no va seguir l'anomenat *model Manchester*, sinó que era de parets de pedra barrejada (calcària, granítica...) formant carreus irregulars, igual que els brancals i les llindes de les finestres, mentre que el forat inserit en el gruix del mur era de maó. A cada planta es van disposar rengleres de columnes de ferro colat que actuaven de pilars, mentre que les jàsseres eren de fusta amb tirants de ferro. La llargada de cada planta depenia del recorregut que feien els arbres giratoris de distribució horitzontal, per evitar que es perdés energia i que sorgissin problemes de funcionament.

D'altra banda, l'arribada del ferrocarril a Barcelona el 1848 i l'augment de les activitats comercials marítimes i portuàries que necessitaven importar maquinària i altres materials, sobretot d'Anglaterra, reduïa notablement els beneficis, per la qual cosa aviat alguns industrials van veure l'oportunitat de construir fàbriques que treballessin per a la indústria naval i ferroviària. D'aquí ve l'entrada en funcionament de les empreses La Maquinista Terrestre y Marítima i Girona Hermanos, ubicades a la línia de costa, la primera a la Barceloneta i la segona al Poblenou. Alguns indians van participar en la creació i el funcionament d'aquestes indústries aportant-hi capital i, per això, es trobaven entre els socis inversors i en els consells d'administració i les juntes directives.

El ferrocarril, nou sistema de transport

La construcció de la línia Barcelona-Mataró va comportar un canvi en les comunicacions i en el transport. El promotor fou Miquel Biada, un

mataroní que es va establir a Maracaibo fins a les lluites per la independència i, el 1820, va anar a Cuba, on va mantenir diversos negocis, especialment amb la producció de canya de sucre i la seva transformació, i va entrar en la Junta de Comerç de l'Havana. Com altres propietaris que volien reduir despeses en el transport dels productes de les seves finques fins al port de l'Havana, va participar en la construcció de la línia de ferrocarril de l'Havana a Bejucal. Quan va tornar a Barcelona, Biada va unir Mataró, la seva població natal, amb Barcelona, després de força dificultats per aconseguir finançament, que va cercar a Anglaterra i Cuba.³⁰

Inaugurat el 1848, el recorregut del tren seguia la costa en paral·lel al traçat de la carretera reial a França. L'estació a Barcelona es va ubicar entre l'edifici de la Duana i la Ciutadella. La línia següent va ser la de Barcelona a Martorell, concedida el 1851 i inaugurada dos anys després amb estació al xamfrà de la rambla de Catalunya amb la ronda Universitat. El seu traçat pel Pla de Barcelona cap a Sants va impedir durant alguns anys el creixement de l'Eixample amb normalitat, ja que trencava la trama ortogonal del pla urbanístic.

Francesc Gumà va patir les mateixes dificultats econòmiques que Biada quan va voler construir la línia fèrria de Barcelona a Vilanova, on havia nascut, i també va haver de demanar ajut financer als amics que mantenia a Cuba. La difícil construcció de la línia al seu pas per les costes de Garraf va encarrir més el cost previst, però el 1882 s'inaugurava, amb estació tocant al port de Barcelona. Francesc del Villar i Miquel de Bergne van reformar i ampliar l'estació del Nord el 1867,³¹ als Horts de Sant Pere, però les línies Barcelona-Pamplona i Lleida-Tarragona les va comprar la Companyia del Nord, del grup d'Antonio López. Pel gruix de trànsit que s'esperava amb l'exposició del 1888, l'estació —una combinació de ferro

Al·legoria del ferrocarril de Mataró, segle XIX. Francesc Pagès i Serratosà.

(Foto: MdM inv.5415)

28. JOSÉ ARGULLOL SERRA, «Juan Güell y Ferrer», dins *Galeria de Catalanes Ilustres. Biografias*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1948.

29. GRANDAS, *Els indians a...*, pàg. 175.

30. MANUEL CUSACHS, *Miquel Biada i Bunyol (1789-1848). L'home, l'india i el promotor del tren de Barcelona a Mataró*, Mataró, edició de l'autor, 2007, pàg. 62-63, 79.

31. La construcció de la primera estació s'explica al *Diario de Barcelona* (22-5-1862).

i vidre— es va tornar a reformar afegint-li un grup escultòric amb al·legories del comerç i la indústria, atribuït als germans Vallmitjana. En aquelles dates, el traçat de la línia es va unir amb l'estació de Sants, es va fer una rasa al carrer d'Aragó —una cicatriu que travessava l'Eixample— i, ja el 1904, es va construir un baixador al passeig de Gràcia.

L'Exposició Universal del 1888, triomf de poder

L'exposició va significar un instrument potent en la concreció del Pla Cerdà quant al passeig de Sant Joan i en la consolidació de l'eix marítim. També ho va ser en la definició del paisatge urbà, embellint la ciutat amb monuments, com ara els de Güell, López i personatges de la història catalana, alguns pagats públicament i altres per subscripció popular.³²

L'exposició va representar per als indians un aparador internacional dels seus productes, l'oportunitat de mostrar el nivell assolit en la indústria, el comerç, l'agricultura i la navegació que marcava l'economia catalana. Per això van donar suport a la iniciativa, finançant-la i fins i tot entrant en la Junta Directiva. La participació de les seves empreses i productes va ser en estands, com ara el de Josep Ferrer Vidal al Palau de la Indústria, o en pavellons propis, com van fer les companyies Traslàntica i General de Tabacos de Filipinas, creades per Antonio López i altres indians del seu cercle econòmic immediat i en les quals van continuar participant d'ençà la mort d'Antonio López el 1883. Cal comentar que ambdós pavellons s'havien traslladat desmuntats a Barcelona, procedents de les exposicions Espanya-Filipines i de la indústria marítima celebrades el 1887 a Madrid i a Cadis, respectivament. El de la Companyia de Tabacs estava tocant al llac del parc. Gràcies al fort desenvolupament de la indústria i el comerç marítim, l'Exposició Universal del 1888 tenia el Palau de la Indústria, per la part posterior del qual sortia un pont que creuava per damunt les vies del ferrocarril de Mataró per unir-lo amb la secció marítima, tocant a la platja, on es va aixecar el Palau d'Instal·lacions Navals, al costat del pavelló de la Companyia Traslàntica, convenientment arranjat.

L'èxit de l'exposició que després de quatre centúries tornava a situar Barcelona i Catalunya en el mapa internacional significava per a alguns indians el seu triomf i, ahora, demostrava el seu poder.

Pavelló de la Companyia Traslàntica.

Monument a Joan Güell en el seu emplaçament original.

32. GRANDAS, *Els indians a...*

RUTES INDIANES PER LA BARCELONA ACTUAL

Aquest treball recull prop de cinquanta edificis i monuments que conformen el ric, heterogeni i sovint desconegut llegat indià a Barcelona. Geogràficament, aquesta exhaustiva recopilació inclou vuit dels deu districtes de la ciutat; cronològicament, l'estudi analitza el patrimoni construït entre el 1765, data d'obertura del port al comerç directe amb Amèrica, i el 1968, any de la independència de Guinea Equatorial. Les massives inversions de capital indià es van destinar sobretot al sector immobiliari i van permetre construir una ciutat on el Modernisme va esdevenir el senyal identitari.

També es tracta l'abast dels termes *indià* o *crioll* tot fent un repàs dels negocis existents (sovint familiars), de l'arquitectura indiana que portaren a Barcelona o del vessant de mecenatge d'aquests destacats ciutadans barcelonins.

Finalment, es destaca la importància de l'anomenat «patrimoni indià intangible», que inclou, entre d'altres, anecdotari popular, llegendes, llegats literari i periodístic o usos socials importats.

RUTAS INDIANAS POR LA BARCELONA ACTUAL

Este trabajo recopila cerca de cincuenta edificios y monumentos que conforman el rico, heterogéneo y a menudo desconocido legado indiano en Barcelona. Geográficamente, esta exhaustiva recopilación incluye ocho de los diez distritos de la ciudad; cronológicamente, el estudio analiza el patrimonio construido entre 1765, fecha de la apertura del puerto al comercio con América, y 1968, año de la independencia de Guinea Ecuatorial. Las masivas inversiones de capital indiano se destinaron sobre todo al sector inmobiliario y permitieron construir una ciudad en la que el modernismo se convirtió en seña de identidad.

También se aborda el alcance de los términos *indiano* o *criollo*, al tiempo que se repasan los negocios existentes (a menudo familiares), la arquitectura indiana que trajeron a Barcelona o la vertiente de mecenazgo de estos destacados ciudadanos barceloneses. Finalmente, se destaca la importancia del llamado «patrimonio indiano intangible», que incluye, entre otros, anecdotario popular, leyendas, legados literario y periodístico o usos sociales importados.

THE TRACE OF CATALAN COLONIAL ARCHITECTURE IN THE BARCELONA OF TODAY

This study focuses on approximately fifty buildings and monuments that constitute the rich, heterogeneous and often unknown architectural legacy of the Catalans who returned to Barcelona having made their fortune in Latin America. Geographically, this exhaustive compilation covers eight of the ten districts that configure the city. Chronologically, the study examines the architectural heritage built between 1765, when the city's port first began to trade directly with America, and 1968, the year that Ecuatorial Guinea gained its independence. The fact is that the huge capital investments were assigned for the most part to the property sector and enabled the construction of a city in which Art Nouveau became its identifying trait.

The paper also deals with the scope of terms such as creole or *indià* (Catalan name for those who prospered in Latin America and returned to set up entrepreneurial ventures in Catalonia), reviewing their existing businesses, that are often family-based, the architecture they erected and the patronage of these distinguished Barcelona citizens, and with the importance of their so-called intangible heritage that includes, among others, popular collections of anecdotes, legends, literary and journalistic legacies and imported social habits.

RUTES INDIANES PER LA BARCELONA ACTUAL

Tate Cabré

EL LLEGAT INDIA A LA BARCELONA DEL SEGLE XXI

El patrimoni indià que ha arribat a la Barcelona dels nostres dies és sorprenentment ric en arquitectura i intangibles. No es limita al clixé dels porxos i les palmeres ni als edificis colonials avui transformats en hotels.¹ És sorprenent perquè és desconegut pel gran públic, i és ric perquè és variat i ostentós com a resultat de les inversions massives dels capitals colonials al llarg, principalment, de tot el segle XIX.² Aquesta nova Barcelona de base colonial és la que va propiciar el Modernisme,³ avui ja considerat un senyal identitari, i és també la que va establir les bases de la ciutat moderna i cosmopolita que, a la segona dècada del segle XXI, és destinació turística de moda, una destinació turística que es planteja com seguir essent-ho sense malmetre pel camí el seu patrimoni arquitectònic.⁴

Consideracions terminològiques

Abans d'entrar en l'objecte d'estudi d'aquest treball, el patrimoni indià de Barcelona, cal

1. L'antiga seu de la Compañía General de Tabacos de Filipinas és avui l'Hotel 1898, i la casa palau Serra-Chopitea l'Hotel Granvia, ambdós de la companyia hotelera Núñez y Navarro. L'antic edifici del Banco Hispano Colonial hostatja l'Hotel Colonial, del Grup Gargallo.

2. Martín ROGRIGO Y ALHARILLA, *Indians a Catalunya: capitals cubans en l'economia catalana*, Barcelona, Fundació Noguera (Col·lecció Estudis, 36), 2007, pàg. 287-288.

3. Tate CABRÉ, «El Modernisme dels indians», *Coup de Fouet* (Barcelona), 12 (2008), pàg. 11-14.

4. La difícil relació entre turisme, patrimoni i sostenibilitat centra trobades com ara *El turisme i la preservació del patrimoni modernista: una font de finançament?..., una font de problemes?*, 4 de juny de 2011, La Pedrera; o *Repensar la destinació turística des de la innovació i la sostenibilitat*, 17 de novembre de 2010, Cotxeres del Palau Robert.

esclarir que no tota celebritat històrica de Barcelona relacionada amb les Índies pot ser considerada indiana,⁵ i que només considerem indians els emigrants que van viure a ultramar i que, en tornar, van invertir al país els guanys obtinguts.⁶

No ho són, per tant, els mariners, capitans i pilots, ni els armadors, militars, religiosos o funcionaris. I anant més enrere en el temps, tampoc no ho són els descobridors, ni els conqueridors, ni els colonitzadors... Ni és indià tot aquell que va fer negoci amb les Índies sense instal·lar-s'hi (ni els importadors i els exportadors d'alt nivell, ni els banquers, etcètera). No ho són els comerciants com Erasme de Gònima, els negociants com Ramon de Bacardí, els banquers com Manuel Girona, els navegants com Sinibald de Mas i Gas, els literats com Jacint Verdaguer, ni els alts funcionaris com el virrei del Perú, Manuel Amat i Junyent...

Només ens interessen les figures de l'indià, el crioll i el català d'Amèrica perquè són les tres que creen allò que considerem patrimoni indià. En ocasions justificades, el concepte s'amplia per incloure el patrimoni dels indians i els criolls de segona generació, i les empreses fundades per indians, de les quals els accio-

5. Alfonso de la Serna es fa aquest plantejament al llibre de Pedro CRESPO DE LARA (dir.), *Perfiles de Cantabria*, Santander, Fundación Marcelino Botín, 1995: «Serà legítimament llamar "indiano" a todo aquel que se va a "Indias", a América, pero entonces la nómina de nuestros "indianos" sería interminable y habría en ella de todo», citat a: Miguel Ángel ARAMBURU-ZABALA, Consuelo SOLDEVILA, *Arquitectura de los indios en Cantabria (siglos XVI-XX)*. Patrimonio de la emigración trasatlántica, Santander, Ediciones de Librería Estudio, 2007, II, pàg. 66-67.

6. Dedicó a la definició dels indians el primer capítol del meu llibre Tate CABRÉ, *Cuba a Catalunya, el llegat dels indians*, Valls, Cossetània, 2008, pàg. 15-55.

nistes majoritaris són els indians i els seus descendents.

Quan l'india resta a la colònia llargament, els seus fills i néts, nascuts a ultramar, són anomenats *criolls*. Quan els criolls es repatrien a la terra dels seus avantpassats reben el mateix reconeixement d'estatus que els indians. Amb els criolls apareix la figura de la dona, que no existeix en el cas dels indians. Han estat cèlebres la criolla cubana Manuela Xiqués, la xilena Dorotea de Chopitea i les germanes Puig-Mir, de l'Equador, entre d'altres.

Pel que fa als catalans d'Amèrica, les deixes dels quals trobem sovint a la Ciutat Comtal, són indians perquè tornen a Catalunya, on fan obres filantròpiques, però no ho són plenament ja que no s'hi arriben a instal·lar. Solen arrelar-se als països on han fet fortuna, moren i són enterrats. Tenim els casos del segarrenec enriquit a l'Argentina Pere Vila, mecenes de l'educació primària a Barcelona, i dels catalanomexicans Artur Mundet, artífex de les Llars Mundet, i Francesc Sayrols, mecenes del temple de la Sagrada Família.

Cal esmentar també les segones generacions d'indians i els grups empresarials familiars. A Barcelona, els indians de segona generació (nascuts ja a la metròpoli, com és el cas d'Eusebi Güell) i els criolls (com és el cas de la seva esposa, Isabel López Bru, nascuda a Santiago de Cuba) sovint es dediquen a multiplicar les fortunes de la generació anterior i formen grups empresarials familiars amb els seus germans, cunyats, pares, oncles, cosins, etcètera. A través de matrimonis i creant noves empreses amb altres famílies indiantes, també es formen *lobbies* de poder de famílies indiantes on entren sovint famílies barcelonines adinerades que no tenen relació amb Amèrica. És el cas del Grup Comillas, que tant ha estudiat l'historiador Martín Rodrigo y Alharilla.⁷

7. En els seus treballs monogràfics, com el llibre següent: Martín RODRIGO Y ALHARILLA, *Los marqueses de Comillas, 1817-1925: Antonio y Claudio López*, Madrid, LID Editorial Empresarial, 2001. També en diversos articles: Martín RODRIGO Y ALHARILLA, «La Casa de Comercio de los marqueses de Comillas (1844-1920): continuidad y cambio en el capitalismo español», dins Ricardo ROBLEDO HERNÁNDEZ, Hilario CASADO ALONSO (coord.), *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios (siglos XVI-XX)*, Universidad de Valladolid: Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 2002, pàg. 251-274; «Una avanzada española en África: el grupo empresarial Comillas», dins Eloy MARTÍN CORRALES (ed.), *Marruecos y el colonialismo español: 1859-1912. De la Guerra de África a la «penetración pacífica»*, Barcelona, Ediciones Bellaterra, 2002, pàg. 133-166, i «Familia, redes y alianza en la gran empresa española: el holding Comillas (1857-1890)», *Prohistoria: historia, políticas de la Historia*, 10 (2006), pàg. 73-92.

Per cloure aquest apartat terminològic, cal assenyalar que parlem de «capitals colonials i de l'època colonial», però de «patrimoni i arquitectura indians» (no de patrimoni i arquitectura colonials), per tal d'evitar confusions cronològiques, ja que alguns dels elements arquitectònics que proposem a les rutes es van construir quan els països on es van gestar els capitals fundacionals ja no eren colònies espanyoles. D'altra banda, els especialistes en temàtica indiana del nord d'Espanya distingeixen cronològicament entre l'arquitectura indiana de l'època colonial, segles XVI-XVIII, i l'arquitectura indiana de l'època contemporània, segles XIX-XX.⁸

Delimitació de l'objecte d'estudi: marcs geogràfic i cronològic

Una vegada aclarit què considerem *patrimoni indià*, delimitem l'objecte d'estudi d'aquest article al patrimoni indià de Barcelona que encara existeix i que es pot visitar agrupat en rutes. Acotem l'àmbit geogràfic a vuit dels deu districtes que formen Barcelona. El marc cronològic és el que marca aquesta jornada d'estudi del Museu d'Història de Barcelona, entre els anys 1765 i 1968.⁹

Patrimoni indià intangible

Abans de tipificar el patrimoni arquitectònic indià de Barcelona cal insistir en la importància dels recursos patrimonials intangibles, que la Generalitat de Catalunya ha recollit en un Pla d'intangibles, entenent com a tals les informacions addicionals que ajuden a entendre i contextualitzar el fet arquitectònic, i que enriqueixen les simples descripcions dels edificis tot introduint anècdotes i tocs populars. Segons el pla esmentat: «Per patrimoni intangible entenem tot allò que es pot identificar en un sentit ampli amb la cultura d'un poble, amb les seves expressions més genuïnes i amb tot allò que el singularitza i li atorga una personalitat pròpia. L'intangible comprèn des de festes i tradicions populars fins als llocs de memòria relacionats amb fets d'especial significació històrica, llegendària o mítica».¹⁰ En el cas que ens ocupa, ens referim a la toponímia urbana; a l'anecdolari popular

8. ARAMBURU-ZABALA, *Arquitectura de los...*, pàg. 67.

9. Entre l'obertura del port al comerç directe amb Amèrica el 1765 i la independència de Guinea Equatorial el 1968. Per aquest motiu hem suprimit de la ruta de Ciutat Vella el monument a l'indià Ròmul Bosch i Alsina (Robert Krieg, 1992), al portal de la Pau; i a la ruta de Sant Martí el de Simón Bolívar (Julio Maragall, 1996), al parc de la Barceloneta, promogut per la colònia catalana resident a Venècia.

10. Jaume FONT GAROLERA (ed.), *Pla d'implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya*, Barcelona,

sobre els indians, farcit de personatges mitificats i llegendes urbanes no contrastades,¹¹ als llegats literari i periodístic, i als usos socials importats d'ultramar.

Tipologia dels edificis indians de Barcelona

Els tres tipus de construccions indians que hem recollit són els habitatges, els edificis de serveis o d'infraestructures, on s'inclouen els religiosos, i els monuments. Dins de l'apartat dels habitatges hi trobem els palaus, les torres residencials i les masies amb jardí —que s'han convertit en parcs—, els edificis d'habitatges ordinaris, els monumentals i les seus d'empreses i bancs. Les infraestructures o serveis inclouen centres d'ensenyament d'ordes religiosos, d'escoles privades laiques i d'escola pública, com també centres sociosanitaris com ara orfenats, hospitals i residències per a la tercera edat. Entre els edificis religiosos hi ha nombroses parròquies, temples, convents i ermites. En aquest apartat va ser tan activa l'acció de mecenatge de la criolla Dorotea de Chopitea que, segons el doctor Eloy García Corrales, es podria parlar de «contradesa-mortització». Finalment, trobem els panteons funeraris i els monuments a indians com, per exemple, Joan Güell, Antonio López, Ròmul Bosch i Alsina i Pere Vila i Codina.

Existeix un estil colonial a Barcelona?

Tot i que es pot assegurar que hi ha un estil colonial homogeni amb característiques formals pròpies a certes localitats catalanes com ara Begur, Sant Pere de Ribes, Vilassar de Mar o Torredembarra, resulta impossible definir un estil indià unitari a Barcelona. Els indians construïen segons l'estil de moda de cada moment: neogòtic, eclecticisme, modernisme, etcètera, i el seu llegat a la metròpoli és massa heterogeni per establir qualsevol tipologia d'elements comuns. Ni tan sols en l'arquitectura funerària, molt més reduïda i específica, hi ha un estil unitari. El mateix succeeix amb l'arquitectura indiana de la cornisa cantàbrica, que, segons Aramburu-Zabala, s'adapta al desenvolupament artístic general de l'època i del lloc on es construeix.¹²

Generalitat de Catalunya: Departament d'Innovació, Universitats i Empresa, 2010, pàg. 10.

11. Contalles com la de la repatriació *post mortem* del crioll Roque-Jacinto Llopart o la de la germana momificada del negrer Pedro Blanco Fernández de Trava. Els indians que han donat més joc per a llegendes estrofolàries han estat Josep Xifré (de qui prové la dita «Ser més ric que en Xifré!»), Tomàs Ribalta i el marquès de Comillas.

12. ARAMBURU-ZABALA, *Arquitectura de los...*, pàg. 14-67.

LA RUTA DE CIUTAT VELLA

La cocteleria Boadas

El barman Miguel Boadas Parera (1895-1972), crioll nascut a l'Havana de pares de Lloret de Mar, havia estat *cantinero* dels millors locals de la capital caribenya i el primer barman del cèlebre Floridita, «bressol del daiquiri», on va compartir honors amb el famós lloretenc Constantí Ribalaigua, «Don Constante». En tornar a Catalunya el 1922 va obrir la Cocteleria Boadas (carrer de Tallers, 1), la meca dels *connoisseurs* del món del còctel, on va imposar la moda del «daiquiri» i del «Jai-alai». Els interiors s'han conservat intactes, decorats amb estampes de la nit havanera dels anys vint del segle xx.

El Palau Moja

Banquer, armador i influent home de negocis nascut a Cantàbria i enriquit a Cuba, l'any 1856 Antonio López López (1817-1883) es va instal·lar a Barcelona, on es conserva un nombrós patrimoni indià relacionat amb la seva figura. Com a habitatge propi va adquirir i reformar l'antic Palau Moja (la Rambla, 118), que va redecorar amb tot d'al·legories a la vida marinera i colonial que s'han conservat fins avui, com ara les al·legories als vents en els frescos del vestíbul d'entrada o les vitrines amb les maquetes dels vaixells de la seva flota. Va ser nomenat marquès de Comillas per Alfons XII el 1878 i Gran d'Espanya el 1881.

La Compañía General de Tabacos de Filipinas

Un dels negocis més fructífers d'Antonio López va ser la Compañía General de Tabacos de Filipinas, la primera multinacional espanyola, fundada l'any 1881. L'edifici, iniciat el 1880 a la Rambla, 109, amb façana als carrers

Placa de la Cocteleria Boadas.

(Foto: Tate Cabré)

Banc de Barcelona.

(Foto: Tate Cabré)

de Pintor Fortuny i Xuclà, és obra de Josep Oriol Mestres, amb una remodelació el 1929 de Josep Maria Sagnier Vidal i Josep Maria Rivas. Avui l'ocupa l'Hotel 1898, establiment que ha volgut mantenir l'ambient indià i ofereix *suites* i salons «colonials». A la façana de la Rambla, de pedra de Montjuïc, hi ha escultures al·legòriques que representen el comerç ultramarí amb el déu Hermes i la Fortuna.

El Palau March

D'ençà que l'indià de la Barceloneta enriquit a Cuba Tomàs Ribalta i Serra va adquirir el setcentista Palau March de Reus (rambla de Santa Mònica, 8), les seves inicials llueixen al blasó d'entrada, al costat d'al·legories a l'exploració del sucre i el comerç intercontinental, base de la seva fortuna. Tomàs Ribalta va ser alcalde (1860) i benefactor de Sagua la Grande, on va fer construir l'hospital i va deixar part del seu llegat testamentari malgrat que morí a Barcelona el 1887. Avui, el Palau March és la seu del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Porxos d'en Xifré.

(Foto: Tate Cabré)

La casa de Joan Güell i el Palau Güell

A la cantonada del carrer Nou de la Rambla amb la Rambla hi tenia una de les seves residències l'indià de Torredembarra Joan Güell i Ferrer (1800-1872), en un edifici comunicat per una galeria de vidre amb l'espectacular Palau Güell que Gaudí va construir l'any 1888 per al seu fill Eusebi Güell i Bacigalupi, gendre del també indià Antonio López. Güell i López van ser els indians més influents de la Barcelona del segle XIX. El casament dels seus fills, residents al Palau Güell, suposà el hòlding de capital indià més gran de Barcelona.

El Banc de Barcelona

Al número 2 de la Rambla, encarada a mar i amb una placeta al davant, hi ha l'antiga fonoria de canons, convertida en el Banc de Barcelona a partir del 1858 amb la reforma de Josep Oriol i Mestres. Conserva a la façana les al·legories a la indústria i el comerç obra dels germans Vallmitjana. El banc va ser concebut pel capitalista Manuel Girona, casat amb la criolla de Maracaibo (Veneçuela) Carolina Vidal i Ramon —germana dels cèlebres indians Manuel i Alejo Vidal Quadras i Ramon—, i fundat el 1844 per un grup d'accionistes entre els quals destacava el crioll de Xile Josep Maria Serra Muñoz, que en va ser director durant 38 anys fins a la seva mort.

El moll Bosch i Alsina

Del portal de la Pau arrenca l'antic moll de la Fusta, batejat com a moll Ròmul Bosch i Alsina des de la reforma de l'arquitecte Manuel de Solà Morales (1983-1987) en honor a aquest indià de Calella (1852-1923), enriquit a Cuba, que va ser president del port de Barcelona.

Els Porxos d'en Xifré i la Casa Vidal Quadras

L'indià arenyenc Josep Xifré i Casas (1777-1856) va ser considerat l'home més ric d'Espanya al segle XIX i va començar la seva fortuna a Cuba amb el monopoli de teneduria de la pell a tota l'illa. El 1837 va aixecar al passeig d'Isabel II, 8-16, l'edifici més modern de Barcelona, amb molta iconografia ultramarina a la façana i ginyes avantguardistes mai vistos com ara els dipòsits d'aigua al sostre. La seva intensa i excèntrica biografia sempre ha generat moltes especulacions, com també la seva suposada filiació a la francmaçoneria, i expressions com «Més ric que en Xifré!». L'edifici adjacent i bessó als Porxos d'en Xifré és la Casa Vidal Quadras.

El pla de Palau, el monument a Antonio López i la Compañía Trasatlántica

El pla de Palau era al segle XIX la plaça més important de Barcelona, ja que constituïa l'entrada de totes les mercaderies i persones que arribaven d'ultramar. Avui està dedicada a l'indianista Antonio López López, primer marquès de Comillas. El monument a López és una rèplica del 1944 feta per Frederic Marès de l'original del 1884, de Venanci Vallmitjana. López va ser un personatge molt controvertit a la seva època i arrossegava una llegenda negra abonada per un libel que li va escriure en contra el seu cunyat, Francisco Bru, on l'acusava d'haver-se emportat part de l'herència familiar dels Bru, també indians.¹³ Alguns sectors l'anomenaven «el Negro Domingo» pel seu suposat passat negrer i el monument va ser destruït durant la Guerra Civil Espanyola. Antonio López va iniciar el seu imperi l'any 1857 amb la Compañía Trasatlántica (via Laietana amb passeig de Colom), que va fundar amb els indians cubans Satrústegui i Eizaguirre.

13. Francisco BRU, *La verdadera vida de Antonio López López por su cuñado Francisco Brú*, Barcelona, Tipografía de Leodegario Obradors, 1885.

La via Laietana i el Banco Hispano Colonial

López també va fundar dos bancs, el Crédito Mercantil (1863) i el Banco Hispano Colonial (1876), la seu del qual (via Laietana, 3) l'ocupa avui l'Hotel Colonial. L'edifici és obra d'Enric Sagnier i Villavecchia, data del 1913 i va ser el primer de la via Laietana, un carrer les obres d'obertura del qual van ser finançades pel mateix Banco Hispano Colonial.

Les escoles i el monument de Pere Vila i Codina

Nascut al petit poble de les Oluges (la Segarra), Pere Vila i Codina (1860-1916) va haver de fer de pagès des de petit i va marxar analfabet a fer les Amèriques a Santa Fe (Argentina), on es va poder instruir, va reeixir en el comerç i va morir. Marcat per la seva falta d'escolarització, va fer una important deixa a l'Ajuntament de Barcelona amb la qual es van bastir el Grup Escolar Pere Vila (passeig de Lluís Companys), el 1931, i un monument a càrrec de l'escultor Josep Dunyac el 1932.

La Maquinista Terrestre y Marítima de la Barceloneta

D'aquesta important empresa metal·lúrgica de la Barceloneta, fundada el 1855 i impulsada en el moment de la Febre d'Or, només en queda

Banco Hispano Colonial.

(Foto: Tate Cabré)

Detall de l'escala de l'habitatge de Ramon Casas.

(Foto: Tate Cabré)

Detall de la reixa d'entrada a l'habitatge de Ramon Casas.

(Foto: Tate Cabré)

avui la gran portalada d'entrada al passeig de Salvat Papasseït i alguns elements d'arquitectura industrial que han subsistit disseminats pel barri. Entre els seus promotors principals hi havia al crioll xilè Josep M. Serra Muñoz. Molt a prop, al davant de l'antic portal del Mar, s'hi trobava l'estació del tren Barcelona-Mataró, el primer de la Península, impulsat per l'indià mataroní Miquel Biada i Bunyol.

LA RUTA DE L'EIXAMPLE

Campanar i ascensor de la Sagrada Família

Gaudí va començar a treballar a la Sagrada Família (Mallorca, 401) el 1883 amb la intenció de construir un temple de dimensions mitjanes. No obstant això, la tradició oral afirma que, cap a finals de segle, la Junta va rebre un substàncios donatiu anònim, se suposa que d'una dama propietària d'una gran fortuna indiana anomenada Isabel,¹⁴ que portà l'arquitecte a replantejar-se el projecte i optar pel temple monumental i innovador que coneixem avui. Ja entrat el segle xx, quan la façana del Naixement està enllestida i es construeix la de la Passió, les importants donacions d'un català de Mèxic, l'editor Francesc Sayrols, fan possible acabar una torre sencera. Anys més tard, el 1965, el seu fill Jordi finança el primer ascensor del temple, a la façana del Naixement.¹⁵

El passeig de Gràcia

La Pedrera

L'edifici de La Pedrera (passeig de Gràcia, 92) va ser un encàrrec que Roser Segimon, vídua en primeres núpcies de l'indià de l'Aleixar (Baix Camp) enriquit a Guatemala Josep Guardiola i Grau (1831-1901), va finançar amb l'herència rebuda d'aquest. Amb aquesta herència també va costejar la construcció de la plaça de braus de Les Arenes i va exercir el mecenatge fora de Barcelona. Roser Segimon vivia al pis principal de l'immoble, on dos guacamais portats d'Amèrica repetien des del balcó principal les frases que els proferien els transeünts.

Casa Ramon Casas

La Casa Ramon Casas (passeig de Gràcia, 96), el pis principal i la terrassa de la qual es poden visitar entrant per la botiga Vinçon, rep el nom

14. La referència a la «indiana» anònima donant s'ha mantingut sempre per via oral sense que a l'arxiu del temple existeixi cap documentació que ho ratifiqui.

15. «Visita del Sr. Jordi Sayrols», *Temple* (juliol-agost 1958), pàg. 10; i «Francisco Sayrols ha muerto», *Temple* (juliol-agost 1980), pàg. 13.

Detalls de la Casa Botet.

(Foto: Tate Cabré)

del pintor modernista que, tot i ser una celebritat del món de l'art, sempre va viure de les rendes de la fortuna indiana familiar: Ramon Casas i Gatell va ser un indià de Torredembarra (el Tarragonès) que va fer la seva fortuna a Matanzas (Cuba) i la va invertir en la indústria tèxtil fora de Barcelona.

Casa Manuel Malagrida

L'indià olotí Manuel Malagrida i Fontanet (1864-1946) va aconseguir la seva fortuna a l'Argentina amb la marca de cigarretes París, molt coneguda arran dels cartells publicitaris que va fer Ramon Casas. A Barcelona, l'empresari va encarregar a l'arquitecte Joaquim Codina i Matalí una mansió (passeig de Gràcia, 27), les obres de la qual van durar del 1905 al 1908. La façana llueix medallons amb les efigies de Colom i el general Mitre, una àliga pirinenca i un còndor andí com a símbol d'Europa i Amèrica obra de l'escultor Pere Ricart.

Casa Elizalde

La Casa Elizalde (València, 302) se situa a la dreta de l'Eixample, on van construir els seus edificis els indians més adinerats. Els Elizalde, indians de Cuba d'origen navarrès amb residència a París i Barcelona, són coneguts principalment com a fabricants d'automòbils des que Arturo Elizalde Rouvier (1871-1925) va fundar la seva fàbrica el 1908. L'habitatge i una part de l'interior de l'illa de l'Eixample les ocupa avui el concorregut centre cívic del districte.

Casa Josep Pons

L'indià de Guissona (la Segarra) Josep Pons i Mas (1846-1921) va arribar a l'Havana cap al 1860 i va obrir amb els seus germans Ignasi i Jaume l'empresa Pons Hermanos, una comercial de material ceràmic importat de Catalunya per a la construcció. A la seva tornada a Barcelona va invertir en edificis modernistes de pisos de lloguer a l'Eixample, entre ells el seu (Mallorca, 304), construït el 1913 i obra de l'arquitecte Josep Maria Barenys i Gambús.

Casa Ramon Botet (Colmado Quílez)

L'edifici conegut popularment com el Colmado Quílez (Aragó, 241) és una iniciativa immobiliària formada per tres cases —una per a cada fill i unides per la façana— de l'indià de Palamós (on té un carrer dedicat) Ramon Botet i Fonollà (1828-1900), doctor en farmàcia i farmacèutic de l'exèrcit espanyol, enriquit a Cuba i les Filipines amb fàbriques de cosmètica.

Monument a Joan Güell i Ferrer

Baixem fins a Gran Via amb rambla de Catalunya per veure el monument que Barcelona va erigir, el 1888, a l'indià Joan Güell i Ferrer (1800-1872), de Torredembarra. El conjunt, molt més monumental fins abans de la seva destrucció el 1936, ocupava el mig de la Gran Via i va ser reconstruït el 1941 sobre l'illa central, a la banda de Besòs. Rossend Nobas va ser l'autor del bust, Joan Martorell del projecte i fins a quatre escultors van treballar en els

relleus. La reconstrucció és obra de Frederic Marès. Joan Güell també té un carrer dedicat al barri de les Corts.

Font de l'antic Palau Marianao

Avancem cap al passeig de Gràcia fins a l'actual Banco Vitalicio (Gran Via, 632), abans Palau Marianao. Als baixos, entrant per qualsevol dels accessos a les Galeries Comtal, encara es pot observar una font de marbre. L'antic palau va ser impulsat per Salvador Samà i Torrents (1861-1933), tercer marquès de Marianao, nét i hereu del primer Samà indià i que va viure sempre de les rendes que li arribaven dels negocis a Cuba.

Palau Serra-Chopitea

A la banda de mar de la Gran Via, entre el passeig de Gràcia i el carrer de Pau Claris, s'alça la imponent casa palau Serra-Chopitea, que el matrimoni crioll de Xile format per Josep M. Serra Muñoz (1810-1882) i Dorotea de Chopitea (1816-1891) va encarregar a l'arquitecte Jeroni Granell i va estrenar l'any 1873. L'edifici és avui l'Hotel Granvia i conserva, transformades en *suites*, la capella i la cambra mortuòria de «Doña Dorotea», declarada «venerable» pel papa Joan Pau II el 1983. L'empresa ha volgut conservar el luxe d'un palau barceloní molt opulent a l'escalinata d'entrada, amb balconada balustrada i arcs sobre el vestíbul, i al pati interior de l'illa de cases.

Plaça de Catalunya

Casa Ròmul Bosch i Alsina

Al número 8 de la plaça de Catalunya s'alça la casa neogòtica de Ròmul Bosch i Alsina (1852-1923), metge, industrial i indià a Santo Domingo i Cuba. La llista d'activitats empresarials i ciutadanes que va dur a terme sembla inacabable, entre elles les d'alcalde, president del port de Barcelona i impulsor de la urbanització i del parc del Tibidabo amb el doctor Andreu. Aquest edifici, del 1892, és obra dels germans Bonaventura i Joaquim Bassegoda i Amigó.

Balcó de l'antic Palau Sicart

Travessant la plaça en diagonal, a l'actual El Corte Inglés (Fontanella, 3), s'emplaçava el palau comtal d'Isidre de Sicart i de Torrents (?-1929), fill i gendre d'indians de Cuba i nebot de la marquesa de Vilanova i la Geltrú i del segon marquès de Marianao. Una finestra del palau, obra d'Antoni M. Gallisà i Soqué, va ser reconstruïda i muntada pedra a pedra i encara sobreviu en contrast amb la modernitat de l'edifici actual a la façana del carrer de Fontanella.

Antics magatzems El Siglo

Des de la plaça de Catalunya s'aprecia l'espectacular esfera de vidre dels Grandes Almacenes El Siglo (Pelai, 54, avui magatzems C&A), fundats per l'indià Eduardo Conde, que havia fet la seva fortuna a Cuba, on va arribar el 1838. L'edifici *art déco* és obra de l'arquitecte Mas i Morell. Quan va arribar a Barcelona el 1869, Eduardo Conde va crear la Compañía Conde, Puerto y Cía., propietària dels magatzems El Siglo, i va llogar el primer local a l'indià José P. Taltavull. Abans de situar-se al carrer de Pelai, Conde havia tingut un altre edifici dels magatzems que va ser devorat per un incendi l'any 1932. Es trobava a la rambla dels Estudis, 5-7, i va ser la primera gran superfície comercial de Barcelona.

LA RUTA DE SANTS-MONTJUÏC

La casa de Macari Golferichs

Va estar a punt de sucumbir sota les màquines excavadores, però es va salvar gràcies a la reacció del barri i avui dia funciona com un centre cívic que és l'emblema del moviment barceloní contra l'especulació dels anys setanta. La casa de l'indià Macari Golferichs (Gran Via, 491), que va crear una empresa de fustes exòtiques a Cuba, és obra de l'arquitecte Joan Rubió i Bellver de l'any 1901. És de l'estil modernista naturalista clàssic dels deixebles de Gaudí i té un jardí amb palmeres.

La casa de Dorotea de Chopitea

És una mola imponent de pisos a tocar de la plaça d'Espanya i va ser concebuda com una gran inversió immobiliària, que havia de produir grans rendes i que Josep M. Serra Muñoz va posar des del primer moment a nom de la seva esposa Dorotea.¹⁶ Ocupa quasi una illa sencera de cases i 12 números de la Gran Via (Gran Via, 272-282). Té sis escales de veïns, 11 locals de lloguer als baixos, 32 balcons a la planta principal i vuit pisos d'alçària. El carrer lateral de la banda de la plaça d'Espanya ha estat batejat com a carrer de Santa Dorotea en honor a la propietària.

La parròquia de Sant Àngel Custodi d'Hostafrancs

Potser per la proximitat amb casa seva, Dorotea de Chopitea va ser la principal mecenes de la reforma de la parròquia de Sant Àngel Custodi d'Hostafrancs el 1897.

16. Ramon ALBERDI, *Dorotea de Chopitea i de Villota (1816-1891). Construir una Barcelona per a tothom*, Barcelona, Fundació Edebé, 2009, pàg. 101, 143 i 319.

Panteó d'Augusto Urrutia.

(Foto: Tate Cabré)

Altres indians que van participar en aquesta iniciativa van ser el marquès de Comillas i la segona generació dels germans Pons i Mas de Guissona, els cosins Ignasi Pons i Gomis (regidor de l'Ajuntament de Barcelona) i Lluís Pons i Planell, que havien portat un negoci de material ceràmic a l'Havana i el seguien dirigint des de Barcelona. Ignasi Pons i Gomis va continuar com a soci benefactor del casal català de l'Havana, la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, fins que va morir el 1944.

El cementiri de Montjuïc

La primera persona que es va fer enterrar al cementiri de Montjuïc l'any 1883 va ser l'indià de Mataró Josep Fontrodona i Vila, exalcalde de Matanzas (Cuba). Molts indians hi tenen panteons neogòtics que simulen temples grecoromans, com el dels Urrutia, o petites esglésies com ara la dels Goytisolo, els Elizalde, etcètera. El cas més espectacular, per les seves dimensions i per les escultures que conté, és el de Josep Gener, indià de l'Arboç del Penedès i tabaquer a Cuba que, curiosament, també té un panteó gegant a la Necrópolis de Cristóbal Colón de l'Havana.

LA RUTA DE LES CORTS

El drac de la finca Güell

Tocant a Can Raspall, Eusebi Güell va adquirir la gran finca que avui acull el Palau de Pedralbes, l'accés a la qual, per l'avinguda de Pedralbes, va encarregar a Antoni Gaudí (avinguda de Pedralbes, 7). El 1917, Güell era el primer contribuent de Sarrià. Amb el drac de ferro, basat en el poema èpic *L'Atlàntida* de Jacint Verdaguer, Gaudí homenatjava l'indià Antonio López, marquès de Comillas, sogre de Güell: «Muntat de tos navilis en l'ala beneïda/ busquí de les Hespèrides lo taronger en flor [...]».

LA RUTA DE SARRIÀ-SANT GERVASI

Les torres d'estiueig

Can Serra i adjacents

Al passeig de la Reina Elisenda, 18, l'actual col·legi Padre Damián Sagrados Corazones conserva encara intactes la torre i els jardins de quan era Can Serra, propietat de l'indià de Palafrugell Marià Serra i Soler, sogre de la criolla Dorotea de Chopitea i fundador del Banc de Barcelona amb Manuel Girona.¹⁷ Aques-

17. Manuel Girona i Agrafel tenia per esposa la indiana Ca-

ta família i els seus descendents van anar urbanitzant les finques rústiques adjacents. Al davant, al número 17, l'actual clínica Creu Blanca era Villa Isidora, propietat de Dolores Serra de Chopitea, néta de l'indià i filla gran de Dorotea, i del seu marit Isidre Pons i Roura. A l'altra banda de Pedralbes de Can Serra, Alexandre Pons i Roura, germà d'Isidre, va construir la seva torre neogòtica al número 18, on actualment trobem l'escola Frederic Mistral.

Can Negra

És una de les últimes torres senyorials del passeig de la Bonanova, situada al número 54. La família indiana dels Negra descendia de Francesc Negre, natural d'Hostalric, que tenia un negoci de diligències. Amb l'arribada del ferrocarril se'l va vendre per anar-se'n a Cuba amb tota la família. Entre les moltes iniciatives dels Negra a l'Havana (al registre els van modificar la grafia del cognom) destaca la fundació de la companyia cervesera La Tropical, que disposa d'uns grans jardins de passeig al costat del riu Almendares i d'un estadi de beisbol. Entre les de Catalunya, iniciades a la tornada, destaca la de la marca de pel·lícules fotogràfiques Negra. L'edifici modernista del passeig de la Bonanova (1918) va ser construït per Higiní Negra i és obra de l'arquitecte Enric Sagnier i Villavecchia.

La Vila Cecília

L'indià de Madrid Eduardo Conde va fer fortuna a l'Havana començant com a dependent de comerç i, en tornar, va fundar a Barcelona el 1878 la primera gran superfície de la ciutat, els grans magatzems El Siglo, primer a la Rambla i després al carrer de Pelai. Des de la plaça de Catalunya s'aprecia l'esfera de vidre de l'establiment, situat al número 54 i avui ocupat pels magatzems C&A. A Sarrià, on té dedicat un important carrer, Conde va construir la Vila Cecília en homenatge a la seva dona, envoltada d'un jardí immens al qual s'afegeix avui el parc de la Quinta Amèlia, batejada amb aquest patronímic en honor de l'esposa del propietari de la finca, Ignasi Girona i Agraful (carrer de Santa Amèlia, 51). Actualment, l'edifici acull el centre cívic i l'arxiu de Sarrià i està situat al carrer d'Eduardo Conde, 42-44.

La Torre Vidal Quadras

Els germans de Sitges Alejo i Manuel Vidal

rolina Vidal i Ramon, germana dels indians Alejo i Manuel Vidal Quadras i Ramon, que es van unir els cognoms Vidal i Quadras a partir de l'any 1898. Ella sempre va utilitzar només el primer cognom del seu pare. Aquesta família va tornar de Cuba en un procés que va acabar l'any 1850.

Quadras van tornar de Cuba (després d'haver passat per Veneçuela) a mitjan segle XIX. Van construir dos edificis al passeig d'Isabel II amb la clara intenció d'instal·lar-hi una banca especialitzada en lletres de canvi. El 1899, el fill crioll de Santiago de Cuba Alejo Vidal Quadras i Ramon va adquirir Can Borràs a Sarrià i el 1904 va encarregar a l'arquitecte Miquel Madorell i Rius una torre castell. Posteriorment la va vendre al seu germà i aquest a la família Boada. Avui dia la torre acull l'escola Dolores Monserdà-Santapau. L'Ajuntament va agrair el 1866 a Manuel Vidal Quadras el fet d'haver subministrat aigua a les fonts públiques de la vila i els Vidal Quadras tenen un carrer dedicat a Sarrià des de l'any 1927.

El Turó de Monterols

Aquest desconegut parc urbà de dues hectàrees formava part de la finca Llopart-Gil, situada entre els carrers de Muntaner i de Balmes, que l'Ajuntament va adquirir el 1940. La part que dona al carrer de Balmes pel carrer de Corint va ser donada a la ciutat per la criolla Carme Llopart i Xiqués, esposa de l'home de negocis Leopoldo Gil i Serra i filla de la criolla Manuela Xiqués i Romagosa, la llegenda familiar¹⁸ de la qual diu que va venir de Cuba amb les seves filles i el cadàver embalsamat del seu marit, el també crioll Roque Jacinto Llopart, per enterrar-lo al monestir de Montserrat, on avui descansa a la capella de Sant Benet. Manuela Xiqués va invertir part de la seva grandíssima fortuna americana en edificis de l'Eixample. El parc té un recorregut circular i està ple de fonts, camins i escales de pedra. Té accés públic pels carrers de Gualbes i Turó de Monterols i pel passatge d'Hercegovina.

La Casa Pérez Samanillo

Ocupada avui pel Real Círculo Ecuestre, la casa de Luis Pérez Samanillo (Diagonal, 502-504) va ser bastida l'any 1910 per aquest crioll, gran hisendat de les Filipines, on encara es conserven alguns topònims relacionats amb les propietats de la seva família. Prohom de bon caràcter i molt popular a Barcelona, Pérez Samanillo va morir assassinat durant la Guerra Civil Espanyola per un grup d'incontrolats. L'autor de l'edifici, d'un modernisme franco-belga esteticista, va ser Joan Josep Hervás Arizmendi, que havia estat arquitecte municipal de Manila.

18. Mai no ha pogut ser provada documentalment.

Edificis religiosos

El llegat de Dorotea de Chopitea al passeig de Sant Joan Bosco

De totes les institucions religioses d'aquest passeig —on també hi ha els jardins que duen el seu nom— en va ser màxima benefactora Dorotea de Chopitea i de Villota,¹⁹ que va dedicar gran part de la seva fortuna a obres socials a Catalunya i Xile. Era col·laboradora de sant Joan Bosco, fundador de les congregacions dels salesians i de les Filles de Maria Auxiliadora. L'any 1888 va fundar l'actual Escola Universitària Salesiana de Sarrià (EUSS), als números 42 i 74, com a escola professional per formar en les naixents necessitats tecnològiques els fills dels obrers amb risc d'exclusió social. Al número 24 del mateix passeig va crear l'escola de Santa Dorotea i, al número 70, la parròquia i el santuari de Maria Auxiliadora, obra d'Enric Sagnier i Villavecchia (1891), on reposen les seves restes mortals. Entre Sarrià i les Corts va fundar el col·legi del Sagrat Cor, el col·legi Sant Ignasi, l'escola gratuïta de les Corts (desapareguda) i l'ermita del Sagrat Cor del Tibidabo. Pel que fa al temple expiatori del Sagrat Cor del Tibidabo, obra dels arquitectes Sagnier pare i fill (1902-1961), va ser cofinançat per un grup de persones entre les quals hi havia els indians Negra.²⁰

El col·legi del Sagrat Cor

A la banda de Sarrià de Can Serra hi ha el col·legi Sagrat Cor, fundat per la filla de l'indià de Calella de Palafrugell Marià Serra i Soler, la religiosa Teresa Serra i Muñoz. Aquesta criolla xilena es va fer novícia el 1833 al Sagrat Cor de Perpinyà, on la seva família s'havia refugiat de les guerres carlines. Amb la seva dot va adquirir el solar de Sarrià on es va fundar l'escola del Sagrat Cor el 1846 i va continuar la seva tasca a Llatinoamèrica.

19. La filantròpica criolla d'origen basc nascuda el 1816 a Santiago de Xile i morta a Barcelona el 1891, Dorotea de Chopitea i de Villota, va fundar a diferents barris de Barcelona quinze escoles, quatre esglésies (va cofinançar la del Sagrat Cor del Tibidabo), quatre hospitals i set residències d'orfes i ancians. Fora de Barcelona va continuar la seva obra de mecenatge religiós a Calella de Palafrugell i a Palafrugell, d'on era oriünd el seu sogre, l'indià Marià Serra.

20. Val a dir que, a banda dels edificis religiosos de «Doña Dorotea», també queden a Barcelona, encara que fora de Sarrià, les seves cases palau de la Gran Via, 272-282, a prop de la plaça d'Espanya, i al número 642, entre el passeig de Gràcia i el carrer de Pau Claris. La segona, obra de Jeroni Granell, es pot visitar ja que avui l'ocupa l'Hotel Granvia.

Escolapis de Sarrià

La gran torre del rellotge de l'Escola Pia de Sarrià (Eduard Mercader, 1894), situada al carrer de la Immaculada, 25-35, va ser finançada per la gran casa escolàpia de Guanabacoa, a prop de l'Havana. Mentre que la casa catalana demanava dues torres, una a cada costat de l'edifici, la casa cubana només en va finançar una, que es va situar al mig. El flux d'escolapis entre els col·legis catalans i els cubans era tan intens que els d'aquí respiren un aire colonial i els d'allà eren coneguts com «los padres catalanes». A l'Escola Pia de Sarrià s'hi han filmat pel·lícules d'ambient cubà, atesa la seva atmosfera caribenya.²¹

Cementiri de Sant Gervasi

Abans d'abandonar la ruta de Sarrià-Sant Gervasi podem esmentar que, al cementiri de Sant Gervasi, hi ha la tomba del cèlebre negrer Pedro Blanco Fernández de Trava, molt present en la literatura hispanocubana arran de la biografia novel·lada que en va escriure l'autor gal·lec Lino Novas.²² La llegenda negra diu que vivia en una torre de Sant Gervasi amb el cadàver embalsamat de la seva germana.

LA RUTA D'HORTA-GUINARDÓ

El Palau de les Heures

Per l'accés a les Llars Mundet, des de la Ronda de Dalt, s'entra al recinte del magnífic Palau de les Heures, on encara es respira el luxe que hi va infondre l'indià Josep Gallart i Forgas, originari de la Bisbal d'Empordà i que havia fet fortuna a Puerto Rico. Gallart va adquirir la finca de Can Duran el 1893 com a residència d'estiu i va encarregar l'edifici i els jardins a August Font i Carreras, que ja li havia fet la casa a la rambla de Catalunya. Durant la Guerra Civil Espanyola, Les Heures va ser expropiada i habitada pel president Companys. L'any 1958 la Diputació de Barcelona va adquirir una part de la finca, que va annexonar a les Llars Mundet. El 1998 l'Ajuntament va signar

21. Agustí FANCELLI, «Cuba en Catalunya», *El País* (1-2-2008), pàg. 26: «Un domingo por la mañana los Escolapios de Sarrià se convirtieron en escenario del rodaje de una película. Había coches de los años veinte, caballeros con traje de lino blanco y panamá y damas con generosos escotes y diademas con plumas, tipo charleston [...] Alguien comentó que habían intentado rodar aquella misma escena en La Habana, pero que no habían obtenido el permiso, por lo que habían recurrido al colegio de la calle de las Escoles Pies, convertido a la sazón en un hotel de lujo habanero».

22. Lino NOVÁS CALVO, *Pedro Blanco, el negrero*, Madrid, Espasa Calpe, 1933.

un acord amb la Diputació per a la cessió dels jardins a la ciutat. Actualment, la Universitat de Barcelona hi imparteix cursos de formació continuada.

Can Inglada o els jardins de Martí-Codolar

A l'altra banda de la Ronda de Dalt, a l'avinguda del Cardenal Vidal i Barraquer, 15, s'hi troba l'antiga finca de Can Inglada, actualment Residència Salesiana Martí-Codolar. Va ser propietat de l'indià Isidre Inglada i Marquès,²³ fill de Vilanova i la Geltrú, que va aconseguir la seva fortuna a Cuba. Inglada va adquirir la finca el 1824 del comerciant amb ultramar i noble Josep Joaquim Milà de la Roca i Astigaraga. En morir Inglada sense fills l'any 1852, la finca va passar a les mans del seu nebot per part de la seva dona, Joaquim Martí i Codolar, casat amb Mariàngela Gelabert. En morir aquest l'any 1856 en van ser els hereus els seus fills Joaquima, de 19 anys, i Lluís, de 13, intern a l'escola Coll de Valldemia de Mataró.²⁴ Lluís Martí-Codolar i Gelabert, que es va unir els cognoms a partir del 1866, va ser un personatge insòlit que sovint és pres per indià, ja que es movia en l'òrbita indiana.

Les Llars Mundet

L'any 1954, el català d'Amèrica i filantrop originari de Sant Antoni de Calonge, Artur Mundet i Carbó, que havia fet fortuna a Mèxic amb la patent dels taps de xapa per a begudes carbòniques, va llegar a la Diputació de Barcelona 40 milions de pessetes amb la condició que la institució hi posés la mateixa quantitat per construir un complex arquitectònic destinat a cobrir l'obra social de l'antiga Casa de Caritat del Raval. El projecte es va encarregar a l'arquitecte Manuel Baldrich i es va inaugurar el 1957. Hi van arribar a viure 1.000 nens i nenes interns.

23. Isidre Inglada i Marquès, fill de Josep Inglada Vidal i Rosalia Marquès, va atorgar testament a l'Havana el 1822. Quan va morir, el 1852, encara conservava capitals en una empresa a l'Havana, com també la propietat de quatre cases. Al llibre de Raimon SOLER, *Emigrar per negociar. L'emigració a Amèrica des de la comarca del Garraf: el cas de Gregori Soler 1791-1853*, Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs, El Cep i la Nansa Edicions, 2003, consta que Isidre Inglada va demanar permís quatre vegades per anar a Amèrica els anys 1782, 1785, 1788 i 1801.

24. Fundada el 1855 pels indians Hermenegild Coll de Valldemia, Pelegri Ferrer i Ramon Cuspiner, hi estudiaven interns els delfins criolls de les millors famílies de les colònies. Per fundar el col·legi, considerat el millor internat de tot l'Estat, Coll va visitar escoles als Estats Units, Anglaterra, França, Bèlgica, Holanda i Alemanya.

LA RUTA DE SANT ANDREU

El barri dels Indians

El barri dels Indians es troba al districte de Sant Andreu i el seu nucli històric queda delimitat pels carrers de Manigua, Felip II, Cienfuegos, Olesa, Concepció Arenal i passeig de Maragall. La tradició oral assegura que l'any 1903 l'indià de Cuba nascut a Reus «Panxo» Subirats (1843-1913), agent de canvi i borsa, va comprar els terrenys de l'actual barri amb dos potentats socis: Dídac Frau Mayans, també corredor de borsa, i Josep Trius, empresari teatral i regidor de l'Ajuntament de Barcelona. Els tres van urbanitzar un entramat de carrers i els van batejar amb topònims de la perla del Carib: els carrers de Matanzas, Pinar del Río, l'Havana (avui Jordi de Sant Jordi), Puerto Príncipe, Cuba (avui Francesc Tàrraga), Manigua i Cienfuegos. Els seus socis van fer-se construir Can Frau i Can Trius, i la seva vídua, Carme Escoté, va construir la «Villa

Placa de la plaça dels Indians.

(Foto: Tate Cabré)

Carmen». Totes tres han desaparegut, però al seu voltant es va articular el barri naixent, que avui té 8.000 habitants. Els veïns van aconseguir l'any 2006 que l'Ajuntament bategés oficialment el barri com a Congrés-Indians. L'emblema del barri és la Villa Jazmines, una torre d'aire indià amb jardí situada al carrer de Francesc Tàrraga, 22, obra de l'arquitecte Ferran Tarragó (1920). El seu propietari era José Racionero Torres. També és coneguda com a «Torre Rosa» pel bar musical que allotja des del 1987, i abans havia estat l'escola Fertón.²⁵

25. Text extret d'entrevistes personals i de Josep Maria HUERTAS CLAVERIA, Jaume FABRE, *Els barris de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona - Enciclopèdia Catalana, 1997-2000, IV, pàg. 125.

LA RUTA DE SANT MARTÍ

El cementiri del Poblenou o de l'Est

Baixem fins al cementiri de l'Est, al Poblenou (avinguda d'Icària, s/n), on descansaven els indians Joan Güell i Antonio López abans de ser traslladats al monestir de Pedralbes i a Comillas, respectivament. A la confluència de les quatre illes del Departament I hi ha el monument a la febre groga del 1821, que va causar 3.000 víctimes, l'origen de la qual es va atribuir a un comboi de vaixells provinents de l'Havana. Encara al Departament I, al nínxol 2.951, es recorda l'indià Juan Ardèvol: «Trabajó siempre por la libertad y la ilustración de la patria, restituido a ella después de larga emigración...». Passem al fastuós Departament II, on hi ha el panteó neoclàssic de l'indià sitgetà Pau Amell i Torrents (nínxol 241). Entre els molts hipogeus d'interès destaquem el panteó del sitgetà Joan Vias i Paloma, enriquit a Puerto Rico (nínxol 9), pròdig en iconografia del comerç i la navegació.

La rambla del Poblenou

Seguim pel carrer del Taulat fins a la rambla del Poblenou, que enfilem cap amunt fins al Col·legi Asunción de Nuestra Señora (rambla del Poblenou, 94-96), que prenem com a exemple de les quinze escoles, quatre esglésies, quatre hospitals i set residències que va fundar a Barcelona la filantròpica criolla xilena Dorotea de Chopitea, de qui hem visitat les seves residències a l'Eixample i a Hostafrancs i les seves despulles a la parròquia de Maria Auxiliadora, a Sarrià.

CONCLUSIONS

El patrimoni indià de Barcelona que ha sobreviscut fins avui dia està ben conservat i és de gran bellesa. De la major part se'n desconeix l'origen indià. Amaga al darrere històries interessantíssimes d'homes i dones de negocis de gran rellevància per a la història econòmica del país. Es troba majoritàriament a les mans d'institucions com ara la Universitat de Barcelona, l'Ajuntament, l'Església, els ordes religiosos i empreses privades, especialment hoteleres. Només una minoria d'edificis continuen a les mans dels descendents de les famílies promotores, algunes de les quals s'han extingit.

Pel que fa al patrimoni indià desaparegut, algunes vegades no n'ha quedat ni rastre, com en el cas de la mansió d'Horta de l'indià arenyenc Josep Xifré i Casas, i altres vegades en queda el patrimoni intangible de la toponímia,

com al carrer de Montevideo en honor dels germans Vendrell de Pedralbes.

Aquest article ha estat un primer intent d'inventariar el patrimoni indià supervivent a Barcelona agrupant-lo en forma de rutes molt desiguals entre si. És per aquest motiu que desprèn un cert aire de provisionalitat. Caldrà anar eliminant aquesta sensació de primera aproximació al tema continuant la recerca i incorporant nous edificis per aconseguir finalment un catàleg exhaustiu.

En resum, el llegat patrimonial de la Barcelona indiana és viu, atractiu i valuós. És font d'interès constant i creixent i, com a base del desenvolupament econòmic i social del país, mereix ser estudiat, divulgat i catalogat, tant des del vessant acadèmic com des d'altres nivells més generals com el periodístic o el turístic. El patrimoni indià de Barcelona és un senyal d'identitat que cal potenciar.

EDICIÓ

Editor

Museu d'Història de Barcelona
Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona

Direcció

Joan Roca i Albert

Coordinació editorial

Ana Shelly

Revisió del català i el castellà

Mercè Bolló i Joan Lluís Quilis
(www.barcelonakontext.com)

Traducció al castellà

Mercè Bolló

Traducció a l'anglès

Josephine Watson

Disseny i maquetació

Eumogràfic

Impressió

??????????????

© Dels textos, els autors

© De les traduccions, els seus autors

© De les imatges, els autors. AFB: Arxiu Fotogràfic de Barcelona. AHCB: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. ANC: Arxiu Nacional de Catalunya. CRAI-UB: Centre de Recursos per l'Aprenentatge i la Investigació, Universitat de Barcelona. FP.GD. JVQ: Fotografías personales. Gabriela Dalla-Corte. Jorge Vehils. MdM: Museu de Mataró. MMB: Museu Marítim de Barcelona.

© De l'edició, Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona

Fotografia de la portada:

Moll de Gibara (Cuba), autor desconegut, Arxiu Fotogràfic de Barcelona

S'han fet totes les gestions possibles per identificar els propietaris dels drets de les fotografies. Qualsevol error o omissió s'haurà de notificar per escrit a l'editor i es corregirà en edicions posteriors.

ISSN: 2014-3532

Dipòsit legal:

En queda prohibida la reproducció total o parcial sense el permís exprés de l'editor, en els termes marcats per la llei.

